

CRNOJEVIĆI
ZNAČAJ ZA CRNOGORSKU DRŽAVU I KULTURU

Biblioteka KULTURA I ISTORIJA

CRNOJEVIĆI

Radovi sa skupa
Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu
Ivanova Korita, 9 – 10. septembra 2010.

MATICA
crnogorska

Cetinje – Podgorica
2016

CRNOJEVIĆI

ZNAČAJ ZA CRNOGORSKU DRŽAVU I KULTURU

Sedma generacija dinasta Crnojevića nestala je s političke scene 1530. godine. Počinjali su uobičajeno – kao izuzetno robusni predstavnici svoje epohe, feudalizma, ali u „mediteranskom ozračju“ stasavali su kao humanističke ličnosti i državotvorci modernoga kova – renesansni plemići. Nalazeći se u nemilosrdnome okruženju, između Osmanlija i Mlečana, bosanskoga bana i srpskih despota (i drugih jednako ratobornih i ambicioznih feudalaca iz sušedstva), odvažni i civilizovani Crnojevići bili su preteče novoga doba! Stvarali su državu: *stvarali su i razvijali kolektivnu svijest Crnogoraca!* Podizali su i nove gradove, gradili dvorove, podizali crkve i manastire – i prvi na Balkanu a drugi u Slovenstvu (dvije godine poslije Krakova), i trideset osam godina poslije Gutenberga na Cetinju štampali „dušespasne knjige“! Da „crkve ispune knjigama“, da duh narodni konsoliduju i usmjere mu budućnost. Državnu administraciju organizuju po uzoru na srpskoga cara Dušana i u Državnoj kancelariji rade poznati pisari i prepisivači (knjiga) – logoteti i jazidžije, pa čak i naši prvi književni poslenici (npr. Nikola Kosijer – Popović). Čini se da su na tim poslovima radili i kasnije značajni štampari Makarije

„ot Črnije Gori“ i Pahomije „ot Rijeke“, kojima je s uspješnog manuskripta i ksilografije relativno lako bilo da ovladaju tehnikom štampanja pokretnim slovima.

Crnojevići znalački i vrlo svjesno uspostavljaju crnogorski kulturni sistem vrijednosti i zbog toga je njihova istorijska, kulturna, i pojedinačna veličina ogromna i svezremana. To nije građa za pojednostavljenu priču o crnogorskome identitetu, već stvaralačka sinteza ka složenome društvenom organizmu.

Crna Gora, nažalost, tradicionalno nije formirala svoje stručnjake i nije imala izgrađene profesionalce koji bi se odgovorno i predano posvetili istraživanjima crnogorske prošlosti u ustanovama i institucijama osmanske kulture, kao god i mletačke i italijanske – što je svakako bilo prioritetno za našu raniju povijest. Ni organizator ovoga naučnog skupa: *Crnojevići i njihov značaj za crnogorsku državu i kulturu* nema iluzija da će u njegovim konačnim rezultatima biti znatnijeg novog sadržaja, koji bi nastao prije svega na osnovu novih i našoj naučnoj javnosti nepoznatih primarnih, arhivskih i dokumentacionih sadržaja. Međutim, kad je crnogorska kultura i nauka u pitanju, i ukupni kvalitet društvenog i duhovnog organizovanja, smatramo da to – u ovome trenutku – nije od prioritetnoga i apsolutnoga značaja. Za uspješan sistemski poredak stvari i civilizacijski koherentan odnos vodećih društvenih subjekata – *neophodno je izvršiti kritičku valorizaciju, i vrijednosno sistematizovanje naše kulturne i ukupne povijesti*. Moderni kulturni

model mora biti oslobođen balasta XIX vijeka, i njegove klero-izvorne i guslarske patetike! To tzv. prosižavanje crnogorskog sistema kulturne vrijednosti složen je i dugoročan proces, koji za budući kvalitet ukupne nam duhovnosti – zdravom esencijom znanja treba da „hrani“ procese vaspitanja i obrazovanja, kako bi se presudno uticalo na ukupno formiranje ličnosti...

Iako je imao ambiciju da u rad simpozija o Crnojevićima uključi i strane naučne istraživače, prije svega turske i italijanske, organizator je mogao da računa samo na domaće autore. Dr **Božidar Šekularac** učestvovao je sa referatom *Crnojevići u izvornoj građi*, a dr **Živko Andrijašević** s radom *Crnojevići u crnogorskoj istoriografiji i ideologiji XIX vijeka*. Dr **Čedomir Marković** o *Graditeljskoj baštini Crnojevića*. **Branislav-Bane Borozan** eksplicirao je *O jednoj gravuri iz „Oktoiha“ Crnojevića* (i održao posebno predavanje, s pratećom projekcijom *Virtualna rekonstrukcija Crnojevića manastira na Ćipuru*). Dr **Đorđe Borozan** podnio je referat *Prvi Crnojevići s posebnim osvrtom na Stefanicu, utemeljivača dinastije*, a dr **Radovan Radonjić** bavio se *Političkim nasljeđem Crnojevića*. Dr **Zvezdan Folić** obrazlagao je *Samosvojnost Cetinjske mitropolije*, a dr **Adnan Ćirgić** ukazao na *Crnojevića štampariju i njena izdanja u svjetlosti dosadašnjih filoloških istraživanja*.

Kratak osvrt na proces islamizacije u Crnoj Gori XV-XIX vijek naslov je rada dr **Šerba Rastodera**, a tema dr **Radoslava Rotkovića** usmjerena je na *Istorijsko i*

neistorijsko u pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“. **Sreten-Ćeno Zeković** *O jednom pokušaju krivotvorenja imena jezika „Testamenta“ Đurđa Crnojevića, a mr* **Čedomir Drašković** *participirao je na temu* *Feudalni vjerski relikti u politizovanju života Srpske crkve u Crnoj Gori, dok dr* **Vukić Pulević** *i* **Novica Samardžić** *konkretno – o* *Crnojevićima u crnogorskoj toponimiji.* **Aleksandar - Saša Samardžić** *govori o* *Porodičnoj i dinastičkoj heraldici Crnojevića, mr* **Predrag Malbaša** *O lokaciji Crnojevića štamparije, Marijan-Mašo Mi- ljić* *O Crnojevićima - u poimanju i stavu Petrovića-Nje- goša i* **Aleksandar Čilikov** *Umjetnička kultura u doba Crnojevića.*

Na skupu su govorili zvaničnici Matice: Branko Banjević, predsjednik i Marko Špadijer, generalni sekretar.

Ovaj naučni skup održan je na Lovćenu, na Ivanovim koritima 09. i 10. septembra 2010. godine. Uspješni domaćin Skupa bila je JU „Lovćen-Bečići“ – s direktorom Sretom Mrvaljevićem.

Čedomir Drašković

The seventh generation of the Crnojević dynasty disappeared from the political scene in 1530. They had an ordinary start – as extremely sturdy representatives of their époque, feudalism, but in the „Mediterranean atmosphere“ they grew as humanistic persons and modern nation-builders – Renaissance noblemen. Finding themselves in a merciless environment, between the Ottomans and the Venetians, the Bosnian Governor and Serbian despots (and other equally belligerent and ambitious feudalists from the neighbourhood), daring and civilised members of the Crnojević family were the pioneers of the new era! They created the state: *they created, and developed the collective awareness of Montenegrins!* They also built towns, castles, churches and monasteries – and they were the first in the Balkans and second among Slavs (two years after Krakow, and thirty eight years after Johannes Gutenberg) who printed the „soul-saving books“ in Cetinje! They wanted to „fill the churches with books“, to consolidate the spirit of the people and to direct their future. They organized the state administration after

the model of the Serbian tsar Dušan; the State Office recruited renowned scribes and transcribers of books (*logoteti* and *jazidžije*), and even some of our first literary workers such as Nikola Kosijer – Popović. Later, very important and prominent printers Makarije „from Montenegro“ and Pahomije „from the river“ took up the same work. Makarije and Pahomije were very successful in the craft of making manuscripts and xylography so it was relatively easy for them to master the technique of movable type printing.

Skilfully and quite consciously the Crnojević family established the Montenegrin cultural system of values and therefore their historical, cultural and individual greatness is enormous and eternal. It is not a material for the simplified story about the Montenegrin identity, but the creative synthesis towards a complex social organism.

Unfortunately, Montenegro did not traditionally form national experts and had no ready professionals who would responsibly and dedicatedly commit themselves to the research of the Montenegrin history in institutions of the Ottoman culture, as well as the Venetian and Italian – which was certainly more important for our earlier history. Neither does the organizer of this scientific assembly entitled *The House of Crnojević and Their Importance for the Montenegrin State and Culture* have any illusions

that in its final results there could be any significantly new content which would result primarily from new and, to our scientific public, unfamiliar authentic, archive and documented material. However, considering the Montenegrin culture and science as well as the total quality of social and spiritual organizing, we think that - at this moment – this is not of the greatest and absolute importance. For the successful systemic order of things, and coherent relation of the leading social subjects in the civilization – *it is necessary to make a critical evaluation and value systematization of our culture and the entire history.* The modern cultural model has to be liberated from the nineteenth century ballast and its clerical and folk gusle pathetics! This so called sieving of the Montenegrin system of cultural values is a complex and long-term process which, for the sake of the future quality of our spirituality, should „feed“ the processes of education with a healthy essence of knowledge in order to have the crucial impact on the entire forming of a personality.

Although the organizer had the ambition to have foreign science researchers (primarily Turkish and Italian) participating in the work of the symposium on the House of Crnojević, he could only count on our national authors. PhD **Božidar Šekularac** participated with the work *The House of Crnojević in Original Sources* and PhD **Živko Andrijašević** with

his work *The House of Crnojević in the Montenegrin Historiography and Ideology of the Nineteenth Century*. PhD **Čedomir Marković** presented *The Architectural Heritage of the Crnojević Dynasty*. **Branislav-Bane Borožan** explicated *On a Gravure from the Crnojević „Oktoih“* (and he also gave a special lecture with the projection of *Virtual Reconstruction of the Crnojević Monastery on Ćipur*). PhD **Đorđe Borožan** delivered the work *The Fist from the House of Crnojević, with a Special Mention of Stefanica, the Founder of the Dynasty*, and PhD **Radovan Radonjić** dealt with the *Political Heritage of the Crnojević Dynasty*. PhD **Zvezdan Folić** explained *The Autonomy of the Cetinje Metropolis*, whereas PhD **Adnan Ćirgić** pointed to *The Crnojević Printing House and Its Editions in the Light of Former Philological Research*.

On the Intensity of the Religious Life and Priests as a Feudal Class Category – in Relation to the Islamization of Montenegrins in the Time of the Crnojević Dynasty is the title of the work of PhD **Šerbo Rastoder**, and the topic of PhD **Radoslav Rotković** was *The Historical and Non-Historical in the Poem “Matrimony of Maksim Crnojević”*. Mr **Sreten-Ćeno Zeković** gave the lecture *On an Attempt of Forging the Name of the Language of Đurađ Crnojević’s “Testimony”*, M. A. **Čedomir Drašković**: *Feudal Religious Relics in Politicizing*

of the Life of the Serbian Church in Montenegro, whereas PhD Vukić Pulević and Mr Novica Samardžić talked specifically about The House of Crnojević in the Montenegrin Toponymy. Mr Aleksandar Saša Samardžić talked about The Crnojević Family and Dynastic Heraldry, M. A. Predrag Malbaša talked about The Location of the Crnojević Printing House, Mr Marijan-Mašo Miljić: On the House of Crnojević –in the Comprehension and Attitude of the House of Petrović-Njegoš and Mr Aleksandar Čilikov: Art Culture during the Crnojević Age.

The officials of the Matica Crnogorska, President Mr Branko Banjević and the General Secretary Mr Marko Špadijer also spoke at the assembly.

This scientific gathering took place in Ivanova Korita on the Lovćen on 9-10 September 2010 and it was hosted by the Public Institution **Lovćen-Bečići**.

Čedomir Drašković

POZDRAVNA RIJEČ

Branko Banjević

Gospodo, hvala vam što ste se odazvali na poziv Matice crnogorske da gostujete na prvom skupu o Crnojevićima koji se održava na Ivanovim Koritima. Hvala i našem domaćinu gospodinu Mrvaljeviću. Žao mi je što nije s nama, iz zdravstvenih razloga Čedo Drašković koji je organizovao ovaj skup.

Matica crnogorska, kao što znate, nastoji da obilježi značajne datume crnogorske istorije, da dâ šansu ljudima koji se bave našom kulturnom istorijom da afirmišu naše vrijednosti. Mi kao Matica od početka na tome radimo. Danas je situacija kad možemo to da činimo organizovanije, jer živimo u svojoj slobodnoj, suverenoj zemlji.

Zato hvala svima koji su dali doprinos suverenosti naše zemlje.

Danas je situacija složena. Možda po nekim elementima mnogo suptilnija od vremena kad smo se borili za suverenu Crnu Goru. Zašto je složena i zašto je suptilnija? Složena je jer treba voditi, organizovati napore koji će dovesti do samosvijesti, koji će rehabilitovati u nama naš posrnuti vrijednosni sistem, koji je ruiniran stotinu i više godina tuđim idejama, tuđim interesima, tuđim ideologijama. Mi smo se sa tog tuđeg mitskog

neba najzad spuštili na svoju teritoriju, u sebe. Danas treba da se realno, kritički odnosimo prema sebi, da tako pomažemo da savremene svjetske vrijednosti ulaze u Crnu Goru. Samo to može da ubrza naš izlazak iz prošlosti. Ljudi koji nemaju sebe, koji nemaju svijesti o sebi, šta god pričali, ne pripadaju nikome, ne mogu doprinijeti razvoju nijednog prostora, oni su zaostalost.

Vi znate da je epoha Crnojevića jedna od najznačajnijih epoha u crnogorskoj istoriji, da su Crnojevići veliki ljudi, ne samo veliki vladari nego i veliki stvaraoci, ljudi od vizije, ljudi od dalekosežne koncepcije, koji su Crnu Goru uveli u ono što mi danas zovemo Evropa. Oni su poveli borbu za slobodnog čovjeka. Oni su u osnovi našeg sistema vrijednosti koji je sistem slobodnoga čovjeka.

U taj sistem vrijednosti uključena je kultura, uključene su najsavremenije ondašnje tekovine na svijetu, to je bila štamparija, demokratizovana pismenost. Crnojevići su uveli renesansu, ne samo u formalnom nego u suštinskom smislu. Štamparija Crnojevića otpočela je crnogorsku Gutenbergovu galaksiju. To pokazuje nivo ljudi koji su se okupili da brane slobodu, da brane zemlju kao prostor slobodnog čovjeka. Crnojevići su okupili slobodne ljude, stvorili koncepciju odbrane državnog ostatka Duklje, Zete – dakle Crne Gore.

Afirmišući vrijednosti Crnojevića, afirmišemo ono što je najmodernije, najtrajnije u našim osnovama.

Ja se nadam i siguran sam da ćete vi doprinijeti tome.

Hvala vam na stvaralačkom učešću i želim da se ovđe prijatno ošjećate, kao gosti Matice crnogorske u domu Crnojevića.

CRNOJEVIĆI U IZVORNOJ GRAĐI

Božidar Šekularac

O nastanku, pojavi i nestanku crnogorske dinastije Crnojevića napisani su brojni radovi. Ako se zna da su, i pored toga, ostale brojne bjeline u biografijama te vladarske kuće, onda nije čudno što ta pitanja izazivaju veliko interesovanje crnogorskih stvaralaca i danas kao nekad. To tim prije što Crnojevića vladari, zbog svojih zasluga za crnogorsku državu, zaslužuju da budu trajno predmet istraživanja crnogorske nauke. Budući da su crnogorske granice „u bitnosti svoga vremena s bivšim vladenijem venecijanskim, Crna Gora s Brdima, Zetom i Primorjem do mora imala svoje vladateljne kneževe i černogorsko tijelo koje podobije drugijeh knjažestvah u Evropi u ondašnja vremena“. Kad su Turci „pritijesnili knjažestvo crnogorsko, a Zetu već bili osvojili, a knjaz černogorski Ivan Černojević u starosti svojoj predstavi se, a nasljednik, njegov sin knjaz Georgije Černojević, poslije svojega oca vladao s Crnom Gorom otpravio se u Italiju i u Veneciji okonča svoj život“.

Tako glasi jedna od varijanti u kojoj se govori o „pre-sječeniju ove visokoslavne familije vladatelja crnogorskih“...¹

¹ D. Vuksan, Drugi ulazak Austrijanaca u Boku i posljedice, *Zapisi*, sv. 4, Cetinje 1940, 199.

Međutim, život dinastije Crnojević se nastavlja i poslije Đurđa, doduše u drugačijem statusu države i naroda.

U rodoslovnom stablu porodice Crnojević, koji se čuva u rukopisu u Bogišićevom arhivu u Cavtatu, traži se i ističe njihova veza koja seže u dubinu do XI vijeka, do 1042. godine, do cara Konstantina, imperatora Carigrada a završava posljednjim Crnojevićem, Ivanom, sinom Viktorovim koji je umro u Veneciji 1660. godine „ne imajući ni žene, ni đece, čime se gasi ova plemenita porodica“.²

Dakle, Crnojevići, oni u Veneciji, potomci Đurđevi, više od 160 godina su nastavili lozu svoju predaka, od kojih je jedan – Viktor, 1536. godine, bio jedan od 40 senatora Mletačke Republike. Osim pomenutih posljednjih Crnojevića u Veneciji, zabilježeni su u tome rodoslovlju, poslije Đurđa i ovi: Solomon (umro u Ugarskoj 1530), Konstantin, sin Đurđev, koji 1530. uze sebi za ženu kći Mateja Kontarinija, pa imadoše sina Ivana. Drugi sin, Ilija (u nekim izvorima Matija) bio je oženjen Jelenom, ćerkom Mazai Sofina. Ženio se još dva puta: ćerkom plemića Bata Albertija, a zatim Orestom, ćerkom Gabrijela Valoreso.

Godine 1570. Petar Crnojević nosaše titulu kneza i vojvode od Žabljaka, Zadrimlje, EGINE i drugih zemalja. Našavši se u Padovi 1578. godine, podstaknut glasovitošću, objavio je tu svoje spise, što mu je donijelo titulu

² B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje 2000, 40-41

kavalijera Sv. Đorđa i druge privilegije, koje je zabilježio Kapidolji iz presvijetlog grada Udina.³

Ukoliko se uzmu u obzir sva ta imena, ostaje nejasno zašto su tako dugo bila nepoznata u našoj historiografiji?

Još je čudnije da nijesu korišćeni podaci iz Cetinjskoga ljetopisa, koji, između ostaloga, sadrži i rodoslovlje Crnojevića.⁴ To rodoslovlje počinje od Stefana Crnojevića, a slijedi njegov sin Ivan II, gospodar zetsko-crnogorski, koji imade tri sina i ćerku Jekaterinu, koja bi udata za Radul-bega, vlaškog vojvodu. Ivan se „prestavi i bi sahranjen u svom manastiru“, kaže Ljetopis, ali nema godine. Međutim, godinu nalazimo na rukopisu Molebnika, pisanoga u Manastiru Šudikovo, koji je iz Cetinjskog manastira prenio u Jerusalem proiguman Vasilije, a koji daje informaciju o smrti Ivana Crnojevića u zapisu na 118. v listu. Zapis glasi: „V ljetu 6996 (1490), prestavi se monah Jov(an) Crnojević“. Dakle, gospodar Ivan je umro kao monah Jovan 1490. godine.⁵

Ivan ostavi tri sina: Đurđa, koji bi gospodar zetsko-crnogorski; Stefana, koji je bio gospodin Zete i Crne Gore, a koji je umro u Veneciji bez poroda; treći sin Staniša je pošao u Carigrad i islamizirao se, nazvan

³ Isto, 40-46.

⁴ B. Šekularac, *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, Cetinje 1996, 163-165; ovdje treba staviti tačku na to ko je pisao Cetinjski ljetopis jer na kraju Vasilijevih izvještaja, on sam jasno kaže: „Sve u liberti, ja vladika Vasilije prepisah“.

⁵ B. Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, Cetinje 1994, 333.

Skender-begom. Zanimljivo je ovđe da Ljetopis rehabilituje Stanišu dajući podatak da se „borio za svoju otadžbinu, kasnije se u hrišćanstvo vratio, mnoge pobjede nad Turcima postigao i usamljen umro“. Isto tako, autor Đurđa oslovljava sa gospodar, a Stefana sa gospodin, uočavajući razliku između ta dva pojma.⁶

Ivanov brat Đurađ, 1450. godine bi ubijen na Čemovskom polju, u boju s Turcima. Imao je suprugu Vojislavu, ćerku Luke Dukadina.

Rodoslovlje u Ljetopisu ređa imena Crnojevića o kojima je bilo riječi i iz rukopisa Bogišićevog arhiva: Ivan, Konstantin, Jovan (Ivan), Viktor, Ivan.

Skreće na sebe pažnju podatak iz Rodoslovlja đe se kaže da su Crnojevići vladali: Zetom, Krajinom, Šestanima, Brdimu, Crnom Gorom, Primorjem, Trebinjem, Popovim Poljem i Konavljem, čime se jasno određuju granice njihove države, koje, kako je već poznato, nijesu bile stalne, što je zavisilo od brojnih faktora.

Ovđe želimo naglasiti jedan izuzetan podatak od neprocjenjive važnosti za crnogorsku državu. Naime, u Cetinjskome ljetopisu je registrovan prvi crnogorski zakonik „koji je uzakonio gospodar zetski Ivan Crnojević“, a koji je, nažalost, bio sve do sada, na margini pravne i istorijske nauke. Mada prvi, taj zakonik nije uvršten ni u jedno dosadašnje izdanje crnogorskih zakona.⁷

⁶ B. Šekularac, *Crnogorski anali*, 164.

⁷ B. Šekularac, *Crnogorski anali*, 161.

Ovaj „Sud gospodski od sedam članova, nazvan i patrijaršijski, koji niko ne može prekršiti“ glasi:

Ako koji čovjek iz nužde pobjegne u Mitropoliju cetinjsku da ne umre kao grješnik, nego da ga otac mitropolit sahrani slobodno.

Ako li neko učini kakvu pakost tome pribjegli u domu Božje Matere ove Mitropolije, neka umre kao zločinac i da od naroda bude kamenovan i na sramotu ovoga hrama božjega.

Ako neko ukrade što od ovoga hrama ili danju, ili noću, da se oslijepi.

Ako li neko vani ukrade neku stvar manastirsku ili od stada stoke neki brav ili pčelu, da plati tri puta toliko, a da se tuče i protjera iz toga mjesta.

Ako neko pokrade crkvu ovu, Boga krade i gospodare i sve hrišćane koji su pod ovom Mitropolijom. Takve da kamenuje cio narod.

Ako neko zaželi da radi njive manastirske uz pitanje crkve, neka radi tri godine, a da ujam donosi sam u manastir, a nakon tri godine da baštu manastirsku ostavi.

Ako li neko bez pitanja prihvati da radi u manastir, bilo da je žito ili vino, a njemu da je uzaludan trud. Suviše da plati gospodi 300 aspri globe i da mu se dade 8 palica.⁸

I pored pritiska moćnih država – Turske i Mletačke Republike i njihove okupacije zetskih teritorija, Ivan Crnojević je uspio da u Gornjoj Zeti ostvari novo državno središte. Njegovi sinovi su imali različite odnose

⁸ B. Šekularac, Isto.

prema njima. Dok je Đurađ bio naslonjen na Mletke i zapadne orijentacije, njegova braća Stefan i Staniša bili su naklonjeni Turcima, a sam Staniša bio islamiziran. Takav odnos među braćom doveo je do otvorenog neprijateljstva među njima. Stefan je čak otišao u Carigrad kod brata Skender-bega i otkrio sultanu planove brata Đurđa u vezi s njegovim prozapadnim aktivnostima.⁹

Iako je Stefan imao vazalni odnos prema Turcima i u potpunosti izvršavao naloge skadarskoga sandžak-bega, ovaj je tražio priliku da ga ukloni iz Zete. Kao povod za to iskoristio je sumnju da Stefan održava tajne veze s Mlečanima, Feriz-beg ga je 1499. godine prisilio da pođe s Cetinja, da se nastani na Vranjini, đe se zakaluđerio i ubrzo umro kao monah.¹⁰

Međutim, dvije naredbe sultana Bajazita II, od 10. septembra 1505. godine, predstavljaju dragocjen prilog i za rasvjetljavanje kraja Stefana Crnojevića. Naime, te naredbe su izdate istoga dana povodom žalbi svetogoraca koje je podnio kaluđer Marko Crnojević (*Cernaoglu Marko*).

Predmet jedne žalbe bio je nezakonit postupak sakupljača ovčarine od koje su bili oslobođeni svetogorski kaluđeri, a druge nezakonit postupak „službenika koji provode zakon o soli“.

Nas zanima to što žalbu podnosi Porti „kaluđer Crnojević Marko, jedan od svetogorskih kaluđera“. Taj se

⁹ J. Jovanović, *Istorija Crne Gore*, Cetinje – Podgorica, 1995, 50.

¹⁰ J. Jovanović, n. dj., 53.

kaluđer nalazi među imenima kaluđera koji su početkom januara 1500. godine zastupali Hilandar na sudu u sporu s manastirom Vatopedom. Izaziva pažnju pitanje da li se pod tim imenom krije posljednji, nominalni vladar Crne Gore Stefan Crnojević, kome se svaki trag gubi „poslije 1503. godine“, a zna se da se zakaluđerio i kao monah umro „u nekom manastiru“.

To je onaj Stefan što je u ime sultana, u novembru 1496. saopštio bratu Đurđu da u roku od tri dana ide na Portu ili napusti Crnu Goru. Odlaskom Đurđa s prijestola Stefan postaje vladar Crne Gore, sve do kraja 1498. godine kada se ona našla pripojena Skadarskom sandžakatu i u sastavu Otomanskog carstva. Stefan tada napušta Crnu Goru. Pojavljuje se u Crnogorskoj primorju, naredne 1499. godine, đe mu se gubi svaki trag poslije 1503. godine. Sačuvan je njegov vlastoručni zapis na Svetostefanskoj povelji u carskom saraju, hazzardera Murat-bega.¹¹

Vjeruje se sa dosta sigurnosti da se pod imenom kaluđera Marka Crnojevića krije crnogorski vladar Stefan. To se obrazlaže time što se već u prvoj polovini 1500. godine njegovo ime javlja među predstavnicima Hilandara na sudu, što znači da se Stefan, nakon napuštanja Crne Gore, uputio na Atos i onđe kao monah dobio ime Marko.

Njegovo vladarsko porijeklo davalo je njegovoj ličnosti autoritet na Svetoj Gori, đe se on pojavljuje na

¹¹ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi I*, Beograd 1902, 129-130.

sudu u svojstvu predstavnika Hilandara 1500. godine, a zatim podnosi žalbe Porti. To govori u prilog činjenici da je on imao veliki ugled od ranije kod sultana zbog njegovog političkog opredjeljenja. I još jedan argument ide u prilog toj tvrdnji: upotreba patronima *Černaoglu* (Crnojević) uz njegovo kaluđersko ime govori o ugledu koji je Stefan Crnojević imao na Porti, jer u sultanovim dokumentima nije bilo uobičajeno da se uz ime kaluđera navodi i njegov patronim. Sve to je obećavalo uspjeh Stefanove misije na Porti, zbog čega je i biran za predstavnika Hilandara u tome sporu.¹²

Dok se Đurđevi potomci javljaju u Veneciji do sredine XVII vijeka, a Stefan završava kao monah, posebnu znatiželju izaziva treći brat Staniša, iliti Skender-beg Crnojević.

Odlaskom Stefana Crnojevića u manastir 1499. godine, Crna Gora pada pod tursku upravu čime je označen kraj njene nezavisnosti. Na osnovu podataka iz Svetostefanske (banjske) hrisovulje, čiji se original nalazi u sultanskoj riznici u Carigradu, na kojoj je zapis Stefana Crnojevića nastao krajem avgusta ili početkom septembra, može se konstatovati da je to ujedno i posljednji put da se pominje taj Crnojević.¹³

¹² Vančo Boškov, Dokumenti o Svetoj Gori i Marko Crnojević, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXXI, Sarajevo 1981, 135-138.

¹³ Dušanka Bojanić, Nove vesti o Skenderbegu Crnojeviću, *Istorijski časopis*, XXXVI, Beograd 1990, 183.

Prema jednom zapisu na knjizi u manastiru Ćelija Piperska, najmlađi sin Ivana Crnojevića – Staniša, otišao je sultanu 1485. godine: „Pođe Staniša Ivanović na Portu cara sultan Bajazita“.¹⁴ Teško je reći kad je primio islam i dobio ime Skender-beg, možda poslije smrti oca 1490. godine.

Međutim, na osnovu dubrovačke građe sa sigurnošću je utvrđeno da je Skender-beg Crnojević postavljen za sandžak-bega Crne Gore u toku 1513. godine.¹⁵

Od tada Skender-beg Crnojević upravlja Crnom Gorom nastojeći da uspostavi dobre odnose s Venecijom, a da istovremeno štiti svoje interese i interese Turske, kao vrhovnog gospodara. Ovđe su Crnogorci i njihovi interesi bili sasvim zapostavljeni i bili izloženi nasilju, plaćanju harača. U prepisci između Skender-bega i Sinjorije, dvadesetih godina XVI vijeka, on se tituliše kao: „Skender-beg Crnojević, sandžak crnogorski, primorski i sve dukljanske zemlje gospodar“, čime daje jasno do znanja kojim teritorijama je upravljao.¹⁶

¹⁴ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, III, Beograd 1905, br. 4, 956.

¹⁵ B. Hrabak, Dubrovačke vesti o Skenderbegu Crnojeviću i Crnoj Gori pod njegovom vlašću, *Anali XII JAZU* u Dubrovniku, 5-7, 1959, 420-421.

¹⁶ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 55-70; F. Miklosich, *Die Serbischn Dynasten Cernoevich, Ein Beitrag zur Geschichte von Montenegro*, Wien 1886, 4-23.

O statusu Crne Gore i samog Skender-bega u vrijeme njegove uprave slikovito govore dvije povelje iz 1527. godine. Toga Crnojevića, kao svog podanika, sultan do- vodi u Crnu Goru, čime joj je tako data autonomija, mada su Turci na taj način željeli da postepenim uvo- đenjem islama potpuno potčine Crnu Goru. Postavlja- jući ga za sandžaka crnogorskog, sultan je jasno imao u vidu, da će on, kao Ivanov sin, imati veliki ugled u Crnoj Gori, a time preko njega ostvariti uticaj i djelo- vanje u toj zemlji.

U jednoj povelji Vranjinskome manastiru, pisanoj na Žabljaku 1527. godine, Staniša se tituliše kao „Skender- beg Crnojević, sanžak crnogorski“, a u drugoj, od 05. februara 1527. godine i kao Skender-beg Ivanović.¹⁷

Ono na što treba skrenuti pažnju iz tih povelja jeste po- datak da se prije intitulacije Skender-begove nalazi upi- sana odrednica: „Pri care sultan Sulejmane“, što jasno govori o dvojnoj upravi. Dakle, u svojoj otadžbini on je vladao kao turski namjesnik od 1513. do 1528. godine.¹⁸

Iako islamiziran, Skender-beg se tu pojavljuje kao pri- jatelj Vranjinskoga manastira, koji je uživao velike pri- vilegije još od osnivanja, a koji se nalazio blizu Žabljaka, Skenderove prijestonice, u kojoj je naslijedio dvorsku infrastrukturu svoga oca Ivana.

¹⁷ B. Šekularac, *Vranjinske povelje, XIII-XV vijeka*, Tito- grad 1984, 127.

¹⁸ K. Jireček, *Istorija Srba II*, Beograd 1952, 194.

Među svjedocima se pominju – Skender-Žarina, knez koji je kao Skender-begov izaslanik 1523. godine išao u Veneciju, Mehmed Plavnica, Mustafa Dragoman, Žavel Žabljak, Novak Klisa, Lazar Miloje, Ivan Vuković i Šćepan Dragović, iz čega se jasno vidi da je proces islamizacije već naveliko bio zahvatio Crnu Goru.

Ukoliko se uzmu u obzir podaci iz tih isprava i činjenica da je Skender-beg, kao „sandžak crnogorski, primorski i sve dukljanske zemlje gospodar“ upravljao Crnom Gorom, iako kao turski namjesnik do 1528. godine, treba postaviti pitanje: da li je umjesno pomjeriti granicu definitivnog nestanka crnogorske države i njenog utapanja u tursko carstvo sa 1499. na 1528. godinu? Uostalom, slično je bilo s Crnom Gorom (tj. Zetom) u doba Nemanjića, kad su njome vladali „mladi kraljevi“ i udovice kraljeva, ali je ona zadržala sve vrijeme svoju individualnost kao udiona kneževina, koja će u doba Balšića ponovo nastaviti da živi kao nezavisna država.

Skender-beg Crnojević bio je na vrhuncu svoje moći 1523. godine, od kada je do svoje smrti 1530. godine, pored sandžaka crnogorskog, upravljao istovremeno i Plavsko-gusinjskom nahijom u Skadarskom sandžakatu.

U Plavskoj nahiji dva pripadnika porodice Crnojević imala su timare i još 1485. godine tako da je moguće da su se tu nalazila porodična dobra Crnojevića. Uostalom, postoji i tradicija o pećkim Crnojevićima, koji su se islamizirali prije 400 godina.¹⁹

¹⁹ R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima*, Cetinje 1963, 148.

Ta bjelina u biografiji Staniše Skender-bega od 1528. do 1530. godine bila je povod da nastanu razna predanja o njemu, kao ono o kasnijim Bušatlijama, vraćanju u hrišćanstvo i sl.²⁰

Međutim, Skender-beg Crnojević je ostavio dubok trag u turskoj administraciji, pa se tako neočekivano pominje 22. 07. 1544. godine u jednom defteru, broj 62, na strani 377. Bolje reći, u opširnom regestu je uvedena carska zapovijest koja je upućena kadiji Crne Gore.

U zapovijesti se iznose bogatstva i prihodi Skender-bega Crnojevića. Poslije njegove smrti ostalo je 30 mlinova koji su pripadali carskoj imovini od kojih su 18 kupili Skender Kastriot i Adžem Skender, pošto nije imao nasljednika za koga bi se znalo. Osim mlinova, dva vinograda i sedam pašnjaka, kad je taj sandžak-beg umro kupio je, za svoje robove, i drži ih Ejnehan čauš, jedan od čauša Visoke Porte. Od tada dva mlina drže žitelji sela Maine, a dva žitelji sela Ugnje, govoreći da je rečeni sandžak-beg navedene mlinove uzeo od njih otimačinom.

Kad je umro pomenuti sandžak-beg, ostalo je 400 ovaca i 180 grla goveda koje su razjagmili đauri nekih sela kad je on preminuo.

Tu je novina i to što se saopštava da je izvjesni Skender, koji je bio nastanjen u samoj Podgorici, sam uzeo 8.000 aspri od godišnjih dažbina koje pripadaju državnom imetku, od sela u Plavskoj nahiji koja je bila timar rečenoga sandžak-bega, a sada pripojena carskom hasu.

²⁰ B. Šekularac, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, 53-4.

Na kraju dokumenta se konstatuje da „ako se pomenuta pitanja islijede i ispitaju, mnoge stvari će izaći na vidjelo“.²¹

Ukoliko se pažljivo čita taj dokument mnoga pitanja izlaze na videlo. Dalje se zapovijeda da se privedu i ispituju sva lica koja su razgrabila imovinu sandžak-begovu, prema zahtjevima časnog šerijata i slavnog kanuna. Dakle, po zakonu oduzeti i popisati sve što je uzeto a pripada fiskusu, da se novac stavi u kesu, zapečati i pošalje Visokoj Porti putem povjerljivih ljudi. Sve to pismeno saopštiti, a velmožama zapovijest dati.

Zapovijest je napisana 22. jula 1544. godine.²²

Pomenuti Skender uzurpator i otimač sandžakove imovine je onaj koji je kao izaslanik Skender-bega Crnojevića išao u misiju u Veneciju, izjavivši da je vojvoda nad 20 sela, vjerovatno u Plavskoj nahiji, u Skender-begovom timaru. Ta je nahija poslije smrti Skender-bega Crnojevića pripala carskom hasu.²³

Skender-beg Crnojević, sandžak crnogorski, pominje se i u dva turska deftera koja se nalaze u Arhivu predsjednika Vlade u Istambul, a koje je objelodanio B. Đurđev 1940. godine.²⁴

²¹ D. Bojanić, n. dj., 186-188.

²² Isto, 188.

²³ Isto, 189.

²⁴ B. Đurđev, Dva deftera crnogorskog sandžaka iz vremena Skender-bega Crnojevića, *Zapisi*, I-VI, Cetinje 1940, 26-29.

Prvi je zaveden pod brojem 106, i u njemu su podaci sakupljeni saznanjem sandžak-bega Skendera 1520/1. godine, a napisan je 15. maja 1521. godine u Carigradu. Sadrži popis nahija, mahala, plemena i bratstava, s kućama i baštinama za koje se plaća porez.

Drugi defter je zaveden pod brojem 122, i veći je od prvoga. Pisan je juna-jula 1523. godine, kao odgovor na žalbu Crnogoraca sultanu na nepravde u katastru, koje je sproveo Skender-beg u prethodnom defteru. Tada je carskom naredbom određeno da u Crnu Goru pođe komisija i da propiše novi katastar. To je u stvari taj defter.

U njemu se nalazi popis carskih hasova u sandžaku i popis hasova sandžak-bega. Tu su sadržane i odredbe o plaćanju poreza na imovinu, te na kraju odredba da „crnogorski sandžak pripada pod jurisdikciju podgoričkog kadije“. Osim toga, precizno se navodi 7 nahija, popis i raspored naselja po njima, baštinama i obavezama plaćanja pojedinih manastira. Popisom su obuhvaćene Donja Zeta i Grbalj, s obavezama stanovnika da plaćaju poreze.²⁵

Kako je već bilo riječi, Crnojevići su ostavili iza sebe brojne tragove u vidu povelja i drugih isprava, ali i djela koja ih svrstavaju među zaslužnike i utemeljivače crnogorske države. Međutim, posebno za početak i pojavu dinastije Crnojević, još uvijek ima dosta nepoznanica, čak

²⁵ Isto, 28-29.

i oko njihovog prezimena. Jednu dilemu uspješno rješava natpis na grobnici u crkvi Sv. Bogorodice na Komu, na Skadarskom jezeru, zadužbini Crnojevića.

Naime, na podnoj ploči, desno od ulaza, nalazi se natpis ove sadržine: „Sija ploča despota Stepana vojvode mu Lješa Crnojevića“.

Natpis je nastao poslije 1435. godine kad se Lješ Crnojević posljednji put pominje u dokumentu. Inače, braća Đurašević, Đurađ i Lješ, prvi put se pominju u dokumentima od 1403. godine, mada se ne može isključiti mogućnost da su izbili na površinu neposredno poslije pogibije Radiča Crnojevića 1396. godine. Đurađ je bio 1413. godine vojvoda Balše III, a Lješ, kako se kaže u natpisu, vojvoda despota Stefana. Ono što taj natpis značajno otkriva je to da su Đuraševići, konačno sebe nazvali Crnojevićima.

Lješovo potomstvo nije poznato, ali koristeći predanje bratstva Lješevići u Crnoj Gori vezuju svoje porijeklo upravo za toga Crnojevića. Đurđevo potomstvo je nastavljeno u liku sina Stefana koji je takođe sahranjen u tome manastiru, mauzoleju Crnojevića.

Tu je i „ploča gospođe Mare“, supruge Stefanove, majke Ivana Crnojevića. Taj se natpis može datirati sa godinom 1465.²⁶

²⁶ B. Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore*, 197-209.

Ovaj se rad može nazvati i „Tragom imena Crnojevića“, sa željom da podstakne istraživače da se više angažuju i zavire u arhive, đe još uvijek čekaju brojni tragovi Crnojevića da budu otkriveni. Prije svih turski i italijanski arhivi koji su nedovoljno izučeni od naših kadrova.

POLITIČKA UPOTREBA TRADICIJE CRNOJEVIĆA U XVIII I XIX VIJEKU

Živko M. Andrijašević

Nacionalni i državotvorni pokreti balkanskih naroda, tokom XVIII i XIX vijeka, često su u srednjovjekovnoj državnoj tradiciji tražili ideološka uporišta za svoje političke ciljeve ili izvorišta svog političkog legitimiteta. Činjeno je to zbog toga što je svaka politička ideja XVIII i XIX vijeka, za koju se mogla pronaći istorijska osnova u srednjovjekovnoj državnoj tradiciji, doživljavana utemeljenom i opravdanom, dok je njeno prihvatanje i slijeđenje, dobijalo ponekad značenje nacionalne obaveze. Jedan primjer takvog korišćenja srednjovjekovne državne tradicije, odnosi se na upotrebu tradicije dinastije Crnojević u Crnoj Gori tokom XVIII i XIX vijeka.

Dinastija Crnojević vladala je Zetom (Crnom Gorom) u drugoj polovini XV vijeka. Prvi od tri vladara iz te dinastije, Stefan (Stefanica), došao je na čelo zetske države 1451. godine, a vladao je do 1464/65. godine. Naslijedio ga je sin Ivan, koji je vladao do 1490. godine. Ivan Crnojević se na početku vladavine sukobio s Mletačkom Republikom, od koje je bezuspješno pokušavao da uzme pošede oko Kotora. Kad je njegovoj državi zaprijetila opasnost od Osmanskoga carstva, izmirio se s

Republikom. Ipak, Osmansko carstvo primoralo ga je na vazalni položaj i plaćanje godišnjega danka (1471). U vrijeme mletačko-osmanskoga sukoba oko Skadra (1474), prešao je na stranu Mletačke Republike. Da bi osnažio odbranu svoje države, podigao je tvrđavu Obod (1475). Kao mletačkoga saveznika osmanske snage su ga napale 1479. godine, pa je morao da pobjegne iz zemlje. U Zetu (Crnu Goru) vratio se tek poslije 1481. godine, pristavši da ponovo prihvati vazalni odnos prema Osmanskome carstvu. U znak pokornosti, najmlađega sina Stanišu poslao je u Carigrad, đe je primio islam i uzeo ime Skender-beg. Ivan Crnojević je poslije povratka u zemlju podigao dvor u Cetinjskome polju (1482), a kasnije i manastir (1484), čime je udario temelje svojoj prijestonici – Cetinju. Nakon smrti, 1490. godine, Ivana je naslijedio sin Đurađ, koji je vladao Zetom (Crnom Gorom) do 1496. godine. Nakon dolaska na čelo Zete (Crne Gore), Đurađ je priznao vrhovnu sultanovu vlast. Sultanove vlasti pokušao je da se oslobodi 1496. godine, uključivši se u pripreme za podizanje ustanka protiv Osmanlija u Albaniji. Kad je njegova uloga u tome pokretu otkrivena, sultan ga je primorao da napusti Crnu Goru. Nakon njegova odlaska Crna Gora je pripojena Osmanskome carstvu. Đurađ Crnojević sklonio se u Veneciju, odakle je bezuspješno pokušavao da se vrati na vlast. Početkom 1500. godine ponudio se sultanu za vazalnoga upravitelja Crne Gore, ali je njegov prijedlog odbijen. Od sultana je tada dobio

pošed u Anadoliji, đe je i umro. Posljednji put se u izvorima pominje 1514. godine.

Iako nijesu dugo vladali, Crnojevići i njihova epoha zadržali su se u narodnome šećanju tokom nekoliko vjekova. U tome šećanju dominirala je vladarska ličnost Ivana Crnojevića, zasigurno najznačajnijega vladara dinastije. U knjizi *Crna Gora i Crnogorci* Vuk Karadžić kaže da je tridesetih godina XIX vijeka u Crnoj Gori bila živa uspomena na Ivana Crnojevića. Navodno se njegovo ime pominjalo kao da je doskora upravljao državom. Postojalo je i predanje da je Ivan Crnojević sagradio guvno kod Cetinjskoga manastira, na kome se drže narodne skupštine, da je podigao nekoliko utvrđenja (gradova) i da je vladao mnogim oblastima, koje u XIX vijeku nijesu pripadale Crnoj Gori. Vuk Karadžić kaže i da se za imovinu koju je Ivan Crnojević ostavio Cetinjskome manastiru ustalio naziv „Ivanbegovina“.¹ O šećanju na Ivana Crnojevića u Crnoj Gori, sredinom XIX vijeka, interesantno svjedočenje je ostavio i novosađanin Emil Čakra, filolog i izdavač, koji je 1858. godine boravio u Crnoj Gori. Tokom boravka u Crnoj Gori, Čakra primjećuje da je živa uspomena na Ivana Crnojevića i da je postao legendarna ličnost. Kada zagrmi, Crnogorci kažu ga se to na nebu ljuti Ivan Crnojević, kada pada kiša – onda Ivan plače, a kada vje-

¹ V. S. Karadžić, *Crna Gora i Crnogorci*, Beograd, 1985, 275-277.

tar puše, onda navodno vjeruju da Ivan Crnojević oštri sablju. Crnogorci se, tvrdi Čakra, i kunu njegovim imenom.²

Postoje izvori koji svjedoče da je tokom više od tri vijeka uistinu bilo živo šecanje na Ivana Crnojevića i da

² „Nije mi na ino da ne progovorim ovde koju i o uspomeni toli više spomenutog prađeda Ive Crnojevića, koji jošte i danaske živi u takoj živoj uspomeni kod svozi zemljaka, kao da je juče preminuo a ne pre četiri veka. Kad munja sevne i grom zagrmi, Crnogorac veli: ljuti se Ivo; kad je suva godina, pa po dugom vremenu jednom i dažd udari, onda opet veli: propištao Ivo Bogu pod prestoljem gledajući muku sirotinje, te je nebo suze proronilo; ako se Crnogorac kune, to se kune dušom prađeda Ive; ako mu je uvređeno pravo, to on priziva njega iz pećine da pravdu izrekne, jer on tvrdo drži da Ivo nije preminuo, no se ka i Kraljević Marko živ u pećinu uklonio, dok ne kucne odsudni čas, te da progoni Turke iz svoje lepe postojbine; kad vetar kroz brda zapišti, onda Crnogorac veli: sade Ivo mača oštri. Imade Crnogoraca i danaske, koji potvrđuju da ga vide svakog Đurđeva šetati po razvalinama grada Obodnika više reke Crnojevića, kojeg on sagrađi, a za reku Crnojevića (ovde valja reku, koja kod Vira u Skadarsko jezero pada razumeti, a ne grad koji na 7 ure od Cetinja leži), pripoveda se da posta od proliveni suza, koje proli Ivo gledajući muke svoj(ih) arbanaških Srba. On živi u takoj uspomeni kod svog naroda, kao što i danaske još sačuva u sebi spomen moravski narod svoga velikog Svato-pluka, čuvajući i u posloviци njegovo zaslužno ime, govoreći: *Svatopluka hledati.*“; E. Čakra, Dan i noć na Lovčenu – crta iz putovanja po jugoslovenskim zemljama, *Srbskij ljetopis za godinu 1859*, knj. 99, Budim, 1859, 113-114.

vaju na činjenicu koja je svima poznata, i koju ne treba dokazivati. Za razliku od njih, cetinjski mitropolit, koji smatra da su Humci zapošeli manastirsku zemlju, svoje imovinsko pravo dokazuje hrisovuljom Ivana Crnojevića.³ I kasnije će plemenske zajednice braniti svoja imovinska prava pozivanjem na Crnojeviće. U sentenci o imovinskome sporu između Cuca i Čeklića, iz 1748. godine, jedna strana je izjavila da je vlasništvo nad zemljom stekla iste godine kad je Ivan Crnojević sagradio Cetinjski manastir.⁴ Njeguški glavari će 1766. godine tvrditi da su zemlju nad kojom imaju pravo vlasništva, dobili od Ivana Crnojevića, koga još nazivaju svojim đedom.⁵ Jedan izvor svjedoči da su sredinom XVIII vijeka Crnogorci znali i koje su okolne oblasti pripadale Crnojevićima. Tako u sporu s Dubrovčanima, 1746. godine, grupa Crnogoraca traži da im Dubrovačka Republika vrati Konavle, koje je uzela od Ivana Crnojevića.⁶ Nešto kasnije njeguški glavari objašnjavaju mletačkome providuru kakav je bio odnos između Pravoslavne crkve i države u vrijeme Ivana Crnojevića, tražeći da se poredak, koji je tada uspostavljen, i dalje

³ *Crnogorske isprave XVI-XIX vijeka*, priredili T. Nikčević i B. Pavićević, Cetinje, 1964, 8.

⁴ *Cetinjski ljetopis*, priredio B. Šekularac, Cetinje, 1996, 189.

⁵ Knez Savić i njeguški glavari – P. Emu, izvanrednom providuru, 01. 03. 1766; J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685-1782)*, Cetinje, 1956, 304.

⁶ *Istorija Crne Gore*, knj. 3, Titograd, 1975, 315.

poštuje. Oni kažu da je Ivan Crnojević, u dogovoru s predstavnicima svih oblasti svoje države, imenovao mitropolita, te da je i nakon njega postojalo pravilo da se to čini uz saglasnost čitave Crne Gore i Primorja.⁷

Da se državna tradicija Crnojevića sačuva više od tri vijeka, i da se ona nametne kao model obavezujućega društvenog poretka, posebno je zaslužna Cetinjska mitropolija. Taj njen napor nije primarno bio motivisan patriotskim sentimentom, već interesom Mitropolije da očuva poziciju dominantne institucije u crnogorskom društvu – dominantne po uticaju, ali i ekonomskoj snazi. Čuvanjem sjećanja na Ivana Crnojevića i njegovanjem tradicije Crnojevića, Cetinjska mitropolija je čuvala svijest o državi u kojoj je postala najmoćnija institucija poslije vladara, kao i o državnome poretku u kome je njena imovina bila utvrđena poveljama i stavljena pod vladarevu zaštitu. Cetinjski manastir, koji je za sjedište mitropolije podigao Ivan Crnojević, dobio je od njega posede i prihode, koji su garantovani poveljama. Manastir je od vladara dobio i kmetove, dio carinskih prihoda i određenu količinu soli s grbaljskih solana.⁸ Ipak, ekonomske privilegije su samo jedan od razloga zbog kojega je Cetinjska mitropolija pridavala poseban značaj

⁷ G. Stanojević, *Šćepan Mali*, Beograd, 1957, 9.

⁸ Hrisovulja blagočestivog gospodina Ivana Crnojevića vladara Zetske zemlje, 04. 01. 1485; *Cetinjski ljetopis*, priredio B. Šekularac, Cetinje, 1996, 95-103; *Istorija Crne Gore*, knj. 2, tom II, Titograd, 1970, 330-331.

epohi Ivana Crnojevića. Drugi razlog bio je u činjenici da je za vrijeme Ivana Crnojevića Cetinjska mitropolija postala nezavisna crkvena institucija. Padom Srbije pod osmansku vlast (1459) i ukidanjem Pečke patrijaršije, kao i ranijim osvajanjem gotovo cjelokupnoga prostora njene duhovne jurisdikcije, Srpska crkva je prestala da funkcioniše kao jedinstvena institucija. U takvim okolnostima, Cetinjska (Zetska) mitropolija, koja je početkom XIII vijeka ustanovljena kao episkopija Srpske crkve, postala je faktički samostalna vjerska institucija u nezavisnoj državi Crnojevića. Ivan Crnojević tada postaje njen zaštitnik i vrhovni poglavar. Uz to, on je Mitropoliji obezbijedio prihode koji su joj omogućili stabilno funkcionisanje, poveljama zagarantovao imovinska prava i od eparhije Srpske crkve, učinio je vodećom vjerskom institucijom jedne nezavisne države. Ivan Crnojević je podizanjem Manastira na Cetinju dao mitropoliji novo središte, a odlukom da sam bira njenoga poglavara, dao joj je status „državne crkve“. Kad se sve to ima u vidu, onda je jasno da je Cetinjska mitropolija kulturnim uzdizanjem Ivana Crnojevića čuvala sećanje na vladara koji je Mitropoliju uspostavio kao vodeću crnogorsku instituciju. Pozivanjem na tradiciju Crnojevića Mitropolija je osnaživala legitimnost svoje vodeće pozicije, pomažući time i zaštitu imovinskih prava koja je stekla u vrijeme Ivana Crnojevića.⁹

⁹ Opširnije: Ž. M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852-1918*, Nikšić, 2008, 34-36.

Svijest o zaslugama Ivana Crnojevića za Cetinjsku mitropoliju nije se unutar te institucije morala temeljiti na predanju, već su o njegovim zaslugama svjedočile mnoge povelje, koje su se nalazile u manastirskoj arhivi. Desetak povelja Ivana Crnojevića, koje su dio „Cetinjskoga ljetopisa“, svjedoče o velikim priložima koje je dao Cetinjskome manastiru, odnosno Cetinjskoj mitropoliji, ali i o poklanjanju zemljišnih poседа i ustupanju dijela državnih prihoda za potrebe Cetinjskoga manastira. Sačuvana je i povelja u kojoj Ivan Crnojević uređuje imovinski položaj Cetinjske mitropolije i imenuje mitropolita, ali i povelje u kojima se utvrđuju granice između plemena i baština, kao i granice države Crnojevića („I odatle se pokrenuh postaviti granice oko zemlje moje“). U „Cetinjskome ljetopisu“, spisu čiji je najveći dio nastao u XVIII vijeku, pominju se i najvažniji datumi iz srednjovjekovne istorije Crne Gore, a od pet navedenih datuma iz toga perioda, dva se odnose na Ivana Crnojevića – godina kad je postao gospodar Zete i kad je podigao Cetinjski manastir. U toj hronologiji srednjovjekovne istorije pominju se samo tri ličnosti – Ivan Crnojević i Sveti Sava po dva puta, a jednom episkop zetski Ilarion. U „Cetinjskome ljetopisu“ nalazi se i odjeljak pod nazivom „Rodoslovlje Crnojevića“, u kome se pored neutemeljene genealogije te porodice, nalaze i podaci o teritorijalnome opsegu i oblastima države Crnojevića.¹⁰ Ako sadržaj toga

¹⁰ *Cetinjski ljetopis*, priredio B. Šekularac, Cetinje, 1996, 163-165.

odjeljka „Ljetopisa“ uporedimo s istoriografskom publikacijom koja je sastavljaču mogla biti dostupna, a ta publikacija je „Kraljevstvo Slovena“ Mavra Orbina (1601), primijetićemo da se u „Ljetopisu“, i to samo u jednom slučaju, navode podaci koji postoje kod Orbina (podaci o porodici Stefana Crnojevića).¹¹ To nam zapažanje ukazuje da je u Crnoj Gori bilo autentičnih istorijskih izvora iz vremena Crnojevića, na kojima je bilo moguće utemeljiti tradiciju o njima.

Kad početkom XVIII vijeka Cetinjska mitropolija postane političko središte nezavisne Crne Gore, a njeni mitropoliti iz porodice Petrović-Njegoš nasljedni vladari, upotreba tradicije Crnojevića dobiće prevashodno političku namjenu. Da bi se dokazala legitimnost svjetovne vlasti cetinjskih mitropolita, sve češće se počinje koristiti tvrdnja da je posljednji vladar iz dinastije Crnojević, nakon što je od Osmanlija bio primoran da napusti Crnu Goru, predao svjetovnu vlast cetinjskim mitropolitima. Iako je tu konstataciju nemoguće dokazati, za mitropolite iz porodice Petrović-Njegoš bilo je važno da za svoju vladarsku i dinastičku poziciju pribave takvo „istorijsko“ utemeljenje. Upravo ta tvrdnja pružala je odgovor na pitanje koje bi moglo da proistekne iz preispitivanja legitimiteta njihove političke vlasti, a to pitanje glasi: Na osnovu čega su mitropoliti stekli pravo da budu nasljedni vladari i političke vođe Crne Gore? Odgovor je imao „istorijsko utemeljenje“,

¹¹ Mavro Obrin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, 187.

koje za politički legitimitet uvijek ima veliku važnost: Cetinjski mitropoliti su postali vladari, jer im je vladarske prerogative predao u ruke posljednji Crnojević! Dakle, cetinjski mitropoliti nijesu prigrabili svjetovnu vlast, već im je ona predata ili nametnuta kao teška obaveza i dužnost, čak i kao amanet, onda kad crnogorska država ostaje bez svoga zakonitog vladara. Nakon toga historičnog odgovora ne bi trebalo da bude dvojbe kome pripada političko vođstvo u Crnoj Gori i vladarska pozicija – cetinjskim mitropolitima, koji su zakoniti ili „istorijski“ nasljednici Crnojevića.

Kad je 1719. godine mitropolit Danilo Petrović Njegoš proglasio svoga sinovca za nasljednika na mitropolitskoj stolici i time uspostavio dinastičku vlast, dinastija koja je stvorena na osnovu te odluke, prigrabiće istorijski legitimitet koji joj je omogućavalo tobožnje nasljeđivanje Crnojevića. Tokom čitavoga XVIII vijeka, pa i kasnije, takvo utemeljenje legitimiteta njihove političke vlasti, imalo je važnost za Petroviće-Njegoše, jer je guvernadurska porodica Radonjić, čije je zvanje takođe nasljedno, povremeno imala pretenziju da se nametne kao vladarska porodica u Crnoj Gori. Ali za razliku od mitropolita iz porodice Petrović-Njegoš, guvernaduri Radonjići nijesu mogli ni imati, niti izmisliti, bilo kakvo istorijsko uporište za svoje političke i vladarske pretenzije. Oni ni najmaštovitijim mitskim konstrukcijama nijesu mogli utemeljiti istorijski legitimitet svoje političke vlasti ili pretenziju na vladarsko nasljeđe Crnojevića, jer

je tada bilo lako znati da je odluka mletačkih vlasti iz 1717. godine, bila „rodno mjesto“ crnogorskih guvernadura. Između te odluke i posljednjega Crnojevića nije se mogla razvući istorijska nit koja bi ih spojila. Mitropolitsko insistiranje na vezi s Crnojevićima, odnosno vladarskim nasljedstvom koje su od njih dobili, činilo je još očiglednijim nepostojanje istorijskoga legitimiteta za političku vlast guvernadura. Ni sami guvernaduri nijesu sporili da je Ivan Crnojević predao vlast mitropolitu i da su mitropoliti legitimni nasljednici Crnojevića. Tako u pismu izvanrednome providuru iz 1747. godine grupa crnogorskih glavara, a među njima i guvernadur Vukadin Radonjić, tvrdi da su cetinjski mitropoliti legitimni nasljednici Crnojevića, odnosno da im je Ivan Crnojević ustupio vladarsku stolicu.¹²

Tvrđnju da su cetinjski mitropoliti legitimni nasljednici Crnojevića, iznio je u političkoj prepisci i mitropolit Vasilije Petrović-Njegoš. U pismu ruskome državnom kancelaru iz 1753. godine on kaže da je crnogorski narod ranije bio pod upravom svojih kneževa Crnojevića, a nakon njihove detronizacije Crnom Gorom vladaju cetinjski mitropoliti.¹³ Tu tvrđnju, koju iznosi u

¹² Crnogorski glavari izvanrednom providuru Vičencu Gri-tiju, 27. 11. 1747; J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685-1782)*, Cetinje, 1956, 191.

¹³ Mitropolit Vasilije – državnom kancelaru Bestuževu-Rjuminu, 22. 04. 1753; M. Dragović, *Materijali za istoriju Crne Gore*, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, XXV, 1895, 14.

političkoj prepisci, saopštiće i u svojoj „Istoriji Crne Gore“ (1754). On kaže da su Crnojevići vladali Crnom Gorom do 1516. godine, a nakon njih vladali su cetinjski mitropoliti.¹⁴ I mitropolit Sava tvrdi da je posljednji svjetovni crnogorski vladar bio princip Ivan Crnojević, te da su nakon njega cetinjski mitropoliti upravljali crnogorskim narodom.¹⁵ Nedugo nakon preuzimanja vlasti, 1785. godine, i mitropolit Petar I kaže da crnogorskim narodom tri stotine godina upravljaju mitropoliti, koji su vlast dobili nakon odlaska posljednjega vladara iz porodice Crnojević.¹⁶

Zasigurno pod uticajem cetinjskih mitropolita, tvrdnja o istorijskome legitimitetu njihove vlasti bila je prihvaćena i među crnogorskim plemenima. Tako se u odluci glavarskoga Zbora Crmničke, Riječke i Lješanske nahije (1797) kaže da su Crnom Gorom upravljali vladari (vojvode) iz porodice Crnojević, ali da je Ivan Crnojević, koga oni nazivaju „Gospodin Ivan beg“, vlast i upravu ustupio mitropolitima. Glavari navode i da postoji hrisovulja Ivana Crnojevića u kojoj on saopštava odluku o prenosu vlasti na mitropolita i njegove nasljednike na crkvenome tronu. Na osnovu toga oni zaključuju

¹⁴ Mitropolit Vasilije, *Istorija Crne Gore*, Petrograd, 1754, 30.

¹⁵ Mitropolit Sava – knezu i Senatu dubrovačkom, 25. 07. 1775; J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685-1782)*, Cetinje, 1956, 331.

¹⁶ Izvještaj mitropolita Petra I o boravku u Rusiji, 06. 12. 1785; V. Đorđević, *Crna Gora i Rusija*, Beograd, 1914, 9.

da vladarska pozicija u Crnoj Gori, odlukom Ivana Crnojevića, pripada cetinjskim mitropolitima.¹⁷ U to vrijeme, pozivanje na ovaj kontinuitet imalo je još jednu važnu političku funkciju: Ako su Crnojeviće naslijedili cetinjski mitropoliti, onda se u Crnoj Gori nije prekidao kontinuitet političke vlasti, a ako je taj kontinuitet neprekinut, onda se nije prekidala ni politička nezavisnost Crne Gore. Još od političkih koncepcija mitropolita Vasilija, tvrdnja da je Crna Gora jedina na Balkanu uspjela da sačuva nezavisnost u vrijeme osmanskog osvajanja, bila je osnova na kojoj je izgrađen mit o vjekovnoj nezavisnosti Crne Gore. Na tom mitu, dinastija Petrović-Njegoš temeljila je svoje izvancrnogorske političke aspiracije.

Uprkos čestom pozivanju na Ivana Crnojevića i njegovo nasljeđe, u izvorima iz XVIII vijeka primjetne su pogreške u navođenju istorijskih činjenica o njemu i dinastiji kojoj pripada. Ivan Crnojević uglavnom se označava kao posljednji vladar dinastije, tako da čak ni mitropolit Vasilije ne zna da je posljednji vladar dinastije Crnojevića bio Đurađ, sin Ivanov. U „Istoriji Crne Gore“ on navodi da je posljednji vladar te dinastije bio Jovan, čiji je đed brat Ivana Crnojevića. Jovan Crnojević je navodno upravljao zemljom do 1516. godine.¹⁸ Gotovo identičan rodoslov dinastije Crnojevića nalazi se i u „Cetinjskome ljetopisu“ (odjeljak „Rodoslovije

¹⁷ D. Vuksan, Glavarske titule i glavari u Crnoj Gori, *Zapisi*, knj. XIX, 1, 1938, 17-18.

¹⁸ Mitropolit Vasilije, *Istorija Crne Gore*, Petrograd, 1754, 29.

Crnojevića“).¹⁹ Primjetno je i različito titulisanje Ivana Crnojevića. U izvorima on se naziva vojvodom (dukom), knezom (princom), gospodarom, dok se od kraja XVIII vijeka za Ivana Crnojevića koristi titula „beg“. Vremenom će naziv „Ivan-beg“ postati najkorišćenija titulacija za Ivana Crnojevića u kolokvijalnom govoru i narodnim pjesmama, iako nema dokaza da je on uistinu ikad dobio tu titulu. Ipak, mogućnost da je imao titulu bega ne može se sasvim odbaciti, a prvi pomen o korišćenju te titule na prostoru Zete (Crne Gore), potiče iz 1439. godine.²⁰

Politička upotreba tradicije Crnojevića imala je istu namjenu i prvih decenija XIX vijeka. I u tome periodu bilo je važno naglasiti da su prije odlaska iz zemlje Crnojevići predali vlast mitropolitima, s tom razlikom što se sad uglavnom navodi da je ime posljednjega Crnojevića bilo Đurađ, a ne Ivan. U odluci grupe crnogorskih glavara o ustanovljenju zemaljske vlasti, iz 1803. godine, koju su potpisali gubernadur Vukolaj Radonjić i serdar Mihail Bošković, kaže se da je vojvoda Đurađ Crnojević, napuštajući Crnu Goru, predao vlast cetinjskim mitropolitima.²¹

¹⁹ *Cetinjski ljetopis*, priredio B. Šekularac, Cetinje, 1996, 163-165.

²⁰ R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV-XVI vijek)*, knj. II, Titograd, 1974, 209.

²¹ Odluka skupštine glavara Crne Gore i Brda, 06. 08. 1803; *Crnogorske isprave XVI-XIX vijeka*, priredili T. Nikčević i B. Pavićević, Cetinje, 1964, 84.

Naredne godine (1804) grupa crnogorskih glavara u pismu ruskome caru takođe navodi da je posljednji vladar iz dinastije Crnojević (Đurađ), nakon napuštanja zemlje pred osmanskom opasnošću, predao vlast cetinjskome mitropolitu.²² U „Kratkoj istoriji Crne Gore“ mitropolita Petra I Petrovića Njegoša (objavljena 1835. godine) prvi put je detaljnije objašnjeno kako je do toga došlo, a naveden je i tobožnji govor Đurađa Crnojevića prije napuštanja Crne Gore. Đurađ u govoru kaže da političku vlast predaje cetinjskome mitropolitu, odnosno odlučuje da se nakon Crnojevića na čelu Crne Gore smjenjuju mitropoliti.²³ Tom neutemeljenom tvrdnjom i tobožnjim govorom Đurađa Crnojevića mitropolit Petar se poslužio Crnojevićima kao izvorom političkoga legitimiteta – i za njegove prethodnike iz drugih porodica i za porodicu Petrović-Njegoš. Ukazivanjem na taj kontinuitet vlasti učvršćuje se stanovište da se crkveni poglavari nijesu sami nametnuli kao politička vlast u Crnoj Gori, nego im je posljednji svjetovni vladar predao vlast.

Mitropolit Petar I nije se samo pozivao na tradiciju Crnojevića da bi osnažio legitimitet svoga vladarskog položaja, već je imao i svijest da je on nasljednik zemlje (teritorije) koja je pripadala Crnojevićima. Kad je podgorički beg Haverić uzeo ribnjak Šujicu, koji je svojina Cetinjskoga manastira, mitropolit Petar I u protestnome pismu skadarskome veziru (1827) navodi da se taj

²² M. Medaković, *Povjestnica Crne Gore*, Zemun, 1850, 151.

²³ Petar I, *Kratka istorija Crne Gore*, *Grlica*, 1835, 66.

ribnjak nalazi unutar crnogorske teritorije, koju je Ivan Crnojević prije 362 godine ostavio u nasljeđe – njemu, odnosno cetinjskim mitropolitima.²⁴ U drugome pismu, opet povodom spora oko manastirskih ribnjaka, mitropolit Petar I skadarskome veziru objašnjava da mu je Ivan Crnojević ostavio u nasljeđe teritoriju, i na toj teritoriji imovinu koja mu pripada. Okolni Turci, kaže mitropolit Petar I, hoće da uzmu ribnjak koji je na crnogorskoj teritoriji, a dokaz da ta teritorija pripada Crnoj Gori nalazi se u knjigama (poveljama) iz vremena Ivana Crnojevića, u kojima su navedene granice njegove države. Mitropolit Petar I se pita: „otkud oni mogu imati ribnik u moju vodu i u moju zemlju, koje mi je od Ivan-bega Crnojevića ostala, kako sjedoče mnoge knjige...”²⁵

Tezu o neprekidnosti političke vlasti u Crnoj Gori, koja je s posljednjega Crnojevića prešla na cetinjskoga mitropolita, ali i stav da Crnoj Gori pripadaju oblasti koje su bile u sastavu države Crnojevića, zastupao je i mitropolit Petar II Petrović Njegoš. Na početku vladavine on je ruskome konzulu u Dubrovniku rekao da je Crna Gora uspjela da očuva kontinuitet nezavisnosti, i da su nakon njenih vladara iz dinastije Crnojević na

²⁴ D. Vuksan, Crna Gora i pogranični Turci, *Zapisi*, knj. XIII, 1935, 5, 295.

²⁵ D. Vuksan, Crna Gora i pogranični Turci, *Zapisi*, knj. XIII, 1935, 6, 356.

čelo Crne Gore došli cetinjski mitropoliti.²⁶ Nešto kasnije mitropolit Petar II je državnu tradiciju Crnojevića iskoristio i kao istorijsko utemeljenje za teritorijalne aspiracije Crne Gore. Ako crnogorski vladari u XIX vijeku legitimitet svoje vlasti temelje na pravu nasljeđivanja vladara Crnojevića, onda i Crna Gora svoje teritorijalne aspiracije može utemeljiti na istorijskome pravu koje ima kao nasljednica njihove države. Drugim riječima, legitimnost vladarskoga nasljeđa Crnojevića povlači za sobom i legitimnost potraživanja njihovoga državnog nasljeđa. Upravo kao legitimni nasljednik Crnojevića, mitropolit Petar II je u političkome memorandumu iz 1836. godine, upućenom ruskome caru, zatražio da se Crnoj Gori vrate oblasti koje su pod vlašću Osmanskoga carstva, a koje su u vrijeme Crnojevića pripadale Crnoj Gori. O tome mitropolit Petar II na početku memoranduma ruskome caru kaže: „Crna Gora i sa njom susjedni okrug Gornja Zeta činili su jedno knjaževstvo, kojim su poslije pada Srpskog carstva upravljali kneževi iz porodice Crnojević. Posljednji knez iz te porodice bio je Đurađ, koji je, nemajući nasljednika, pred smrt predao upravu narodnim mitropolitima (tako nazvanim) crnogorskim i zetskim... Okrug Gornja Zeta nasilno su

²⁶ „Cijelom svijetu poznato je da Crna Gora nije nikad pripadala otomanskoj Porti, nego je još od padenija serpskoga carstva svoju nezavisnost i slobodu sačuvala, najprije pod grafovima Crnojevićima, a potom pod upravljenjem svojije arhijereja...“; P. P. Njegoš – J. Gagiću, 17. 06. 1832, *Pisma*, knj. 1, Beograd, 1951, 150.

oteli Turci od kneza Ivana Crnojevića, i od tada se nalazi u njihovom posjedu... U toj nadi, molimo Vaše imperatorsko veličanstvo da se od Turske izdejstvuje pristanak da se Crnoj Gori prisajedini susjedni okrug Gornja Zeta, koji joj od davnina pripada...²⁷

Tvrđnjom da je Gornja Zeta, prije nego što su je Turci zauzeli (oteli), pripadala Crnojevićima, te da se osnovu nekadašnjeg, historijski dokazivog posjedovanja, može tražiti vraćanje te oblasti Crnoj Gori, predstavlja klasičan primjer korišćenja principa „istorijskoga prava“ u političke svrhe. U tome memorandumu mitropolit Petar II traži da se vrate oblasti kojima je vladao posljednji Crnojević, s tim što historijsko pravo Crne Gore na te oblasti pojačava i historijskim legitimitetom koji ima kao nasljednik vladara Crnojevića! To znači da Crna Gora ima – ne samo historijsko pravo da joj se te oblasti vrate, već i da on ima pravo da taj povraćaj traži.

U tome dokumentu, koliko je nama poznato, prvi put se političke aspiracije Crne Gore temelje na principu „istorijskoga prava“ nasljeđivanja države Crnojevića. Iako nakon toga poziva na tradiciju Crnojevića mitropolit Petar II nije nastavio da izgrađuje tu ideološku koncepciju, niti da je koristi kao historijsku osnovu za svoje političke ciljeve, njemu se učinilo neophodnim da prikupi što više izvora iz vremena Crnojevića, na

²⁷ Memorandum Petra II Petrovića Njegoša ruskom caru, 23. 12. 1836, *Crnogorski zakonici*, knj. 1, Podgorica, 1998, 110-111.

osnovu kojih bi se moglo utemeljiti „istorijsko pravo“ Crne Gore na teritorije kojima su oni vladali. Austrijsko guberijalno namjesništvo u Zadru saznalo je maja 1847. godine da je mitropolit Petar II zadužio Nikolu Tomazea da istražuje u venecijanskome arhivu, i da prikupi sva dokumenta na osnovu kojih bi se moglo dokazati da je Zeta pripadala Crnojevićima i da Crna Gora, na osnovu toga, može polagati pravo na nju.²⁸

Mitropolit Petar II uveo je Crnojeviće, tačnije Ivana Crnojevića, i u svoje književno stvaralaštvo, učinivši ga nosiocem jedne od osnovnih ideja u „Gorskome vijencu“ – ideje bespoštedne borbe protiv Turaka. Jedno od „kola“ u „Gorskome vijencu“ posvećeno je Ivanu Crnojeviću. U „Kolu“, koje se može čitati i kao „Posveta prahu oca Crne Gore“, veliča se Ivan Crnojević kao neustrašivi i nepokolebljivi borac protiv Turaka: „Beg Ivanbeg, junačko koljeno,/ boraše se kao laf s Turcima/ na sve strane u gore krvave.“ Turska sila uspjela je da mu zauzme polovinu države, ali tek nakon što je svaku stopu njegove zemlje oblila krvlju. Iako su mu Turci zauzeli polovinu države i ubili brata koji mu je bio najveći oslonac, Ivan Crnojević im se i dalje žestoko suprotstavlja. Vođen osvetničkim duhom, on u tim bojevima lično učestvuje, tako da uvijek okrvavi ruke i oružje, a na kraju bitke broji pošećene turske vojnike. U jednoj bici,

²⁸ Guberijalno predsjedništvo K. Incagiju i J. Sedlinicikom, 15. 05. 1847; J. Milović, Petar II Petrović Njegoš, *Građa 1830-1851*, knj. 4, Titograd, 1986, 443.

koja je vođena pod komandom Ivana Crnojevića, poginulo je čak 15.000 turskih vojnika.²⁹ Takvim prikazivanjem istorijske ličnosti Ivana Crnojevića mitropolit Petar II Petrović Njegoš stvorio je književni lik koji afirmiše ideal „borbe neprestane“ i koji svojim djelovanjem predstavlja uzor koji treba slijediti. Upravo je Ivan Crnojević poželjni arhetip Crnogorca XIX vijeka, koji se, uprkos žrtvama i stradanju, suprotstavlja nemjerljivo snažnijoj turskoj sili i koji svojim junaštvom i ratnim uspjesima, čini da bude „što biti ne može“. Za ideološko-političku namjenu koju je takva predstava o Ivanu Crnojeviću trebalo da ima, sasvim je bilo nevažno da li počiva na istorijskim činjenicama.³⁰

Od sredine XIX vijeka, tačnije od dolaska Danila Petrovića Njegoša na vlast i proglašenja Crne Gore za knjaževinu (1852), Ivan Crnojević i tradicija Crnojevića sve manje su služili kao uzor antiosmanskoga opredjeljenja i uporište legitimnosti dinastičke vlasti Petrovića-Njegoša.

²⁹ P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Beč, 1847, 22-23.

³⁰ Istorijska slika o Ivanu Crnojeviću, koju u „Gorskom vijencu“ stvara Petar II Petrović Njegoš, u osnovi se podudarala sa slikom koja je o Ivanu Crnojević postojala u junačkoj pjesmi „Sinovi Ivanbegovi“. Pjesma je najprije objavljena u kalendaru „Grlica“, 1835. godine, a zatim, u nešto modifikovanoj formi, u antologiji „Ogledalo srpsko“ (1846). U pjesmi se naglašava antiosmanski stav Ivana Crnojevića i njegovog sina Đurađa, a prevjeravanje Ivanovog sina Staniše objašnjava se strahom za sopstveni život, jer mu je sultan navodno zaprijetio da će ga ubiti ukoliko ne prihvati islam.

Umjesto takve političke upotrebe, tradicija Crnojevića postaje istorijska osnova za najvažnije ciljeve crnogorske državne politike – sticanje međunarodnoga priznanja nezavisnosti i pripajanje okolnih oblasti. Ako je Crna Gora u vrijeme Crnojevića bila priznata kao nezavisna država, onda ona ima pravo da traži vraćanje statusa koji je prije osmanskog osvajanja imala. Takođe, ako su Osmanlije krajem XV vijeka zauzele državu Crnojevića, onda Crna Gora kao njen dio koji je uspio da očuva slobodu, ima istorijsko i državno pravo da traži vraćanje oblasti koje pod okupacijom drži osmanska vlast. Takvim vjerovanjem jedino se mogu objasniti riječi koje je izgovorio predsjednik crnogorskog Senata, kada je krajem 1852. godine došao u tek osvojeni Žabljak Crnojevića: „Dobro jutro Ivanbegovini!“³¹ Izgleda da je crnogorsko zauzimanje toga grada, neposredno prije izbijanja rata s Osmanskim carstvom, njemu izgledalo kao početak vraćanja okupiranih oblasti države Crnojevića.

Ciljevi državne politike Crne Gore u vrijeme knjaza Danila bili su dio koncepcije koju su neki knjaževi savremenici nazvali – „Obnova Ivanbegovine“. U njenoj osnovi bila je ideja o vraćanju crnogorske države u poziciju u kojoj se nalazila država Crnojevića prije osmanskoga osvajanja, a to znači: vraćanje međunarodnopravnoga statusa nezavisne države i vraćanje svih teritorija koje su joj tada pripadale. Kada se usvajalo takvo istorijsko utemeljenje ciljeva državne politike, Crna Gora je uspjela

³¹ Vojvoda Ilija Plamenac, *Memoari*, Podgorica, 2004, 53.

da vrati jedno od obilježja države Crnojevića – svjetovni karakter državne vlasti. U glavarskoj odluci o proglašenju knjaževine iz 1852. godine nema poziva na tradiciju Crnojevića, ali nekoliko godina kasnije, knjaz Danilo će, svjestan te analogije, proglašenje knjaževine nazvati – „vraćanjem stare vladavine“.³²

Iako u političkim spisima knjaza Danila, barem onima koja se nalaze u crnogorskim arhivima, nema pomena „Ivanbegovine“, knjaževa težnja za njenom obnovom prepoznaje se u njegovim političkim težnjama i zahtjevima. Kao vladar koji šedi na prijestolu koji je naslijeđen od Crnojevića, knjaz Danilo traži da se njegovoj zemlji vrate oblasti koje su joj pripadale u Ivanovo doba, a te oblasti su: Zetska ravnica, primorje od Bara do Spiča, Grahovski kraj, Župa Nikšićka, plemenske oblasti Drobnjaka i Banjana, Rudine, Trebinjska oblast i prostor plemena Vasojevića do Tare i Lima. To je teritorija „Ivanbegovine“,

³² U pismu knjaza Danila predstavnicima velikih sila koji su učestvovali na Pariskom kongresu (1856), navodi se da je teokratska uprava „oborena nakon 366 godina zavođenjem stare vladavine.“ Onaj ko je dao podatak knjazu da je od početka teokratske vladavine do obnove knjaževine proteklo 366 godina, očito je napravio grešku u računanju, jer je na osnovu te hronologije, posljednji Crnojević napustio Crnu Goru 1486. godine. Vjerovatno je trebalo da stoji da je teokratska uprava zamijenjena nakon 396 godina, što bi se podudaralo s podatkom iz „Kratke istorije Crne Gore“ Petra I, da je posljednji Crnojević napustio zemlju 1516. godine.

čijem obnavljanju teži knjaz Danilo.³³ Istorijsko utemeljenje knjaževe političke koncepcije odmah su prepoznali neki njegovi savremenici, pa jedan od njih navodi da crnogorski vladar „drži u ruci da će imati svu Ivanbegovinu“ i da „knjaz oće te oće svoju starinu Ivanbegovinu“.³⁴ U jednome pismu toga knjaževog savremenika navodi se da je prilikom njihovog susreta crnogorski vladar izrazio žaljenje što mu Rusija ne može pomoći da uzme svoje „dedovinstvo“.³⁵ „Obnova Ivanbegovine“, kao naziv za političku koncepciju knjaza Danila, prvi put se u jednom historiografskom radu pominje 1896. godine.³⁶

„Obnova Ivanbegovine“, kao cilj državne politike, u potpunosti je bila utemeljena ne samo u političkom nasljeđu dinastije Petrović-Njegoš, već i u tradiciji o Crnojevićima koja je postojala u svijesti crnogorskoga društva. Stotinu godina prije knjaza Danila mitropolit Vasilije je

³³ Opširnije: Ž. M. Andrijašević, O ciljevima državne politike Knjaževine Crne Gore (1852-1878), *Istorijski zapisi*, 3, 1997, 171-182.

³⁴ Vuk Popović – Vuku Karadžiću, 08. 11. 1854; Vuk Popović – Vuku Karadžiću, 18. 08. 1856; V. S. Karadžić, *Prepiska*, knj. X, Beograd, 1996, 698; knj. XI, Beograd, 1996, 397.

³⁵ Vuk Popović-Vuku Karadžiću, 21. 02. 1857; V. S. Karadžić, *Prepiska*, knj. XI, Beograd, 1996, 514.

³⁶ „Pred očima Danilovijem javlja se prostrana Ivanbegovina, koju on hoće da obnovi.“; L. Perović, *Dvovjekovna vlada slavne kuće Petrović-Njegoša*, Cetinje, 1896, 84.

primijetio da pored Crne Gore, koja je slobodna, postoji još jedna, mnogo veća Crna Gora, koja je pod tuđinskom vlašću. Jedna i druga čine Crnu Goru u njenim istorijskim granicama. Teritoriju Crne Gore mitropolit Vasilije je ograničavao: Jadranskim morem, Bosnom i Albanijom, ubrajajući u njene „istorijske oblasti“ primorski dio od ušća Bojane do Kotora, prostor od Jadranskog mora do Lima, i od Prokletija do Popova polja.³⁷ Unutar tih granica nalazile su se, kako on kaže, „crnogorske kneževske provincije“: Katunska, Riječka, Lješanska i Šestanka nahija, Spič i Šušanj, Zeta, Grahovo i Vilusi, Pješivci, Bjelopavlići, Piperi, Rovca, Crmnica, Paštrovići, Grbalj, Miholjski srez, Kuči, Bratonožići, Vasojevići, Klimenti, Tuzi, Grude, Hoti i Kastrati. U crnogorske oblasti, koje se nalaze pod turskom vlašću, mitropolit Vasilije takođe ubraja: Nikšićki kraj, Banjane, Pivu, Drobnjak, Gacko, Trebinje, Zupce i Popovo polje.³⁸ Neke od tih oblasti, Osmanlije su, kako smatra mitropolit Vasilije, silom uzele od Ivana Crnojevića.³⁹

³⁷ Mitropolit Vasilije – carici Mariji Tereziji, 1751; Nekoliko dokumenata iz bečkih arhiva, *Zapisi*, knj. XXIII, 3, 1940, 177; Mitropolit Vasilije, *Istorija Crne Gore*, Petrograd, 1754, 28.

³⁸ Mitropolit Vasilije – ruskoj Kolegiji inostranih djela, 1753; M. Dragović, Materijal za istoriju Crne Gore, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, XXV, 1895, 15-16.

³⁹ Mitropolit Vasilije – grofu. P. Šuvalovu, 02. 05. 1753; M. Dragović, Materijal za istoriju Crne Gore, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, XXV, 1895, 17.

Istoričari koji su se zanimali političkom mišlju mitropolita Vasilija često su njegovo ocrtavanje teritorijalnoga opsega Crne Gore na osnovu državnoga prava iz vremena Crnojevića smatrali proizvoljnom kartografijom, koja treba da služi njegovom spoljnopolitičkom djelovanju. Iako je mitropolit Vasilije bio sklon izmišljanju poželjne istorije, njegovo ocrtavanje granica Crne Gore u vrijeme Crnojevića ipak je bilo utemeljeno na istorijskim znanjima. Posebno je pitanje koliko su ta znanja bila pouzdana i vjerodostojna, ali je činjenica da su ona postojala u vrijeme kad mitropolit Vasilije sastavlja političke memorandume u kojima nabroja „crnogorske kneževske provincije“. Dokaz za to je „Cetinjski ljetopis“, spis koji se sredinom XVIII vijeka nalazio u Cetinjskome manastiru, i koji je bio zbirka najvažnijih istorijskih znanja i izvora, koje treba sačuvati od zaborava. Upravo u „Cetinjskome ljetopisu“ navodi se da su Crnojevići vladali Crnom Gorom, Zetom, Krajinom, Šestanima, Brdima i Primorjem, kao i Trebinjem, Popovim poljem i Konavlima. Mi ne možemo tačno znati u kojoj su mjeri ti podaci o teritorijalnom opsegu države Crnojevića bili utemeljeni na poveljama ili su isključivo predanje, ali nam oni ukazuju na istorijsko znanje koje je o toj državi postojalo u XVIII vijeku. Budući da „Cetinjski ljetopis“, iako postoji nekoliko prijevoda, nije bio namijenjen javnosti, tj. objavljivanju, podatke o Crnojevićima koji se u njemu nalaze, ipak možemo smatrati rezultatom tadašnjih istorijskih znanja, a ne politički motivisanom konstrukcijom.

Da je predstava o teritorijalnome opsegu države Crnojevića (Ivanbegovini), koja je postojala u „Cetinjskome ljetopisu“, bila podjednako prisutna i u narodnome pamćenju, potvrđuju junačke pjesme koje su zapisane oko 1830. godine, a koje su nastale mnogo ranije. U pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“, koju je Vuk Karadžić zapisao od Starca Milije, kaže se da državu Ivana Crnojevića čine oblasti – „od tog mora do zelena Lima“, što znači da u narodnoj svijesti Ivanbegovina nije država koja samo obuhvata prostor između Lovćena i Skadarskoga jezera. Državu Ivana Crnojevića ili njegovu „zemlju državinu“, u pjesničkom nabranjanju čini: primorje od Bara do Ulcinja, Crna Gora, Bjelopavlići, Kuči, Bratonožići, Drekalovići, Vasojevići, Podgorički kraj i Zeta sa Žabljakom Crnojevića, dok se u jednoj varijanti pjesme, Ivanbegovini pridodaju Skadar, Miridite i svih sedmoro Brda. Uglavnom, Ivanbegovina je, kako se u pjesmi kaže, prostor – „od tog mora do zelena Lima“.⁴⁰ I u pjesmi „Sopernik Bušatlije“, koju je 1833. godine u „Pjevaniji crnogorskoj i hercegovačkoj“ objavio Sima Milutinović Sarajlija, navodi se da je Ivan Crnojević gospodar obje Zete i primorja, dok se u pjesmi „Bjelopavlići“, iz iste zbirke, kaže da je Ivanbegovini pripadala i Skenderija.⁴¹

⁴⁰ Vuk Stef. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, knj. II, Beč, 1845, 530-531, 534-537.

⁴¹ S. M. Sarajlija, *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*, Nikšić, 1990, 659, 666.

Sve navedeno ukazuje na to da je crnogorsko društvo uspjelo je da tokom nekoliko vjekova sačuva predanje o Crnojevićima, a posebno o Ivanu Crnojeviću i teritorijalnom opsegu njegove države. To dokazuju, nezavisno jedan od drugoga, mitropolit Vasilije i Starac Milija. U „Cetinjskome ljetopisu“ i političkim spisima mitropolit Vasilije je spojio predanje o oblastima Crnojevića i podatke iz povelja Ivana Crnojevića, i na osnovu toga materijala napravio istorijsku skicu granica njegove države. Nezavisno od mitropolita Vasilija, nepismeni Starac Milija, kome, sve i da je bio pismen, nije mogao biti dostupan „Cetinjski ljetopis“, a ni povelje Ivana Crnojevića, daje dosta sličnu skicu granica države Crnojevića. Takva podudarnost ukazuje na to da su i jedan i drugi, svoju viziju o prostoru države Crnojevića utemeljili na predanju koje je i prije njih postojalo. Što je u tome predanju bilo istorijsko, a što je bilo narodno domišljanje, pitanje je za posebnu raspravu.

Postojanje predanja o prostoru Ivanbegovine osnova je na kojoj je mitropolit Vasilije izgradio političku koncepciju o teritorijalnim aspiracijama Crne Gore. Njegova vizija prostora Crne Gore, nakon što vrati „istorijske teritorije“ koje su joj oduzete, u velikoj mjeri podudara se s predanjem o Ivanbegovini. Kad to znamo, onda postaje jasno da je i politička koncepcija

knjaza Danila o obnovi Ivanbegovine, utemeljena na političkome nasljeđu i idejama mitropolita Vasilija, a sve one na narodnome predanju o istorijskome prostoru države Crnojevića.

„Obnova Ivanbegovine“, kao politička koncepcija knjaza Danila, djelimično je ostvarena 1858. godine, kad je Crna Gora dobila znatno teritorijalno proširenje i međunarodno priznatu granicu s Osmanskim carstvom. Nakon smrti knjaza Danila, njegov nasljednik, knjaz Nikola, sasvim je odbacio tu koncepciju, jer ona nije odgovarala novim ciljevima državne politike Crne Gore, a još manje njegovim dinastičkim ambicijama. Krajnji cilj državne politike Crne Gore u vrijeme knjaza Nikole nije bio stvaranje uvećane i međunarodno priznate crnogorske države, već stvaranje „velike“ Crne Gore koja će njenom vladaru obezbijediti prijesto obnovljenoga Dušanova carstva. Knjaz Nikola je vjerovao da će nakon proćerivanja Osmanskoga carstva s Balkana doći do stvaranja velike države srpskoga naroda, za čiji će se prijesto boriti dva vladara – knjaz Crne Gore i knez Srbije. Takvoj političkoj koncepciji nije mogla biti od koristi tradicija Crnojevića. Ako se crnogorski vladar pripremao da zašedne na prijesto cara Dušana, onda mu je važnije bilo da ukaže na vezu svoje dinastije s Nemanjićima, nego s Crnojevićima, tim prije što veza

Petrovića-Njegoša s Crnojevićima i njihovim nasljeđem nije više mogla ni biti predmet osporavanja. Za razliku od prava na nasljeđe Crnojevića, pravo Petrovića-Njegoša da baštine nasljeđe Nemanjića tek je trebalo dokazivati. Što su u crnogorskoj državnoj ideologiji značili Nemanjići, a što Crnojevići, dobro ilustruje poznata pjesma „Polećela dva anđela“, koja je 1874. godine objavljena u zvaničnom listu „Glas Crnogorca“, a zatim je, zbog svoga političkog značenja, unijeta i u čitanke za osnovne škole u Crnoj Gori.⁴² Dva anđela, koja je na Cetinje poslao Bog, donose pred knjaza Nikolu dva dara: „Jedan nosi zlatnu krunu cara Dušana drugi nosi oštru sablju bega Ivana.“ Kad je primio darove, knjaz Nikola je obećao: „Ja ću branit Crnu Goru sabljom Ivana a tražiću naše zemlje krunom Dušana.“⁴³

Očito da je u toj pjesmi napravljena precizna podjela političke upotrebe dvije dinastičke tradicije. Crnojevići su simbol crnogorske države i legitimiteta njene dinastije, ali nijesu prikladni kao simbol političkih i dinastičkih ambicija koje crnogorska država i njen vladar imaju poslije 1860. godine. Dok se stvarala crnogorska država i učvršćivala dinastička vlast

⁴² Čitanke za II razred osnovnijeh škola, Cetinje, 1897, 85-86.

⁴³ *Glas Crnogorca*, br. 49, 09. 12. 1874, 1.

Petrovića-Njegoša, oni su to mogli biti, ali čim je uvećana i međunarodno priznata Crna Gora počela da pretenduje na ulogu balkanskog Pijemonta, tradicija Crnojevića neminovno je izgubila dotadašnju političku upotrebljivost. Crnogorski vladar nije ni mogao ići „Onamo, onamo“ kao potomak Crnojevića, već kao nasljednik Nemanjića. Najvažnija funkcija koju je tradicija Crnojevića u takvim okolnostima mogla imati, bila je da služi dokazivanju prava knjaza Nikole na Dušanovu krunu i prijesto obnovljenoga Srpskog carstva. Shodno tome, crnogorska državna ideologija prikazuje Ivana Crnojevića kao vladara koji je stvaranjem slobodne podlovcenske Crne Gore održao nepokorenim jedan dio Srpskog carstva.⁴⁴ Tvrdilo se da je Crnojevića država bila posljednje utočište srpske državne misli, a kao dokaz da je Ivan Crnojević bio nastavljatelj državne tradicije Srpskog carstva služio je

⁴⁴ „Kad je cijelo Srpstvo klonulo pred turskom silom, kad je srpska država rastrgana do posljednje niti, Ivan-beg je tu nit prihvatio i iznio pod stijene Lovćenske, da joj tu, uz okrilje Svemogućega i svete vjere pravoslavne, sačuva neprekidnost i ostavi u našljeđe potomcima, koji će iz nje, ako budu išli za stopama njegovijem, isprestati novo tkivo srpske države. Neprekidnost stare srpske države sačuvala je Ivan-beg u Crnoj Gori.“; Nova Ivanbegova crkva na Cetinju, *Prosvjeta*, br. 9-10, 1890, 226-228.

grb s dvoglavim orlom, koji je ugrađen u kolonade Cetinjskog manastira. Za crnogorsku državnu ideologiju u vrijeme knjaza Nikole to je bio grb cara Dušana.⁴⁵ Tadašnjim političkim ciljevima crnogorske države i ambicijama njenoga vladara bilo je potrebno takvo historički predstavljajući dinastiju Crnojević, a posebno promovisanje Ivana Crnojevića u vladara koji je održao kontinuitet državne nezavisnosti Srpskog carstva. To što je Srpsko carstvo nestalo vijek prije nego što je Ivan Crnojević došao na vlast, za ideologiju nije bila obavezujuća činjenica.

⁴⁵ „Ovi naši sveti timori, posljednje utočište srpske državne misli, što glasno svjedoči Dušanov Orao, spasen iz ruševima Ivan-begovih cetinjskih dvorova i uzidan u cetinjski manastir, kroz vjekove krvave borbe i muke svakojake, vjerno su izvršili svoj historijski poziv, sačuvali veliku misao, koja je sa uzvišenog Ararata rasvjetljavala tmine i razgrijavala prsa na daleko unaokolo po pokorenim srpskim zemljama.“; Spasovdanska pobjeda, *Glas Crnogorca*, br. 20, 20. 05. 1900, 1.

GRADITELJSKA BAŠTINA CRNOJEVIĆA

Čedomir Marković

Ukupna graditeljska djelatnost, koja se sa stanovišta današnjih saznanja može pripisati Crnojevićima, obuhvata gradnju ili obnavljanje nekoliko naslijeđenih, utvrđenih gradova – Đurđevca, Sokola kod Štitara, Riječkog grada iznad današnje Rijeke Crnojevića i Žabljaka, kao i dva manastirska kompleksa – Koma na Skadarskom jezeru i manastira na Cetinju. Svi gradovi su locirani na dominantnim, prirodno zaštićenim uzvišenjima i svi su imali poseban strateški značaj. Najveći, najbolje očuvan i najznačajniji utvrđeni grad koji se vezuje za Crnojeviće jeste Žabljak, dok je manastirski kompleks na Cetinju najmlađi i u arhitektonskom smislu najsloženiji graditeljski poduhvat Crnojevića. Manastir s crkvom Rođenja Bogorodice podigao je Ivan Crnojević 1484. godine, unoseći u gradnju elemente renesanse. U manastiru je radila štamparija u kojoj su štampane prve inkunabule. Razoren je 1692. godine. Dio građevinskih elemenata, posebno fragmenti stubova, kapiteli i konzole ugrađeni su u novi cetinjski manastir. Ostaci manastira su arheološki istraženi i prezentirani.

* * *

Vrijeme nešto duže od jednog vijeka, u okviru koga se može pratiti politički uspon vlastelinske gornjozetske porodice Crnojevića i u kome nešto manje od polovine vijeka pojedini članovi te ugledne porodice gospodare, u prvom momentu prostorom Gornje Zete, a zatim i znatno širim koji se protezao od Njeguša do rijeke Zete i Crmnice, kasnije nazvan Stara Crna Gora. To područje nije ni u političkom, ni u ekonomskom pogledu bilo pogodno za ozbiljniju graditeljsku djelatnost. U vremenu o kome je riječ politička ekonomska moć Crnojevića je rasla ili slabila, a država se širila ili smanjivala, sve u zavisnosti od istorijskih prilika kojima su tokom svoje vladavine bili izloženi. Česti sukobi s nadirućim Turcima, nesporazumi i sukobi s hercegom Stefanom i nekim albanskim feudalcima, kao i povremeni nesporazumi s Mletačkom republikom, čiju su vrhovnu vlast Crnojevići priznavali, nijesu im dozvoljavali da se ozbiljnije posvete graditeljskim poduhvatima, zbog čega je to vrijeme i obilježeno manjim brojem graditeljskih zahvata. Istina, iako se radi o skromnom broju graditeljskih poduhvata, ne može se zanemariti činjenica da se među njima nalaze i oni koji svojim značajem nadilaze i prostor i vrijeme u kome su nastali i u kome su svojom političkom i kulturnom misijom usmjerili istorijski tok razvoja Crne Gore.

Ukupna graditeljska djelatnost, koja se sa stanovišta današnjih saznanja može pripisati Crnojevićima, obuhvata gradnju ili obnavljanje nekoliko naslijeđenih utvrđenja, odnosno utvrđenih gradića i gradnju dva manastirska kompleksa, odnosno dvije zadužbine. Napori usmjereni ka gradnji ili obnavljanju ranije podignutih utvrđenja imaju svoje uporište u nastojanjima Crnojevića da utvrde i obezbijede granice svoje države, nad kojom je s više strana vrebala opasnost. Nemirno vrijeme s puno neizvjesnosti i opasnosti po opstanak države naćeralo je Crnojeviće da i svoje manastire – zadužbine prilagode potrebi odbrane gradeći i od njih manja uporišta.

Ono što nam danas historiografija nudi i što se može neposredno uočiti na prostoru koji je zapremala država Crnojevića jesu četiri utvrđena grada, danas poznati pod imenima – Đurđevac, Soko kod Štitara, Riječki grad, odnosno Obod iznad današnje Rijeke Crnojevića i Žabljak Crnojevića na Skadarskom jezeru, kao i dva manstirska kompleksa – Kom na Skadarskom jezeru i manastir na Cetinju, poznat kao Manastir Crnojevića.

Osim za utvrđenje na Riječkom gradu, odnosno Obodu, za koje se zna približno vrijeme gradnje, za ostala utvrđenja – gradove se ne zna kad su podignuti, već se jedino navode njihovi prvi pomeni u istorijskim izvorima. Otežavajuću okolnost predstavlja i podatak da ni na jednom od njih nijesu vršena arheološka istraživanja

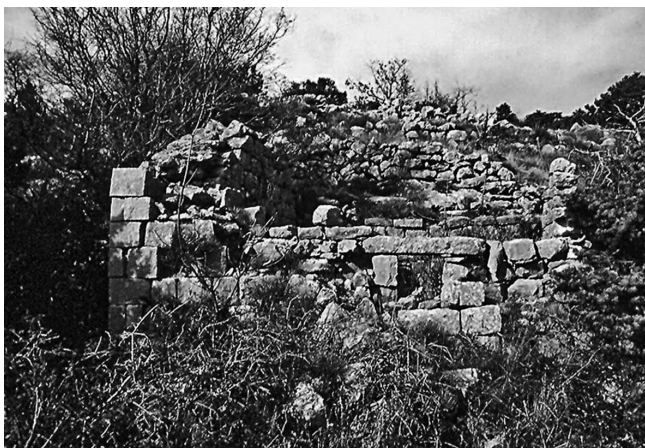
koja bi mogla pomoći da se sagleda njihova supstrukcija i utvrdi njihova geneza i razvoj. Na osnovu sačuvanih materijalnih ostataka kod nekih utvrđenja – gradova moguće je samo utvrditi postojanje više faza u njihovom razvoju, ali se, nažalost, ne može bez detaljnijih istraživanja sagledati vrijeme u kome se otpočelo s njihovom gradnjom.

Ono što u osnovi karakteriše utvrđene gradove Crnojevića ogleda se u sličnosti izbora mjesta za njihovu gradnju, u opštoj koncepciji zasnovanoj na sličnoj konfiguraciji terena, kao i u izboru objekata s odgovarajućim funkcijama razmještenim na određeni način u unutrašnjem prostoru grada, odnosno unutar odbrambenih zidova.

Svi su locirani na dominantnim, prirodno zaštićenim uzvišenjima s kojih su se uspješno mogli kontrolisati osnovni putni pravci, kako oni kojima se uglavnom obavljala trgovina, tako i oni koji su imali poseban strateški značaj. Prirodno zaštićeni (moglo im se prići samo s jedne strane), ograđeni moćnim bedemima i dobro branjeni, predstavljali su relativno bezbjedno mjesto s koga se upravljalo državom i koje je u trenucima opasnosti moglo da pruži i utočište okolnim stanovnicima. Sam oblik utvrđenoga grada, prilaz, kapija, položaj bedema i kula uglavnom su prilagođeni osnovnoj konfiguraciji terena, dok je unutrašnji sadržaj podrazumijevao postojanje onih objekata koji su omogućavali neometano funkcionisanje života kako u mirnodopskim,

tako i u ratnim uslovima. To je na prvom mjestu podrazumijevalo postojanje cistijerne, čija je veličina uglavnom bila dovoljna da obezbijedi dovoljne količine vode u ratnim uslovima, većeg i komfornijeg objekta za gospodara, uslovno nazvanog dvor, objekta za vojnu postaju, jednog broja objekata stambenoga i ekonomskoga karaktera i obavezno crkve skromnoga oblika i dimenzija. Odbrambeni zidovi su često na osetljivim mjestima bili osigurani kulama četvrtaste ili kružne osnove, što je zavisilo od vremena njihove gradnje, odnosno da li su podignute prije ili za vrijeme upotrebe vatrenoga oružja, dok se na najbezbjednijem mjestu koje je osiguravalo relativno uspješnu odbranu, nalazila gradska tvrđava – citadela, posljednje vojno uporište i posljednje utočište stanovnika grada i okolnih prostora.

Slično utvrđenim gradovima, i izbor mjesta za podizanje manastirskih kompleksa – zadužbina Crnojevića morao je svojim položajem da zadovolji osnovni uslov bezbjednosti i u slučaju potrebe odbrane. Tako je manastir Kom, zadužbina Lješa i Đurđa Crnojevića podignut na teško pristupačnom uzvišenju manjeg, istoimenog ostrvca, ogranka Odrinske gore u Skadarskom jezeru, dok je manastir na Cetinju, zadužbina Ivana Crnojevića, podignut na nižem humu, odnosno uzvišenju koje se uzdizalo u Cetinjskom polju. Oba manastirska kompleksa su radi bezbjednosti opasana zidovima.

Đurđevac, ostaci Crkve Sv. Đorđa

Po svemu sudeći najstariji utvrđeni grad koji su podigli Crnojevići poznat je pod imenom Đurđevac.¹ Izgrađen je na stjenovitom i teško pristupačnom brežuljku koji se uzdiže visoko iznad Budve u blizini sela Pobora, čiji je dominantan položaj okrenut ka Budvi i Grblju. Utvrđenje je podignuto očito s namjerom da zaštiti posede Crnojevića

¹ O Đurđevcu vidi: *Istorija Crne Gore 2/2*, str. 481-482.; M. Luketić, *Đurđevac – srednjovjekovno utvrđenje Crnojevića*, *Starine Crne Gore III-IV*, Cetnje 1965/66, str. 203-208.; K. Jiriček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, str. 400. i 456. P. Mijović-M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd-Ulcinj 1975, str. 107. Č. Marković-R. Vujičić, *Spo- menici kulture Crne Gore*, Beograd 1995. str. 157-158; R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007. str. 168,169.

za vrijeme sukoba koji su se često odvijali na ovim prostorima i da istovremeno kontroliše putni pravac koji je iz Boke, preko Grblja i Pobora, vodio ka unutrašnjosti zemlje. Pod imenom Đurđevac (*kastello chiamando Zorzevez*) utvrđenje se u istorijskim izvorima prvi put spominje 1426. godine u jednom ugovoru o miru sklopljenom u Vučitrnu između Srpske despotovine i Mlečana. U ugovoru koji je u ime Srpske despotovine potpisao despot Đurđe Branković, u kome se, između ostalog, navodi da je Đurđe Branković obećao da će porušiti utvrđenje koje se nalazi na granici Grblja i koje je podigao Stefanica, sin Đurđa Đuraša. Iz teksta pomenutoga ugovora jasno se vidi da je Đurđevac podigao Stefanica Crnojević, mada ima i mišljenja da je utvrđenje, sudeći po njegovom imenu, podigao otac Stefanice, Đurađ. Međutim, upravo po imenu utvrđenja, koje se do pomenutog ugovora o miru iz 1426. godine nazivalo Stefanica ili Stipanica, može se zaključiti da njegov graditelj može biti jedino Stefanica, otac Ivana Crnojevića. Zbog čega je utvrđenje promijenilo ime može se samo pretpostavljati. Moguće je da je sam graditelj Stefanica, utvrđenju koje je do tada nosilo njegovo ime, promijenio u Đurđevac u čast svog oca Đurđa, mada je mnogo vjerovatnije da je utvrđenje dobilo ime po Crkvi Sv. Đorđa, koja se u njemu nalazila. U prilog mišljenju da je utvrđenje dobilo ime po patronu crkve govorio bi i podatak da je naselje i utvrđenje koje se nalazi u Podravini u blizini Koprivnice u Hrvatskoj, nastalo u drugoj

polovini XIII vijeka i koje nosi isto ime - Đurđevac, upravo nazvano po crkvi Sv. Jurja, odnosno Sv. Đorđa.²

Čini se da je obaveza iz pomenutoga ugovora ispoštovana i utvrđenje je davno porušeno, tako da se danas samo na nekoliko mjesta mogu zapaziti manji fragmenti odbrambenih zidova, ostaci koji moguće pripadaju jednoj kuli podignutoj na najvišoj tački uzvišenja i ostaci crkve Sv. Đorđa. Fragmenti odbrambenih zidova i ostaci kule ni izdaleka nijesu dovoljni da se sagleda izgled utvrđenja, niti da se utvrdi eventualno postojanje drugih objekata unutar njegovih zidova. Nemoguće je utvrditi prilaz i mjesto đe se nalazila kapija. Danas se Đurđevcu može prići jedino sa ševerne strane improvizovanom stazom koja vodi uz teško savladivu, strmu liticu. Za razliku od fortifikacija, obimni zidovi crkve su se sačuvali do visine svodnog vijenca, što omogućava da se do izvjesne granice sagleda njen prvobitni oblik. Zatečeno stanje crkve možda bi moglo da sugeriše da odredba iz ranije pominjanoga ugovora o rušenju utvrđenja nije do kraja ispoštovana i da je crkva, kao sakralni objekat, ostala pošteđena.

Inače, riječ je o jednobrodnoj, jednočeličnoj crkvi skromnih dimenzija, pravilne, kvadratne osnove, dimenzija 5,5 x 5,5 m sa polukružnom apsidom na istočnoj i ulazom na zapadnoj strani. Na sredini apside nalazi se

² Branko Nadilo, Podravske utvrde u blizini Koprivnice, *Građevinar*, Časopis Hrvatskog saveza građevinskih inženjera, Zagreb 2004 .vol. 56. no. 9 str. 581.

manji otvor oblika puškarnice, dok se na sredini južnoga zida nalazi nešto veći otvor, koji je osvjetljavao unutrašnjost crkve. U severnome zidu oltarskog prostora formirana je manja niša koja je igrala ulogu proskomidije, dok je časna trpeza, zbog skućenog prostora, ozidana u donjem dijelu polukružne apside. Sudeći po sačuvanom svodnom vijencu, crkva je bila zasvedena poluobličastim svodom koji se direktno oslanjao na bočne zidove. Građena je od većih blokova pritesanog kamena složenih u relativno pravilne, horizontalne redove, što govori da su u njenoj gradnji učestvovali majstori vični graditeljskom zanatu. Smatra se da je podignuta između 1424. i 1425. godine. Nažalost, kako na Đurđevcu nijesu do sada obavljani nikakvi istraživački radovi, to se osim podataka iz istorijskih tekstova, o samom utvrđenju i o crkvi Sv. Đorđa ne može ništa više reći.

Drugi utvrđeni grad koji se vezuje za Crnojeviće i koji se pominje relativno rano, poznat je pod imenom Soko. Nalazi se na oko 11 km severoistočno od Cetinja, na granici između Lješanske i Riječke nahije. Ostaci grada leže na omanjem, dominantnom brežuljku koji se uzdiže iznad sela Štitara, na kome je, moguće, ranije postojala ilirska gradina, budući da se po padinama brežuljka nalaze fragmenti keramike koji bi po fakturi mogli pripadati praistoriji. O eventualnom postojanju ilirske gradine na vrhu pomenutoga brežuljka mogli bi da ukažu i veliki kameni kvaderi, koji svojim izgledom podsećaju na slične kamene blokove korištene u tzv. kiklopskoj tehnici pri

gradnji odbrambenih zidova poznatih ilirskih gradova u Crnoj Gori - Risna, Budve, Ulcinja i Meduna.

Inače, Soko se prvi put pominje 1444. godine u povelji kralja Alfonsa hercegu Stefanu, koji ga daje despotu Đurđu Brankoviću, a on ga ustupa Stefanici Crnojeviću.³ Stefanica uviđajući posebno značajan strateški položaj Sokola, dodatno ga proširuje i utvrđuje i kao saveznik Mlečana, on od njih 1453. godine dobija trideset vojnika kako bi pojačao odbrambenu snagu svog grada – *suo castello chiamato Falcon*. Grad je zapušten za vrijeme Turaka, da bi se pred kraj 17. vijeka, kad je izgubio svaki strateški značaj, već nalazio u ruševinama. U narodnoj tradiciji Soko se vezuje za Ivana Crnojevića, pa se otuda često naziva i Ivan-begov grad.

Izgled grada prilagođen je konfiguraciji terena, otuda i njegov oblik izduženog trapeza, s najvećom dužinom od oko 90m i širinom od oko 60m. Gotovo sa svih strana opasan je bedemima, koji su na krajnjoj južnoj i krajnjoj sjevernoj tački ojačani s po jednom polukružnom kulom. U grad se ulazilo s jugozapadne strane kroz kapiju formiranu između dvije prirodne stijene, kao između dvije kule. U sjevernom, nešto uzdignutijem dijelu grada, nalazila se gradska tvrđava - citadela, u centralnom dijelu smještena je cistijerna iz koje se grad snabdijevao vodom u slučaju opsade, dok su se uz istočnu stranu sačuvali ostaci nekog većeg stambenog objekta.

³ M. Dinić, Zemlje Hercega Svetoga Save, *Glas SKA* CXXXII, Beograd 1940, str. 226-227.

Soko kod Štitara, ostaci crkve nepoznatoga patrona

Jugoistočni ugao grada zauzimala je manja, jednobrodna crkvice nepoznatoga patrona, čiji je južni zid istovremeno predstavljao produžetak južnog bedema.

Grad je, kako se u literaturi često navodi, posedovao sve elemente karakteristične za klasično srednjovjekovno utvrđenje: odbrambene zidove s kulama i kapijom, citadellu, cistijernu za vodu, stambeni objekat i crkvu, što dovoljno govori o njegovom izuzetnom strategijskom značaju koji je morao imati u vrijeme Stefanice Crnojević.⁴

⁴ O Soko gradu vidi: M. Dragović, *Ivan-begov grad i Jerinin grad*, Glas Crnogorca, god. XV, br. 19, Cetinje 1886; Đ. Špađijer, *Na Ivanovom gradu (Sokolu)*, Glas Crnogorca, god. XXIV, br. 46, Cetinje 1895; P. Mijović-M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, str. 137-138. sa skicom plana grada; Č. Marković-R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1995. str. 445-446.

Već je pomenuto da se u jugoistočnom dijelu grada nalaze ostaci manje, jednobrodne crkve s mjestimično očuvanim zidovima do visine od 1,5m s plitkom, polukružnom apsidom na istoku i ulazom na zapadu. Zidana je od krupnijeg pritesanog kamena složenog u nedovoljno precizne horizontalne redove. Unutrašnji prostor dužine 7,90m i širine 4,40m. podijeljen je s dva para plitkih pilastera na tri traveja. Po svemu sudeći crkva je bila zasvedena podužnim svodom i, s obzirom na dužinu, morala je imati ojačavajuće lukove koji su se oslanjali na navedene pilastere. Vjerovatno je na početku svoda imala i vijenac, kako je to uobičajeno kod crkava toga tipa. Posebno je zanimljiv podatak da je svojevremeno u blizini crkve nađen fragment maltera islikan žutom, crvenom i plavom bojom, što bi moglo da ukaže da je crkva svojevremeno bila i freskopisana.⁵ Takođe je zanimljiv podatak da se u središnjem dijelu crkve, nešto bliže ulazu, nalazi dvojna grobnica ozidana od lomljenog kamena dimenzija 2,30 x 1,30m.

Kako na ostacima crkve, kao i uostalom i na samom gradu nijesu do sada vršena nikakva ozbiljnija istraživanja, teško da se u ovom trenutku, osim onoga što nude izvori i što se može sagledati na terenu, može nešto više reći.

Najveći, najbolje očuvan i bez sumnje najznačajni srednjovjekovni utvrđeni grad koji se nalazi na prostoru današnje Crne Gore i koji se vezuje za Crnojeviće svakako

⁵ Đ. Špadijer, nav. djelo.

je Žabljak, uglavnom poznat kao „Žabljak Crnojevića“.⁶ Podignut je na dominantnom, kupastom brežuljku koji se uzdiže južno od Gornjeg Blata u Skadarskom jezeru, nadomak sela Ponara. Od sela pa do gradskih vrata vodi prilazni put relativno dobro očuvan, koji visinsku razliku savlađuje pomoću nekoliko serpentina. O nastanku grada nema pisanih podataka, međutim njegov izuzetan strateški položaj navodi na pomisao da je na njegovom mjestu možda još u praistoriji postojalo gradinsko naselje, a da su ga kao utvrđeni grad osnovali Vojislavljevići u 10. vijeku, rukovodeći se njegovim izvanrednim položajem. Postoje i mišljenja da se prvobitno na tome mjestu nalazio zagonetni grad, koji pod imenom Lug pominje Konstantin Porfirogenit. Prvi istorijski podaci o Žabljaku potiču tek od sredine 15. vijeka, od vremena Crnojevića. Najvjerovatnije je u njemu stolovao Lješ Crnojević koji se pominje između 1403. i 1435. godine.⁷ Poznat je i podatak da se u Žabljaku 1453. godine nalazila, istina sasvim kratko, vojska Đurđa Brankovića.⁸

⁶ O Žabljaku vidi: K. Jiriček, *Istorija Srba* 1, Beograd 1952; V. Korać, *Arhitektura, Istorija Crne Gore* 2/2, Titograd 1970; P. Mijović – M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd–Ulcinj 1975; J. Lopičić, *Žabljak Crnojevića*, *Starine Crne Gore* 6, Cetinje 1978; Č. Marković – R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1995. str. 431-432; R. Vijičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica, 2007. str. 171-172

⁷ K. Jiriček, nav. djelo, str. 376

⁸ R. Vujičić, nav. djelo, str. 172

Žabljak je bio i prijestonica Stefana Crnojevića, koji je zatečenu tvrđavu snažno utvrdio po mletačkome sistemu utvrđivanja fortifikacija. Nakon Stefana Žabljakom stoluje Ivan Crnojević, koji ga drži od 1466. do 1478. godine, kad ga zauzimaju Turci.⁹ Pod turskom vlašću ostao je puna četiri vijeka, odnosno sve do 1878. godine, kad je odlukom Berlinskoga kongresa konačno pripao Crnoj Gori. Kad ga je 1614. god. pošetio Kotoranin Marijan Bolica, zapisao je da je u podgrađu bilo oko 250 kuća u kojima su živjeli ribari pravoslavne vjere, a da se u gradu nalazilo petnaestak malih kuća i crkva Sv. Đorđa koja je bila pretvorena u džamiju.¹⁰

Plato na kome je lociran grad opkoljen je moćnim bedemima s kulama i ulaznom kapijom. Unutar bedema nalazio se dvor Crnojevića, cistijerna za vodu, objekti ekonomskog, vojnog i stambenog karaktera i crkva posvećena Sv. Đorđu. Pristup bedemima je moguć samo s istočne strane, te su na tome dijelu oni i najjače utvrđeni. Sudeći po načinu gradnje moguće je utvrditi da su bedemi nastali u nekoliko faza. Najstarijoj fazi, koja bi pripadala vremenu prije prvog pominjanja Žabljaka u istorijskim izvorima, odnosno prije sredine XV vijeka, pripadaju djelovi bedema s jugoistočne, jugozapadne i zapadne strane, polukružna kula s mašikulama podignuta s južne strane

⁹ K. Jireček, *Istorija Srba I*, str. 400.

¹⁰ S. Ljubić, *Marijana Bolice Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga od godine 1614*, *Starine JAZU XII*, Zagreb 1880, str. 168.

Žabljak Crnojevića

uzane kapije, koja je u pojedinim elementima očuvala originalni izgled, kao i unutrašnji dio ulazne partije (prilazno stepenište, prag, nadvratna greda) koji su, očito, nastali prije upotrebe vatrenoga oružja.

Nažalost, na osnovu tih sačuvanih djelova nemoguće je danas sagledati obim i izgled grada iz njegove najstarije faze. Jedino se na osnovu načina zidanja kule, njenog položaja i dimenzija, kao i pojedinih sačuvanih arhitektonskih elemenata, može zaključiti da je taj dio fortifikacionog sistema pripadao utvrđenju kod koga je graditeljska vještina, iskorišćena u vrijeme upotrebe hladnog oružja, došla do punog izražaja.

Istina, na bedemima Žabljaka nijesu se sačuvali zupci, kao jedna od osnovnih karakteristika njihove gradnje u vrijeme upotrebe hladnoga oružja, ali se zato na pomenutoj polukružnoj kuli koja se nalazi pored uzlazne kapije

sačuvao sistem mašikula, element koji je upravo karakterističan za srednjovjekovna utvrđenja nastala i korišćenja u vrijeme upotrebe hladnoga oružja. Pomenuta polukružna kula, fundirana na masivnoj stijeni, zidana je od sitnijih, pravilnih kvadera približno jednakih dimenzija, složenih u pravilne, horizontalne redove, u čijoj se gornjoj zoni sačuvao sistem mašikula, čija konstrukcija počiva na kamenim konzolama istovjetnoga oblika. Konzole su sačinjene od tri kamene grede stepenasto smaknute i spojene u jednu cjelinu. Od devet konzola, koliko ih je svojevremeno bilo, potpuno su se sačuvale četiri. Iznad tri konzole koje se nalaze na severnoj strani kule formirane su dvije mašikule, kao osnovna obilježja starije gradnje.

Dobar dio sačuvane fortifikacije Žabljaka potiče iz vremena Crnojevića, posebno Ivana, đe se u načinu gradnje zapaža mletački karakter. Tome periodu bi bez sumnje pripadao dio bedema prislonjen uz stariji zid duž istočne strane, koji je pažljivo zidan od pravilnih tesnika, s eskarpom u donjem dijelu i sa istaknutim polukružnim vijencem, čiji su gornji, nazupčani djelovi sa šetnicom porušeni. Sudeći po izuzetnoj tehnici zidanja može se pretpostaviti da su u njegovoj gradnji učestvovali majstori iz Venecije ili, pak, Dubrovnika, s kojim je, pored Mlečana, Ivan održavao bliske odnose.¹¹

¹¹ P. Mijović – M. Kovačević, nav. djelo, str. 108-109; R. Vujičić, nav. djelo, str. 172.

Današnji izgled Žabljaka unutar bedema umnogome nosi obilježje viševjekovnoga prisustva Turaka. Pri tome je potrebno naglasiti da prilikom osvajanja Žabljaka od strane Turaka nije stradao njegov odbrambeni sistem, već su ga Turci samo prilagodili svojim potrebama. Tako su današnji izgledi završetaka bedema iznad nivoa platoa, izgledi unutrašnjih grudobrana i pojedinih objekata, nastali pregrađivanjima i nadziđivanjima u turskome periodu. Tek neznatni tragovi sačuvani na platou grada, kao što je sekundarno upotrijebljeni, dobro obrađeni, kameni materijal i ostaci severnog i zapadnog zida na objektu koji se nalazi na izdignutom dijelu grada, svjedoče da su tu i ranije postojali objekti. Za sve građevinske zahvate izvedene u doba Turaka karakteristična je upotreba loše obrađenog, lomljenog kamena neujednačenih oblika i dimenzija, vezanog širokim spojnicama od nedovoljno kvalitetnog krečnog maltera, uz čestu upotrebu komada sige i ćeramide. Jedino su posebno osetljive tačke, kao što su uglovi građevina, zidane od bolje obrađenog i preciznije složenog kamena. Logično je pretpostaviti da je većina objekata iz toga perioda bila načinjena od nepostojanog građevinskog materijala, uglavnom od drvene građe, koji su nakon oslobađanja Žabljaka veoma brzo propali.

U vrijeme Turaka, kako je već rečeno, crkva Sv. Đorđa pretvorena je u džamiju, koju su Crnogorci nakon zauzimanja Žabljaka srušili, tako da se danas ne

može sa sigurnošću utvrditi mjesto na kome se nalazila. Moguće je da je na tome mjestu kasnije podignuta zgrada škole.

Na kraju, i pored izrečenih konstatacija da sistem fortifikacija Žabljaka Crnojevića od vremena njegovog napuštanja pa do danas nije pretrpio neka značajnija oštećenja, ipak se mora napomenuti da je u skorašnje vrijeme, tačnije početkom 1996. godine, usljed obilnih kiša došlo do obrušavanja jednog dijela bedema u dužini od oko 6m i visine oko 5m na jugozapadnoj strani grada u neposrednoj blizini spomenika Kenja Stankova Jankovića i njegovih saboraca, koji su u dva navrata zauzimali Žabljak. Bedem je na tome mjestu zidan od lomljenog i polutesanog kamena sa ispunom od kamene sitneži, vezan krečnim malterom lošijeg kvaliteta, čija je stopa s najvećom širinom od 1m oslonjena na stijenu bez nekog posebnog temeljenja, što je, uz loš kvalitet zidanja, olakšalo njegovo obrušavanje. Obrušeni bedem do danas nije saniran, iako su svojevremeno načinjeni stručni izvještaji i prijedlozi za njegovu sanaciju.

Ipak se može zaključiti da je Žabljak kroz vjekovno egzistiranje sve do danas ostao prepoznatljiva i dominantna vertikala u pejzažu Skadarskog jezera. Nažalost, ni na njemu nijesu preduzimani nikakvi istraživački radovi iako je još davne 1986. godine Republički zavod za zaštitu spomenika kulture sačinio obimnu studiju s programom istraživanja i prijedlogom mjera za sanaciju i revitalizaciju grada. I tada je, kao i mnogo puta ranije

rečeno da bi arheološka istraživanja, prvenstveno usmjerena na platoo unutar bedema, pomogla definisanju objekata čiji su ostaci sačuvani u temeljnim zonama, kao i onih koji su vremenom pretrpjeli određene promjene. Istovremeno, rezultati istraživanja bi predstavljali i osnovne parametre za izradu projekta sanacije i prezentacije čitavog kompleksa, koji je, kako je rečeno, sve do danas sačuvao svoj integritet i integritet lokacije, svu složenost i slojevitost arhitekture i nadasve svoju monumentalnost.

Još jedan utvrđeni grad, ili bolje reći omanje utvrđenje koji se vezuje za Crnojeviće, konkretno za Ivana Crnojevića, poznat je pod imenom Riječki grad, kasnije nazvan i Obod. Podignut je na dominantnom brežuljku koji se uzdiže iznad gornjeg toka rijeke Crnojevića, u neposrednoj blizini današnje Rijeke Crnojevića. Na relativno prostranom i zaravnjenom platou brežuljka kasnije se formiralo omanje naselje i danas poznato kao Riječki grad.¹²

¹² O riječkom gradu, odnosno Obodu vidi: A. Jovičević, *Riječka nahija*, Naselja srpskih zemalja VII, Beograd 1911; *Istorija Crne Gore 2/2*, Titograd 1970. str. 488; P. Mijović - M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd-Ulcinj 1975. str. 121; D. Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1989. str. 407-408; Č. Marković-R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1995. str. 440-441; R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 1007. str. 172

Prvi pomeni Riječkog grada, odnosno Oboda, potiču iz XV vijeka i vezuju se za Ivana Crnojevića koji je povlačeci se pred Turcima, na tome zaklonjenom i relativno bezbjednom mjestu, najvjerojatnije 1475. godine podigao manje utvrđenje i manastir sa crkvom Sv. Nikole. U prilog vremenu podizanja utvrđenja govorila bi dozvola dubrovačkih vlasti iz iste godine o izvozu osam hiljada crjepova.¹³ U novopodignuto utvrđenje Ivan Crnojević je prenio sa Žabljaka središte svoje države, dok je u manastir Sv. Nikole prenio središte Zetske mitropolije.¹⁴ Kao nova prijestonica i novo središte Zetske mitropolije Riječki grad, odnosno Obod, služio je relativno kratko, jer je Ivan središte svoje države već 1482. godine prenio u Cetinjsko polje, đe je podigao novi dvor i manastir. Moguće je da je Riječki grad još neko vrijeme služio za kraće, ljetnje boravke Ivana Crnojevića. Zna se da je Ivan Crnojević svoju osnivačku povelju Cetinjskome manastiru sastavio na Obodu početkom 1485. godine.¹⁵

Padom pod Turke krajem XVII vijeka Obod je u potpunosti izgubio svoj značaj, dok su dvor i manastir potpuno razoreni bez mogućnosti da se utvrdi njihov prvobitni izgled. Od nekadašnjeg utvrđenja na Riječkom gradu danas se mogu uočiti samo neznatni ostaci bedema sačuvani na severozapadnoj strani grada, oslonjeni na strme, kamene litice koje se uzdižu iznad

¹³ *Istorija Crne Gore*, 2/2, Titograd 1970. str. 488.

¹⁴ D. Živković, nav. djelo, str. 369 i 372.

¹⁵ Isti, str. 373.

same rijeke. Uz taj dio bedema je tokom formiranja kasnijeg naselja podignuto nekoliko stambenih objekata koji su ga u potpunosti degradirali, tako da se samo u donjim zonama sa spoljašnje strane još uvijek mogu zapaziti tragovi zida nekadašnjeg utvrđenja.

Ulaz u utvrđenje po svemu sudeći nalazio se na mjestu đe se danas završava put koji od Rijeke Crnojevića vodi na Riječki grad, odnosno Obod. Na tome mjestu se na severozapadnoj strani nalazi relativno dobro očuvan dio bedema koji je nekad štutio prilaz gradu. Vremenu Ivana Crnojevića vjerovatno pripada i duboka prostorija koja se u literaturi često dovodi u vezu sa radom tzv. Obodske štamparije. Prostorija, o kojoj je riječ, ukopana je između stijena i biće da je prije služila kao podrumaska prostorija nekog većeg objekta ili samoga manastira, a ne kao cistijerna, kako se ponegđe navodi.

Zanimljivo je da nema nikakvih sačuvanih tragova od nekadašnjeg manastira Sv. Nikole, koji su Turci porušili 1692. godine, da bi, po svemu sudeći, na istom mjestu, 1743. godine bila podignuta nova crkva posvećena istome patronu. Današnja crkva se nalazi na plattou Riječkoga grada, čiji centralni položaj u odnosu na grad sugerira da je na tome mjestu najvjerojatnije bila izgrađena prvobitna crkva. Nažalost nema pouzdanih podataka koji bi razriješili tu dilemu, već se samo može pretpostaviti da su izvjesni djelovi starije crkve sačuvani u supstrukciji novijeg objekata, posebno u dijelu oltarskog prostora, ali i samom naosu. U prilog

tome govorio bi i grob koji je prilikom sanacionih radova 1986. godine otkriven u naosu crkve ispred ikonostasa, pažljivo uklesan u stjenovitu podlogu i bez nadgrobne ploče. Ostaci skeleta pokojnika, sudeći prema mjestu ukopa, najvjerojatnije su pripadali nekom visokom crkvenom dostojanstveniku. Uz skelet su se nalazili relativno dobro očuvani fragmenti odežde, ostaci karakterističnih gotičkih cipela i ručni drveni krst koji je pokojnik držao u ruci. Na osnovu nalaza grobnica se može datirati u XV vijek, zapravo u vrijeme Ivana Crnojevića kad je život u manastiru Sv. Nikole bio uveliko aktivan. Prvobitnoj crkvi bi moguće pripadao i nadvratnik današnje crkve koji je ukrašen dekorativnim elementima karakterističnim za XV vijek, zapravo elementima sličnim onima koji se nalaze na kapitelima Crnojevića manastira na Cetinju.¹⁶

Na kraju se može reći da se naša saznanja o Riječkom gradu, odnosno Obodu Ivana Crnojevića, uglavnom oslanjaju na oskudne istorijske podatke i posve skromne tragove koji se uočavaju na terenu, a što znači da se bez detaljnijih istraživanja ni za taj spomenik graditeljstva Crnojevića još uvijek ne mogu donositi konačni zaključci.

Već je rečeno da graditeljskoj djelatnosti Crnojevića osim utvrđenih gradova pripadaju i dva manastirska kompleksa – manastir Kom u Skadarskom jezeru i manastir na Cetinju. Jedino se za manastir na Cetinju zna tačno vrijeme njegova zasnivanja, dok se za Kom ono može

¹⁶ *Istorija Crne Gore 2/2*, Titograd 1970. str. 488-489.

samo pretpostavljati. Vjeruje se da je Kom zadužbina Đurđa i Lješa Crnojevića, čiji se grobovi nalaze u manastirskoj crkvi i koji se u istorijskim izvorima prvi put pominju 1403. godine. Budući da se Lješ Crnojević zadnji put u izvorima pominje 1435. godine, dalo bi se zaključiti da je manastirski kompleks na Komu morao nastati negde između 1415. i 1427 najkasnije oko 1430 godine.¹⁷

Manastir Kom s crkvom uspenja Bogorodice podignut je na malom, istoimenom ostrvcu, ogranku Odrinske gore, u Skadarskom jezeru. Po svemu sudeći manastir nije dugo intenzivno živio, osim u vrijeme kad je u njemu bilo sedište Zetske mitropolije, jer već 1485. godine Ivan Crnojević, u svojoj povelji o osnivanju Cetinjskoga manastira, prilaže crkvi Sv. Bogorodice na Cetinju sva dobra koja su nekad pripadala crkvi na Komu. Međutim,

¹⁷ O manastiru Komu vidi: Đ. Bošković, *Izveštaj i kratke beleške sa putovanja*, Starinar 6, Beograd 1931, str. 59; A. Jovićević, *Manastir Kom*, Zetski glasnik, god. VI, br. 73. i br. 76. Cetinje 1933; V. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, str. 36; V(ojislav) Đu(rić), *Bogorodica na Komu*, Enciklopedija likovnih umjetnosti I, str. 419; *Istorija Crne Gore 2/2*, Titograd 1970. str. 478-480; P. Mijović - M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Cetinje-Titograd 1975. str. 110-111; T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Beograd 1995, str. 130-136; P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjost*, IV, Cetinje 1994. str. 449-452; R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007. str. 173-174.

podatak da je komska crkva u osmoj deceniji 16. vijeka ponovo živopisana govori da život u manastiru nikad nije definitivno prestajao, mada se njegova aktivnost tokom 17. i 18. vijeka do te mjere smanjila da je gotovo posve ugašen. Tek sredinom 19. vijeka aktivnost se pojačala, budući da je u njemu 1831. godine Njegoš rukopoložen za arhimandrita. Pored crkve, manastirskom kompleksu su do prije izvjesnog vremena pripadali znatni ostaci konaka locirani na zapadnoj strani, koji su krajem devedesetih godina prošlog vijeka obnovljeni, a da prije toga nije sačinjena odgovarajuća stilsko-hronološka analiza, što je rezultiralo improvizovanim rješenjima. Čitav kompleks je opasan moćnim kamenim zidom s dvije kapije, od kojih se glavna nalazi na jugozapadnoj strani i od koje se stepeništem silazi do jezera.

Komska crkva posvećena uspenju Bogorodice je mala, jednobrodna građevina s polukružnom apsidom na istočnoj i glavnim ulazom na zapadnoj strani, zidana od sitnijih kvadera sige složenih u horizontalne redove. Na apsidi se, pomjeren ka južnoj strani, nalazi veliki prozor, kasnije probijen. Uz severnu stranu crkve, moguće sredinom 15. vijeka, dozidana je manja kapela s malom apsidom i posebnim ulazom i malim otvorom na severnom zidu koji osvjetljava njenu unutrašnjost. U isto vrijeme je uz istočni dio južnog zida crkve prizidana i jedna sasvim mala, pravougaona prostorija bez apside, s prozorom na istočnome zidu i s niskim i uzanim otvorom kroz koji se ulazi iz oltarskog prostora crkve.

I kapela sa ševerne i prostorija s južne strane zidane su od grubo pritesanoga, lokalnog kamena.

Manastir Kom, crkva uspenja Bogorodice

S obzirom na sasvim skućene prostore, nije posve jasna namjena ta dva prizidana dijela. Misli se da su namijenjena za sahranjivanje, slično namjeni paraklisa koji se javljaju kod crkava iz vremena Balšića, mada nije sigurno, budući da tokom manjih arheoloških istraživanja obavljenih sredinom osamdesetih godina prošloga vijeka u njima nije nađen nijedan grob.

Unutrašnjost crkve uspenja Bogorodice, čija ukupna dužina iznosi oko 6m a širina oko 3,5m, zasvedena je poluoblíčastim svodom koji je u tjemenu prelomljen i koji je ojačan lucima koji se oslanjaju na dva para pilastera prislonjenih uz podužne zidove, dijeleći prostor

crkve na tri gotovo jednaka traveja. U ševeroistočnome uglu ozidan je kameni kubus koji je služio kao proskomidija, dok su u bočnim zidovima formirane veće niše za odlaganje bogoslužbenih predmeta. Niša na južnome zidu kasnije je probijena i od nje je formiran veći prozor.

U podu naosa crkve položene su, jedna pored druge, četiri nadgrobne ploče, od kojih dvije imaju i natpise pa se na osnovu njih zna da jedna pripada Lješuu Crnojeviću, ktitoru manastira, na kojoj stoji: „*Сиа плоча деснога Стефана воеводе му Љеша Црнојевића*“ a druga gospođi Mari, ženi Stefana (Stefanice) Crnojevića, majci Ivana Crnojevića, na kojoj je uklesano: „*Сиа плоча деснога Маре*“. Druge dvije ploče su, kako je rečeno, bez natpisa i tradicija ih vezuje za Stefana i Đurđa Crnojevića.

Zanimljivo je da je prilikom manjih arheoloških istraživanja sprovedenih sredinom osamdesetih godina proteklog vijeka samo ispod ploče Lješua Crnojevića, ktitora manastira, otkrivena grobna raka s ostacima pokojnika, dok ispod ostalih ploča nijesu otkrivene grobne rake, već su one jednostavno položene na pod naosa. Objasnjenje zašto se nadgrobne ploče nalaze u naosu crkve a da pri tom ne pokrivaju grobne rake, možda treba tražiti u činjenici da su nadgrobne ploče svojevremeno pokrivale grobove koji su se nalazili u prizidanim bočnim paraklisima ili, pak, u porti manastira i da su tokom obnove koja je uslijedila krajem XVI vijeka, kad je crkva ponovo oslikana, radi pijeteta, a svakako i da bi se sačuvale, prenijete u crkvu i položene na pod priprate,

pored nadgrobne ploče ktitora manastira, Lješa Crnojevića. Značajno je napomenuti da su dvije ploče – ploča gospođe Mare i ploča za koju se pretpostavlja da pripada Stefanu Crnojeviću bogato dekorisane ornamentikom koja podseća na onu koja se srijeće na stećcima iz toga vremena.¹⁸

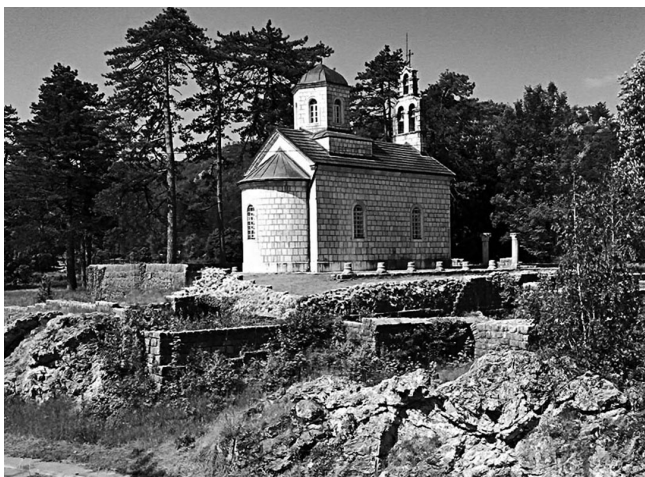
Sedamdesetih godina XV vijeka crkva je živopisana, ali nažalost od toga ranog živopisa sačuvana je samo predstava Bogorodice sa Hristom u kaloti apside severne kapele. U osmoj deceniji XVI vijeka unutrašnjost crkve i zapadna fasada ponovo su oslikani. Mlađi živopis je djelo anonimne grupe slikara, moguće onih istih koji su oslikali crkvu u Brezojevici kod Plava, obnovljenu crkvu uspenja Bogorodice manastira Morače i crkvu Sv. Đorđa u Podgorici. Ikonografski sadržaj freskodekoracije uobičajenog je sadržaja. U prvoj zoni naslikan je friz stojećih figura svetitelja, u gornjim zonama i na svodu prikazane su scene Velikih praznika i Hristovih stradanja, na zapadnom zidu naosa uspenje Bogorodice, dok se na zapadnoj fasadi nalazi predstava Strašnog suda.¹⁹

Manastir na Cetinju je najmlađi i svakako najznačajniji i u arhitektonskom smislu najsloženiji graditeljski poduhvat Crnojevića, za koji se zna i ko ga je podigao i kad ga je podigao. Nažalost, do nas je dospio samo u fragmentima, koji su u značajnijem obimu otkriveni nakon

¹⁸ T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, str. 134.

¹⁹ Isti, str. 133-134.

preduzimanja opsežnih arheoloških istraživanja. Pri tome treba naglasiti da je manastir na Cetinju jedini spomenik Crnojevića koji je sistematski arheološki ispitivan i čiji su otkriveni ostaci konzervirani i prezentirani.

Ostaci manastira Crnojevića na Cetinju
s dvorskom crkvom rođenja Bogorodice

O manastiru na Cetinju dosad je napisan veći broj stručnih i naučnih radova, među kojima dobar dio čine pokušaji da se sagleda prvobitni izgled manastira, posebno njegove crkve posvećene rođenju Bogorodice.²⁰

²⁰ O manastiru Crnojevića na Cetinju vidi: *Istorija Crne Gore* 2/2, Titograd 1970. str. 489-498; B. Borožan, *Rekonstrukcija crkve Rođenja Bogorodice manastira Crnojevića na Cetinju*, *Ars* 3, Cetinje 1986; V. Đurić, *Cetinje, manastir Crnojevića*, *Arheološki pregled* 86, Ljubljana 1987. str. 136-138; P. A.

Mnogo je različitih mišljenja i sugestija na tu temu do sada izrečeno, ali se mora priznati još uvijek nema konačnog rješenja koje bi zadovoljio osnovne postulate nauke, odnosno rješenja koje bi bilo zasnovano na čvrstim, jedino mogućim i neoborivim argumentima. Čini se da je do takvog rješenja, bar za sada nemoguće doći, upravo zbog toga što se ne raspolaže dovoljnim brojem podataka koji bi nedvosmisleno potvrdili predloženi zaključak. Moguće je da će se u budućnosti otkriti još po neki novi detalj, ali ni on, po svemu sudeći, neće biti presudan za konačno sagledavanje prvobitnog izgleda manastirskog kompleksa, kao ni za razrješenje najčešće isticane dileme da li je manastirska crkva podignuta kao trobrodna bazilika ili kao jednobrodna građevina. Pri tome treba da tješi činjenica da je mnogo značajnih spomenika iz prošlosti, nastalih u različitim epohama i kulturama do nas doprlo u fragmentima i da su njihovi prvobitni izgledi u većem broju slučajeva ostali ili sasvim nepoznati ili nedovoljno poznati i pored uložених

Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Cetinje 1994. str. 436-442; T. Pejović, *Dvorac i manastir Crnojevića i novi Cetinjski manastir*, Cetinje 1482-1982, Cetinje 1994. str. 295-299; P. Malbaša, *Dva crnogorska manastira*, Cetinje 2003; T. Pejović, *Manastiri na tlu Crne Gore*, Beograd 1995. str. 138-140; Č. Marković-R. Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Beograd 1997. str. 340-341; B. Ivanović, *Ćipur*, *Cetinjska nekropola i skeletna populacija*, Podgorica 1998. R. Vujičić, *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007. str. 179. 183

napora brojnih istraživača i da ih i dalje obavlja debeo veo tajni. Riječ je o onim spomenicima čija su sazdanja i postojanja ostavila neizbrisiv trag u istoriji i kulturi jednog naroda ili civilizaciji uopšte. Njima svakako pripada i manastir Crnojevića na Cetinju. Zbog toga govoriti o manastiru Crnojevića na Cetinju i na ovom mjestu ponoviti sve ono što je do sada o njemu rečeno, ne čini se ni uputnim ni korisnim. Za ovu priliku dovoljno je reći da je manastir, kao svoju zadužbinu podigao 1484. godine Ivan Crnojević, ispunjavajući time svoj zavjet dat pred čudotvornom ikonom Majke Božje u Loretu, da će, ukoliko se srećno vrati u domovinu, podići hram. Za gradnju hrama odabran je omanji brežuljak – hum, koji se na mjestu koje nosi lokalni naziv Ćipur izdiže u Cetinjskom polju, odnosno Podlovcenskom dolcu, uz koga je sa severoistočne strane tekao potok koji se ulivao u ponor, kako to stoji u povelji Ivana Crnojevića Cetinjskom manastiru, pisanoj na Rijeci januara 1485. godine: *„Јеште приложих на Цетињу комат земље пред црквом, от потока, како тече поток у понор, и до пута који гредє к двору, нека је за кипурије.“*

Iz sačuvanih fragmentarnih opisa manastira, crteža i planova i posebno na osnovu rezultata obimnih arheoloških istraživanja obavljenih osamdesetih godina prošlog vijeka, ipak se može do određenog nivoa sagledati prvobitni izgled manastira i zaključiti da je riječ o izuzetno složenom i moćnom zdanju gotovo kvadratne osnove u čijem se središtu nalazila crkva, dok su okolo bili razmješteni konaci i pomoćni objekti.

Sama crkva posvećena rođenju Bogorodice podignuta je na najvišoj tački huma, na platou približnih dimenzija 26 x 22 m. Čitav manastirski kompleks je bio ograđen moćnim zidovima na koje su se naslanjale zgrade konaka i drugi pomoćni objekti, kao i jedna manja, jednobrodna crkvice posvećena Sv. Petru, prizidana sa severne strane. Posebno je zanimljiva zgrada podignuta nad snažnim lučnim otvorom kroz koji je tekao pomenuti potok, za koju se, eventualno, može pretpostaviti da je služila za rad Crnojevića štamparije, koju je 1692. godine, neposredno pred razaranje manastira, sačinio mletački inženjer Đovani Frančesko Barbijeri, označena kao *kužina*. Može se tumačiti i da je riječ o nekoj vrsti radionice.

Manastirsku crkvu su po svemu sudeći gradili dubrovački majstori s čijom se neimarskom vještinom Ivan Crnojević još ranije upoznao, budući da su između 1473. i 1475. godine bili angažovani na gradnji crkve Sv. Stefana, koju je zajedno sa Vlatkom Vukčićem Ivan namjeravao da podigne u Novom, ali koja nije dovršena, već je iz nepoznatih razloga srušena.²¹ Ivan je u septembru 1483. god. od Dubrovčana dobio dozvolu za uvoz 2000 komada crijepa, što ukazuje da su poslovi na gradnji crkve na Cetinju bili u završnoj fazi.

²¹ V. J. Đurić, *Crkva sv. Stefana u Novom*, Zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, XI-1 (Spomenica Jorja Tadića), Beograd 1970. str. 399-410.

Gradnja crkve je završena naredne, 1484. godine, kako to pokazuje natpis na ploči koja je nekad stajala iznad nadvratnika crkve na Ćipuru, a koja je kasnije ugrađena iznad vrata crkve u novom cetinjskom manastiru koji je 1701. godine podigao vladika Danilo. Nažalost, o izgledu crkve Ivana Crnojevića ima najmanje podataka. Istina, na osnovu pomenutog plana Frančeska Barbijerija i gravire „Tri meloda“ iz Oktoiha petoglasnika, često je izvođen zaključak da je riječ o trobrodnoj bazilici s nadvišenim srednjim brodom i kružnom kupolom bez postolja. Na crtežu Frančeska Barbijerija, koji predstavlja osnovu manastirskog kompleksa, prikazana je crkva koja na istočnoj strani ima jednu veću, polukružnu apsidu uz koju je s obje strane priljubljena po jedna manja apsidiola, što je davalo osnova da se zaključi da je riječ o građevini trobrodne osnove, sa širim srednjim i užim bočnim brodovima. Takvome zaključku doprinio je i izgled crkve predstavljen na ilustraciji „Tri meloda“ u Oktoihu petoglasniku, na kojoj je prikazana crkva s uzvišenim središnjim dijelom i znatno nižim bočnim stranama, što takođe daje utisak trobrodnosti. Međutim, rezultati arheoloških istraživanja, posebno onih obavljenih u unutrašnjosti nove crkve koju je na mjestu starije podigao knjaz Nikola 1886., odnosno 1890. godine, nijesu potkrijepili tu pretpostavku, pa se, po svemu sudeći, čini da treba prihvatiti mišljenje

da se ipak radi o jednobrodnoj crkvi s polukružnom apsidom i s dvije male apsidiole koje ne predstavljaju završetke bočnih brodova, već zajedno s većom čine jednu, ali raščlanjenu cjelinu. I na crtežu dijela apsidalnoga prostora, koji je 1869. godine načinio arhitekta D. Milutinović, vide se ostaci veće, polukružne apside opasane jakim polukružnim vijencem, uz koju je sa ševerne strane priljubljena mala apsidiola. Nema sumnje da se ista takva apsidiola morala nalaziti priljubljena i uz južnu stranu apside.

Utisak trobrodnosti pojačava i niz stubova koji na jednakim odstojanjima teku oko crkve, osim sa njene istočne strane. Između stubova bili su razapeti lukovi oslonjeni na bogato ukrašene kapitele s elementima kasne gotike i renesanse, koji su formirali prostran, otvoreni trijem pokriven kosim krovom prislonjenim uz podužne zidove crkve.

Manastirski kompleks su do temelja 1692. godine razorili Turci, tako da je on do nas, kako je rečeno, dopro samo u ostacima. Takođe je rečeno da je na mjestu starije crkve Ivana Crnojevića knjaz Nikola podigao dvorsku kapelu, kojom prilikom su vjerovatno mnogi vidljivi ostaci zidova manastirskoga zdanja poravnati i zasuti.

Logično je pretpostaviti da je manastirski kompleks tokom svoga života morao pretrpjeti određene manje

izmjene u kompoziciji svojih sadržaja. Promjene, kako to pokazuju arheološka istraživanja, uglavnom su obuhvatale određene pregradnje i dogradnje u postojećim manastirskim zdanjima, vjerovatno uslovljene prilivom većega broja monaha, posebno onih angažovanih u radu štamparije. Između ostaloga, jedna od tih dogradnji odnosi se na manju, jednobrodnu crkvicu posvećenu Sv. Petru podignutu u severozapadnome dijelu kompleksa, zacijelo nakon izgradnje glavne manastirske crkve. Zbog čega je u okviru kompleksa, u kome se već nalazila relativno prostrana crkva, podignuta još jedna manja, nema pravog objašnjenja. Pomišlja se da je i to uslovljeno uvećanim brojem monaha, što je izazvalo potrebu za gradnjom još jedne bogomolje, ali to pitanje ipak i dalje ostaje bez pravoga odgovora. Svakako da su izvjesne promjene nastale i u vrijeme mletačke intervencije, kad se manastirsko zdanje pred turskom prijetnjom moralo dodatno osigurati i utvrditi.

Sudeći prema onome što se danas može videti, nema sumnje da je kamen i veći dio dekorativne plastike s porušenoga manastira iskoristio vladika Danilo za gradnju novoga Cetinjskog manastira. Tako je iznad vrata nove crkve ugrađen ktitorski natpis Ivana Crnojevića, dok je na sredini apsida s njene spoljašnje strane mjesto našla parapetna ploča iz stare crkve, na kojoj je u

plitkom reljefu prikazan dvoglavi orao, grb Crnojevića. Pored toga, nekoliko kapitela i konzola s manastira Ivana Crnojevića iskorišteno je za gradnju otvorene galerije na manastirskome konaku. Međutim, arheološka iskopavanja su pokazala da sav materijal sa staroga manastirskog zdanja nije iskorišten, već da je lokalitetu ostala znatna količina – kapiteli, djelovi stabala stubova, fragmenti plastike i naravno ostaci odbrambenih zidova i manastirskih zdanja.

I na kraju nekoliko riječi o često pominjanom dvorcu Ivana Crnojevića, za koji se zna da je podignut 1482. godine na Cetinju, ali se još uvijek ne zna njegova prava lokacija i izgled.

Najčešće se kao njegova lokacija navodi mjesto na kome je kasnije podignut novi Cetinjski manastir. Međutim, kako do sada nije pronađen nijedan materijalni dokaz, takva tvrdnja do daljnjega ipak ostaje samo kao pretpostavka. Isto bi se odnosilo i na njegov pretpostavljeni izgled za koji se vjeruje da je prikazan na ilustraciji u Oktoihu petoglasniku, u sceni „Sabor Jovana Preteče“, koji takođe bez valjanih materijalnih dokaza ostaje na nivou hipoteze. Možda se rješenje toga problema nudi u arheološkom, sondažnom ispitivanju dijela tzv. Vladičine bašte, posebno prostora koji se pruža zapadno od samoga manastira na kome se zapažaju izvjesne neravnine koje bi mogle da ukažu na

moгуће postojanje ostataka nekih objekata., *от потока, како тече поток у понор, и до пута који гредe к двору....*“ како стоји у поменутој повелји Ivana Crnojevića.

SAKRIVENI ISKAZ GRAVURE IZ CETINJSKOG OKTOIHA

Branislav Borozan

U našoj stručnoj literaturi rijetko se pojavljuju tekstovi nastali kao rezultat proučavanja i interpretacije historijskih djela arhitekture, naslikanih na freskama, ikonama ili pak starim gravurama. Proučavanje arhitekture koja se pojavljuje na likovnim djelima s namjerom da se na osnovu spoznaja stečenih na njoj izvrši identifikacija i interpretacija konkretnih arhitektonskih djela u nepovrat izgubljenih tokom istorije, veoma je delikatan i složen istraživački postupak. Da bi se izbjegao rizik donošenja pogrešnih zaključaka, te da bi u nauci imali svoju definitivnu vrijednost, rezultati takvih istraživanja moraju se uvijek upoređivati s rezultatima stečenim istraživanjima ostataka arhitektonskog djela koje je bilo motiv inspiracije nastalom likovnom djelu.

Predmet ovoga rada usmjeren je ka pokušaju da se ukaže na već davno uvriježene pogrešne zaključke o izgledu Bogorodičine crkve manastira na Ćipuru, koji su donešeni na osnovu rezultata jednostranog proučavanja gravure s motivom triju meloda iz cetinjskog Oktoiha. Naime, i nakon posljednjih arheoloških iskopavanja (1989), u kojima je do detalja arheološki obrađen cjelokupan manastirski kompleks, još uvijek se u relevantnoj

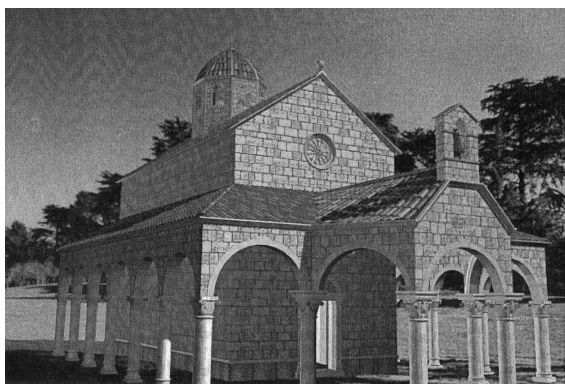
literaturi pojavljuje, već neprihvatljiva, hipoteza o sličnosti pomenute crkve s likovnom predstavom crkve u pozadini triju meloda iz pomenutog Oktoiha. I ne samo da im je prisuđivana sličnost, već je pomenuta likovna predstava u nauci rabljena kao osnov za teorijsku rekonstrukciju crkve na Ćipuru.

Prije nego što pristupimo detaljnijem opisu prikazane crkve na gravuri cetinjskog Oktoiha, moramo istaći da se crkva manastira na Ćipuru u velikoj mjeri može pouzdano rekonstruisati isključivo na osnovu njenih ostataka otkrivenih u dosadašnjim arheološkim iskopavanjima¹. U tim ostacima nijesu pronađeni nikakvi materijalni tragovi koji bi barem indicirali postojanje trobrodne bazilike kakva je predstavljena na navedenoj gravuri. Pa i da nije jasna arheološka slika temelja stare crkve, a jeste, trobrodnu koncepciju hrama je zapravo nemoguće smjestiti na gabarite pronađenih temelja stare crkve. Njene dimenzije, mjerene između osa perimetralnih zidova iznose 612 x 1224 cm. Oduzmemo li od tih vrijednosti dimenzije odgovarajuće širine zidova, te dimenzije prostora koji bi u trobrodnoj koncepciji hrama zapremale hipotetičke kolonade koje dijele unutrašnji prostor na tri broda, ostaje nam tek 4 m širine slobodnog unutrašnjeg prostora. U omjeru 1 : 2 : 1, širine brodova trobrodne bazilike podignute na navedenim gabaritima

¹ Branislav Borozan, Rekonstrukcija crkve Rođenja Bogorodice manastira Crnojevića na Cetinju, *ARS*, br. 3, Cetinje 1986, str. 68-73.

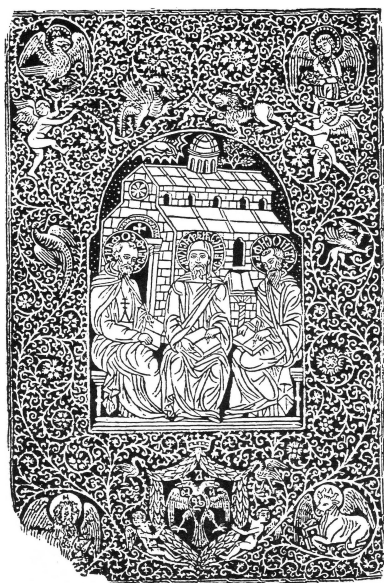
iznosile bi po jedan metar za bočne i dva za centralni, a sve to na navedenoj dužinini objekta. Takve dimenzije unutrašnjih prostora trobrodne koncepcije hrama nemaju paralelu u istoriji sakralne arhitekture.

Crkva manastira na Ćipuru je bila jednobrodna građevina s kupolom, trolučnom apsidom i trijemom koji je obrubljivao s južne, sjeverne i zapadne strane. Trijem je bio oslonjen s jedne strane na konzole ugrađene u zidno platno same crkve, a s druge strane na lukove nošene kolonadom koja je bila sačinjena od 18 stubova (sl. 1).

Sl. 1 Rekonstrukcija nekadašnje crkve na Ćipuru po B. Borozanu

Crkva prikazana na grauvuri je, kako je već rečeno, a što se vidi iz rasporeda krovnih površina i zidova koji se vide na prikazu, trobrodna bazilika s kupolom na sredini centralnog broda. Na osnovu četiri vidljiva prozorska otvora na tamburu može se zaključiti da ih je osam na cijelom cilindru tambura. Na zidu centralnog broda,

Sl. 2 Gravura sa motivom triju meloda, iz Cetinjskog manastira

iznad krovne površine bočnih brodova, nalazi se pet prozorskih otvora s olučenim natprozornicima. Zid bočnog broda perforiran je samo s jednim prozorskim otvorom, znatno većim od ostalih, čiji natprozornik je zasveden na tri luka, na ranorenesansni način. Na osnovu vidljivog dijela portala, na zapadnom pročelju, uočava se da je opremljen sa po dva para stubova koji nose nadvratnik, nad kojim je smještena luneta čiji obod je ukrašen ornamentalnom bordurom. Po sredini lunete nalazi se krst, a iznad nje smještena je osmolatična rozeta. Crkva je zidana u kvalitetnoj *opus quadratum* tehnici zidanja (sl. 2).

Na osnovu iznesenog jasno je da se radi o dva arhitektonska modela, koji su, mimo nekih marginalnih sličnosti, suštinski različiti. Ono što im je slično, to su kupola s tamburom te materijal i opus u kojem su zidane, realna i predstavljena crkva. Na neki način, ali samo u asocijativnoj ravni, sličan im je raspored i odnos dijela krovnih površina, ali s bitnom funkcionalnom razlikom. Krovne površine bočnih brodova na gravuri su na nekadašnjoj crkvi manastira na Ćipuru činile južnu i severnu stranu trijema.

Dakle, definitivno se sasvim argumentovano može konstatovati da graver motiva triju meloda u čijoj pozadini je crkva iz cetinjskog Oktoiha nije imao namjeru da na toj gravuri prikaže, kako se tvrdi, realan izgled crkve manastira na Ćipuru. Očigledno je da se radi o fiktivnom modelu crkve, koji je u konkretnom ikonoografskom programu imao samo simboličko značenje, što ćemo pokušati objasniti u nastavku teksta.

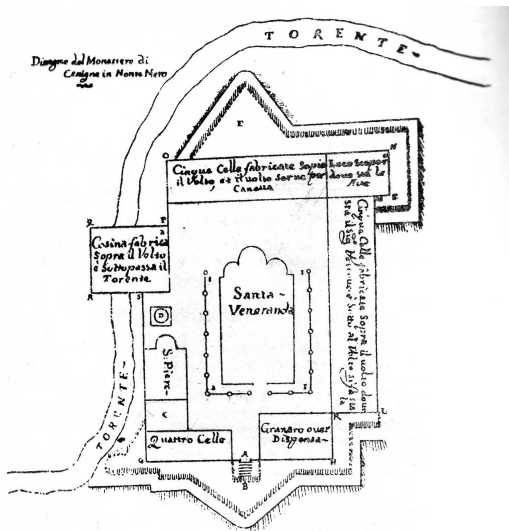
Do zaključka da je na navedenoj gravuri iza figura triju meloda: Jovana Damaskina, Josifa i Teofana u njihovoj pozadini prikazan realni izgled crkve manastira na Ćipuru, te da je graver baš namjerno htio da prikaže realan izgled crkve manastira u kojem je taj Oktoih štampan, prvi je dospio Đorđije Sp. Radojičić². Do takvog zaključka dospio je komparativnom analizom

² Đorđe Sp. Radojičić: Izveštaj o radu na proučavanju starih srpskih rukopisa i štampanih knjiga kao i drugih starina. *Istorijski časopis* II. Beograd 1951, str. 345.

Sl. 3 Gravure sa scenama triju meloda iz cetinjskog, trgoviškog i gračaničkog Oktoiha

triju gravura s tim motivom a koje pripadaju trima Oktoisima nastalim u različitim vremenima. Najstariji štampan je na Cetinju 1494. godine, drugi po hronološkom redu štampan je u Trgovištu (Rumunija) 1512. godine, a najmlađi u manastiru Gračanica na Kosovu 1539. godine. Manastiri u Cetinju i Trgovištu, đe su štampana prva dva Oktoiha, davno su porušeni. Buri istorijskih vremena odoljela je samo Gračanička crkva, đe je štampan posljednji pomenuti Oktoih. Evidentna sličnost manastirske crkve u Gračanici s onom koja je predstavljena na gravuri Oktoiha, koji je u tome manastiru štampan, Radojičića je podstakla da induktivnom metodom dođe do zaključka da su i na gravurama s motivom meloda iz cetinjskog i trgoviškog Oktoiha prikazani realni izgledi tamošnjih manastirskih crkava (sl. 3). Tu hipotezu prihvata i osnažuje D. Medaković. Osnažuje je dodatnim

- A. Porta del Consistorio
 B. Opera di mattoni spallati per coprire dal impluvio
 C. L. non che serve per montare
 D. Cucina di acqua viva
 EF. Opera esterior di Mattoni Pelli e fissa larga p. n.
 GH. Altra opera che si deve fare come l'altra
 I. Collone intorno la Chiesa

- LM. Lato nel quale si sono fatti
 MN. Lato che si sono fatti
 PM. Lato che si sono fatti
 NO. Lato che si sono fatti
 OP. Lato che si sono fatti
 PQ. Lato che si sono fatti
 QR. Lato che si sono fatti
 RS. Lato che si sono fatti
 ST. Lato che si sono fatti
 GH. Lato che si sono fatti
 HI. Lato che si sono fatti
 KL. Lato che si sono fatti
 MN. Lato che si sono fatti

СКИЦА ЦЕТИНСКОГ МАНАСТИРА ИЗ 1692.

Sl. 4 Plan manastira na Ćipuru, autora Franĉeska Barbijerija

argumentima³ do kojih je dospio upoređujući model crkve iz cetinjskog Oktoiha i crkvu prikazanu na planu manastirskog kompleksa na Ćipuru iz 1692. god. autora Franĉeska Barbijerija (sl. 4). Nakon toga, kao definitivna nauĉna istina o izgledu Bogorodiĉine crkve manastira na

³ Dejan Medaković: *Grafika srpskih štampanih knjiga XV-XVII veka*, Beograd 1958, str. 106-107.

Ćipuru, ta hipoteza ulazi u cjeklokopunu stručnu literaturu. Iako je nastala i mogla opstajati samo prije arheoloških iskopavanja sprovedenih 1963. god. do vremena kad su stručnoj javnosti prvi put otkriveni temelji stare crkve – ipak je izvornik na kojem je nastala ta hipoteza – gračanička gravura – još i tada nosio razloge za zrno sumnje u njegovu validnost. Naime, štamparska matrica gračaničke gravure s motivom triju meloda je u gračaničkom Oktoihi korištena tek u sekundarnoj upotrebi. Njena primarna namjena danas nama nije poznata. Ona je u štampanju toga Oktoiha korištena tek nakon što su u donjoj polovini ispod prikaza izvorne likovne i tekstualne predstave gračaničke crkve, umjesto nekih drugih, nama nepoznatih svetaca koji su na tom mjestu postojali a čiji djelovi nogu su i sada uočljivi, naknadno intepolirani likovi meloda: Kozme Majumskog, Jovana Damaskina i Josifa.

Dakle, predstavu triju meloda na toj gravuri ne treba tretirati kao izvorno integralnu likovnu kompoziciju, već kao adaptaciju novoj namjeni, što svakako do određene mjere umanjuje uvjerljivost Radojičićevoj hipotezi i to još u vrijeme njenog nastanka.

Naša namjera da se bavimo proučavanjem prikazane crkve u sceni triju meloda iz cetinjskog Oktoiha izvorno je proistekla, kako je već rečeno, iz potrebe da se ista diskvalifikuje kao izvor, ili bilo kakav oslonac namjeri za izradom teorijske rekonstrukcije Bogorodičine crkve manastira na Ćipuru. Naravno, sve to, tek nakon što se

dospjelo do jasnije predstave o izgledu iste crkve na osnovu spoznaja stečenih na njenim ostacima⁴.

Sama pojava crkve u prikazu triju meloda, situirana baš iza njihovih figura, neuobičajena je i prvi put se pojavljuje u cetinjskom Oktoihi. Cetinjski graver je, dakle, smještajući sljedeće figure triju meloda ispred prikaza crkve stvorio nov, do tada nepoznat ikonografski obrazac za prikazivanje meloda. Razloge za to inovatorsvo cetinjskog gravera, čini se, otkrivaju tek rezultati likovne i ikonografske analize predmetne gravure. Otkriva se, kako ćemo dalje vidjeti, čitav splet međusobno spregnutih činilaca, koji samo još više uvjeravaju u to da autor te gravure, dok je stvarao, nije imao namjeru da prikaže realan izgled manastirske crkve na Ćipuru, već da ona u istoj sceni, kao fiktivni model, ispunjava sasvim drugačiju ulogu od one koju su uočili Radojičić i Medaković.

Prije nego što podvrgnemo tu gravuru likovnoj i ikonografskoj analizi, neophodno je o njoj nešto više reći i sačiniti njenu detaljniju deskripciju. Gravura s motivom triju meloda pripada setu od šest pronađenih gravura sa svetačkim motivima u do sada poznatim fragmentima cetinjskog Oktoiha petoglasnika. Svih šest do sada pronađenih gravura imaju identičan ram, štampan istom grafičkom matricom, čime je određeno identično unutrašnje polje na kojem su realizovani različiti svetački

⁴ Branislav Borozan, rekonstrukcija crkve Rođenja Bogorodice manastira Crnojevića na Cetinju, *ARS*, br. 3, Cetinje 1986, str. 68-73.

motivi. Unutrašnje polje komponovano je u formi kvadrata i polukruga nad njim, što nosi jasnu hrišćansku simboliku. Kvadrat simbolizira zemaljski a polukrug nebeski prostor, zbog čega je graver vrlo umješno i strogo vodio računa prilikom smještanja pojedinih elemenata kompozicije prikaza triju meloda.

U prostor kvadratnog polja, u prvom kompozicijskom planu, smještene su tri sedeće figure himnografa, autora Oktoiha. Drugim kompozicijskim planom, u njihovoj pozadini, dominira arhitektonski objekat, crkva čiji su zidovi do visine krova smješteni u prostor kvadratnog polja. Krovne površine crkve ispod kojih su pretpostavljeni stropni svodovi, kupola na tamburu te simbolički prikazi, božja ruka i grana, smješteni su u polukružni prostor unutrašnjeg polja. Preciznije rečeno, svi elementi kompozicije koji nose nebesku simboliku smješteni su u polukružni prostor polja a oni sa zemaljskom, u prostor kvadrata. Tako jasna polarizacija svih sastavnih elemenata kompozicije na osnovu njihove simboličko-prostorne pripadnosti, koja se inače ne primjećuje ni na jednoj od preostalih gravura cetinjskog petoglasnika, svjedoči o tome da je takav oblik unutrašnjeg polja nastao zapravo za potrebe pune realizacije inoviranog ikonografskog obrazca, motiva triju meloda. U ostalih pet gravura korišten je tek kao tehnički stereotip.

Diferencijaciju dva jasno definisana kompozicijska plana u kvadratnom polju još više naglašava način vođenja linije crteža. Na drapiranoj odori figura u prvom

planu ona je izlomljena, dramaturgirana spontanom ritmom, dok, na crkvi u pozadini linija crteža je sasvim mirna, vođena pravilnim ritmom spojnice građevnog opusa u kojem je realizovan taj objekat. Izražajnosti planova te njihovom sukcesivnom nizanju samo još više doprinosi crna površina pozadine, čime autor ne slučajno, kako ćemo vidjeti, insistira na trećoj prostornoj dimenziji. Crna površina vrata i donjeg prozora na crkvi učestvuju u kompozicijskoj diferencijaciji figura što doprinosi osnaživanju njihovih individualnih karakternih crta. Načinom realizacije crne pozadine takođe je respektovana simbolika unutrašnjeg polja. Na prostoru polukruga – neba crna pozadina je olakšana bijelim tačkicama koje se spuštaju do svetačkih oreola. Na prvi pogled neuočljivi, vrijedni pažnje su knjiga i prozor u pozadini knjige. Svojim položajem, oblikom i bojom su u kontrapoziciji, ali zajednički zapravo čine kopču između navedenih kompozicijskih planova. Smješteni među linijama prezasićenih, prvog i drugog kompozicijskog plana, svojim mirnim geometrijskim rješenjem u crno-bijelom odnosu, knjiga i prozor vežu, više nego što se to čini, oko posmatrača. Čak i izbor spiralne linije, tj. tordirane noge stalka na kojem je knjiga, nije slučajna. Ona stvara iluziju vertikalnog pokreta, odnosno podizanja ka prozoru knjige koja je na stalku.

Iako se u nekim elementima likovnog izražavanja, kao i u osmišljavanju kompozicijskog rješenja toga prikaza naslućuje koncept romaničke prostorne sheme –

redukovan vizuelni jezik, statičan stav figura, iskazani afinitet prema izboru arhitektonskog modela crkve, dosljednost u modelovanju slikarske plohe sa svojim simboličkim značenjem te fiktivna linija horizonta koja dijeli nebeski od ovozemaljskog prostora - nizanjem kompozicijskih planova po dubini, te načinom njihovog povezivanja, autor ipak iskazuje potrebu za prodorom u treću prostornu dimenziju, što osnažuje koherentnost sastavnih djelova kompozicije na nov način, koji otkriva *spoljnu tačku gledišta* autora prilikom koncipiranja kompozicijske sheme. Time je, ne samo bitno prevazišao nizanje autonomnih međusobno izolovanih motiva, što je evidentno u slučajevima dviju navedenih mlađih gravura s istim motivom, već je nagovijestio interesovanje za ono što će likovna kultura pravoslavne religije naših prostora u jasnijim naznakama znati tek iz nekih minijatura molitvenika Vićenca Vukovića, a to je renesansna *linearna perspektiva*. Ne treba prenebrežniti i neke gotičke elemente u likovnom tretmanu te gravure. Oni se očitavaju u načinu drapiranja svetačkih odora, proporcijama figura i punijoj formi svetačkih likova, čime je iskazana autorova težnja ka njihovom naturalističkom poimanju.

Stilski kompozitno likovno rješenje ove gravure nije izuzetak. Ono je utemeljeno u sintezi tradicionalnog i potrebi inovatorstva, što je trajna karakteristika likovne kulture naših prostora. Međutim, u konkretnom slučaju ono je autoru poslužilo da na svrsishodan način, redukovanim

ikonografskim postupkom vizuelizuje fabulu do koje ćemo dospjeti tek posredstvom ikonografske analize.

Jovanu Damaskinu, najzaslužnijem među tvorcima Oktoiha, na cetinjskoj gravuri prikazanom u anfasu između Josifa i Teofana, koi su prikazanim u poluprofilu, dato je središnje mjesto, na osnovu čega se može zaključiti da je i središnja ličnost ikonografskog programa. Od najstarijeg poznatog likovnog prikaza Jovana Damaskina, na krilu jednog sinajskog triptiha iz XI stoljeća, stručnoj literaturi su poznata samo četiri ikonografska obrazca pomoću kojih je on prikazivan⁵. Ikonografskom obrazcu na kojem je nastala gravura cetinjskog Oktoiha ne može se naći paralela s poznatih četiri. U literaturi je već opšteprihvaćeno da se radi o sasvim novom, dotad nepoznatom ikonografskom obrascu. Potrebu za takvim, inoviranim rješenjem cetinjskog gravera, Radojičić je vidio, kako je već rečeno, u namjeri da se iza figura himnografa prikaže i predstava crkve u čijoj štampariji je taj Oktoih štampan. Medaković, iako prihvata Radojičićevu hipotezu, u pokušaju da da odgovor na pitanje koje sam postavlja „odakle cetinjski štampari uzimaju likove meloda?“, iznosi mišljenje: „...njihovo prenošenje u štampanu knjigu izvršeno je posredstvom monumentalnog živopisa. Sv. pesnici naročito Damaskin i sv. Kozma Majumski, slikaju se na ilustracijama himni iznad crkve koja se obično stavlja

⁵ *Leksikon der christlichen ikonographie*, 1972 Herder, str. 101.

u sredinu kompozicije“. Takav je slučaj u našem živopisu u gračaničkoj priprati u ilustraciji Bogorodičine himne: „O tebe raduet se...“ iza koje je u Medakovićevom tekstu navedena napomena br. 90. Ta napomena nas navodi na „Seminarium Kondakovianum XI. Beograd 1940. Tabla XI, XII,“ u kojem su na dvije navedene „Table“ objavljeni prikazi te himne⁶.

Polazeći od toga da Medakovićev pojam „prenošenje“ možemo shvatiti kao „uzimanje uzora – predložka“, a s obzirom na to da on pritom ne objašnjava ulogu prisustva crkve u likovnom prikazu navedene himne, čiji autor je inače Jovan Damaskin, moglo bi se zaključiti da je uz likove himnografa i ona „prenešena“ u cetinjsku gravuru. Ako se crkva zaista na takav način obrela u cetinjskoj gravuri, bez ikakvog simboličkog značenja u njoj, onda bi se moglo razumjeti da u njenoj kompoziciji ispunjava funkciju pukog dekora, što je za šturi, redukovani likovni jezik cetinjskog gravera neprikladno, pa stoga, za nas i neprihvatljivo. Kako bismo otklonili mogućnost donošenja pogrešnog zaključka, sačinimo ikonografsku analizu himne, a kao primjer za to, poslužiće nam rezultati J. Mislivca⁷ koji je ikonografsku analizu navedene himne sačinio na osnovu jedne ruske ikone čija je kompozicija znatno razuđenija od one na koju upućuje napomena iz Medakovićevog teksta.

⁶ Dejan Medaković, isto, str. 105.

⁷ J. Mislivec. *Liturgické hymny jako náměty ruských ikon. Byzantinoslavica*, 1931. str. 494

No prije nego pristupimo ikonografskoj analizi, valja napomenuti i to da isti Mislivec u navedenom tekstu o nastanku didaktičkih motiva, kojima pripada i ilustracija himne „O tebe raduet se“, u raspravi sa Kondakovom iznosi mišljenje da su one nastale tek tokom prve polovine šesnaestog stoljeća⁸. Dakle, nakon nastanka gravure iz cetinjskog Oktoiha, čime, ukoliko prihvatimo Mislivcovu tezu, Medakovićeve tvrdnje gubi svaki smisao. S obzirom na to da je vrijeme nastanka likovnog prikaza himne „O tebe raduet se“ predmet spora, mi ćemo se ka rješavanju pitanja - da li je cetinjski graver zaista bio autentični inovator i do koje mjere, ili pak puki imitator, prenosilac drugih uzora- osloniti prije svega na rezultate ikonografskih analiza, kako himne tako i njegove gravure. Smatramo da je to najpouzdaniji način u traženju odgovora na pitanje zašto se crkve i s kojom funkcijom pojavljuju na ikonama s predstavom Damaskinove himne i grafičkom prikazu meloda iz cetinjskog Oktoiha.

Tekst himne „O tebe raduet se“ glasi:

„Tebi se Blagodatna raduje sva tvor, anđelski zbor i ljudski rod, osvećeni hrame i raju duhovni.

Djevičanska pohvalo iz tebe se Bog ovaploti i djete postade on koji je predvječni Bog naš, jer krilo tvoje prijestolom učini i utrobu tvoju širom od nebesa pokaza“.

Likovno transponovana, na ikonama i freskama, ta himna se pojavljuje u čitavom nizu varijanti koje se međusobno razlikuju samo mjerom razuđenosti

⁸ Isto, str. 493.

Sl. 5 Ikona sa ilustracijom himne *O tebe raduet se*

kompozicijskog rješenja, inače, ikonografski su identične, nastale na jednom ikonografskom obrazcu.

U prvom kompozicijskom planu te himne (Sl. 5) na prostoru dvije trećine plohe gornjeg dijela kompozicije dominira vazdušasti medaljon ispunjen grupom fantastičnih građevina u kojoj raspoznajemo petokupolni hram, čija pozadina je ispunjena egzotičnom florom. Ispred hrama, u drugom manjem vazdušastom meda-

ljonu, koji okružuje grupa anđela odjevenih u vladarske odore, sedi Bogorodica s Emanuelom u krilu a oko nje je ispisan tekst himna „O tebe raduet se“. Ispred donjeg dijela većeg vazdušastog medaljona uočava se kameni masiv koji se po sredini sužava i spušta do donjeg ruba kompozicije, tako dijeleći dvije grupe ljudskih figura u donjoj trećini kompozicijskog plana. U grupi na desnoj strani prikazani su predstavnici svjetovne vlasti i raznih društvenih staleža iznad kojih se ističe grupa djevice. Grupu s lijeve strane sačinjavaju predstavnici crkve iznad kojih, kao kompozicijski pandan djevicama, ističu se figure dva meloda, Jovana Damaskina i u njegovoj pozadini, vjerovatno, Kozme Majumskog. Damaskin u lijevoj ruci drži svitak s ispisanim tekstom a desna, s tri ispružena prsta, podignuta je. Kozma Majumski stoji iza Jovana i desnom rukom s ispruženim kažiprstom pokazuje prema Bogorodici. Figure meloda nijesu situirane iznad hrama, kako navodi Medaković, već ispod, čineći kompozicijsku kopču između grupe ljudi u donjem dijelu i sadržaja oba vazdušasta medaljona. Naime, kao njen autor, Damaskin u društvu Kozme, zapravo predstavlja tu himnu masi u donjem dijelu kompozicije.

Opisani primjer ikone na koji nas navodi Medaković zaista je ilustrativan zato što je sadržaj baš svake rečenice ove himne na njoj dobio svoju likovnu vizuelizaciju. „Sva tvor“ (stvorenja) predstavljen je mnoštvom ljudskih figura a „Anđelski zbor“ grupom anđela oko Bogorodice. „Ljudski rod“, likovno iskazan kroz grupe ljudi u kojima

se prepoznaju predstavnici različitih društvenih staleža i predstavnici crkvene hijerarhije. Problem transpozicije radosti, emotivnog stanja, u kruti likovni jezik ikone, u konkretnom slučaju riješen je savršeno. Damaskin autor istoimene himne drži svitak sa nečitkim tekstom, vjerovatno himne, zbog čega Kozma koji je iza njega pokazuje prstom prema Bogorodici oko koje je ispisan čitak cjelokupan tekst te himne koja navodi na radost. Apstraktni *epitetoni*, vezani za Bogorodicu, „osvećeni hrame i raju duhovni“, preneseni su u realnost prikazom reprezentativnog petokupolnog hrama i obiljem različite flore u njegovoj pozadini. Otvorena vrata na hramu koji je situiran u pozadini Bogorodice imaju ulogu potenciranja koherencije između simboličkih prikaza navedenih *epiteta* i njihovog nosioca, Bogorodice. „Djevičanska pohvala“ je zapravo sama Djeвица Marija, kojoj su najbliže djevice prikazane u donjem dijelu s desne strane. Sadržaj teksta: „iz tebe se Bog ovaploti i dijete postade on koji je predvječni Bog naš, jer krilo tvoje prijestolom učini“ vizuelizovan je u konkretnom slučaju prikazom Bogorodice koja sedi na prestolu, a u njenom krilu sedi Emanuel. U razuđenijim varijantama taj dio teksta prikazuje se uobičajenom kontrapozicijom: u gornjem dijelu Emanuel sedi u krilu oca – Boga, a ispod, po sredini kompozicije, sedi u krilu majke – čovjeka.

Razlog zašto se i u kakvoj ulozi pojavljuju Damaskin i hram-crkva na likovnim predstavama himne „O tebe raduet se“ čini se sasvim jasnim. Isto tako je jasno da

potrebu za pojavom crkve na cetinjskoj gravuri ne možemo sagledati u inspiraciji nastaloj na sadržaju teksta himne, kao ni u samom postupku njene transpozicije u likovni sadržaj. Činjenica da ne možemo pronaći paralelu između, u nauci prepoznata četiri ikonografska načina u likovnom prikazivanju Damaskina, i onoga što imamo na cetinjskoj gravuri, nameće potrebu da se potraži eventualna tekstualna potka koja je mogla inspirirati cetinjskog gravera. U realizaciji te zamisli potrebno je primijeniti inverzni postupak u odnosu na onaj koji smo koristili u analizi himne. Dakle, umjesto prepoznavanja likovnog sadržaja, na osnovu literarnog, mi ćemo pokušati da na osnovnu likovnog, prepoznamo literarni sadržaj.

Graver je za cetinjsku gravuru od dva uvriježena načina u prikazivanju samih figura meloda, bez obzira na to u koji su od četiri poznata ikonografska obrasca ukomponovani, odabrao varijantu *meloda koji pišu*. Ta varijanta ima drugačije značenje od one na kojoj *u rukama drže svitke* s ispisanim tekstom, obično autorskim. U prvom slučaju iskazan je čin stvaranja knjige, a u drugom data im je didaktička uloga, oni pokazuju sadržaj konkretnog teksta. Izbor te varijante čini se da nije slučajan. Naime, iza triju meloda zahvaćenih u trenutku stvaranja knjige, u njihovoj neposrednoj pozadini, na stalku, nalazi se i četvrta knjiga, plod njihove aktivnosti. Ona je smještena ispred najvećeg na crkvi, otvorenog prozora. Sukcesivnim nizanjem navedenih elemenata kompozicije prema dubini prikazanog prizora, autor ih

zapravo sumarnim likovnim jezikom ikone dovodi u spregu i na taj način gradi strukturu fabule koja bi se mogla interpretirati na sljedeći način. *Jovan Damaskin sa Teofanom i Josifom* (koji jesu autori oktoih) *pišu knjige* (oktoih), *da njima snadbiju crkvu*. Tek nakon te spoznaje dospijevamo do razrješenja ključnog pitanja: zašto je cetinjski graver u scenu s motivom triju meloda koji pišu knjige unio crkvu i smjestio je neposredno iza njih i na taj način, kako je već rečeno, stvorio nov, do tada nepoznat ikonografski obrazac? To je uradio da bi iskazao razlog njihovog stvaranja knjige: *da se crkva ispuni knjigama*. Na tome nivou spoznaje, do kojeg smo dospjeli interpretacijom najuočljivijih likovnih elemenata gravure, njenih dominantnih planova, prvog (prikaz meloda koji pišu) i drugog (prikaz crkve s otvorenim prozorom), stiče se utisak, da onaj, na prvi pogled neuočljivi, njihov vezni element (knjiga na stalku), dobija zapravo ključno mjesto u strukturi fabule iskazane cjelokupnim likovnim sadržajem ilustracije, a to je potreba koja je navela stvaraoca knjige da je napišu.

Na krovu crkve nalazi se grana, koja svojom simboličkom funkcijom na tom mjestu ima ulogu, da nebu obznani dolje iskazani zemaljski čin. U gornjem dijelu, na prostoru simboličkog neba, smještena je ruka – *manus Dei* – s malim i domalim stisnutim i ostala tri ispružena prsta, iskazujući tako gesto Božjeg blagoslova-odobravanja sadržaja iskazanog u donjem dijelu kompozicije-stvaranja knjige i razloge toga pregnuća.

Takvom interpretacijom bi struktura fabule unutrašnje ilustracije bila u potpunosti razriješena.

Sve to, i već navedena konstatacija, da je oblik unutrašnje plohe na kojoj su realizovani svi navedeni motivi iz cetinjskog petoglasnika identičan, ali da njen oblik ima kompozicijsku spregu samo u slučaju motiva triju meloda, navodi na pomisao eventualne veze između sadržaja toga motiva i njegovog okvira.

Prilikom opisivanja i upoređivanja dekorativnih elemenata okvira kojim je optočena ilustracija triju meloda s drugim, onovremenim okvirima venecijanske i njemačke provenijencije, Medaković kaže: „Dok su kod njega (Ratdolta), a i kod nekih drugih ranijih stampara, ovakvi okviri gotovo redovno ispunjeni pretežno floralnim ornamentima, figuralne predstave i ljudske i životinjske, kao i arhitektonski delovi, u venecijanskoj štampi češće se javljaju tek od devedesetih godina XV veka. Pri tome, gotovo svaki ornament živi svojim posebnim životom koji ostavlja utisak neke izolovanosti. Naprotiv, cetinjski majstor išao je drugim putem. Cetinjski okvir komponovan je kao jedna organska celina“.⁹ Ta Medakovićeva konstatacija je sasvim tačna. Cetinjski graver i prilikom izrade okvira za ilustraciju meloda evidentno je iskazao svoj talent inovatora, zbog čega je poželjno i za ovu njegovu likovnu inovaciju pokušati pronaći razloge.

Ispod ilustracije meloda, preciznije - na prostoru okvira ispod lika Jovana Damaskina – autora Oktoiha, smješten

⁹ Isto, str. 98.

je grb Đurđa Crnojevića, mecene poduhvata štampanja cetinjskog Oktoiha, uokviren lovorovim vijencem koji u gornjem dijelu kljunovima pridržavaju dvije ptice a u donjem, rukama dva okriljena puta. Lovorov vijenac u formi štita, u gornjem dijelu završava krunom. Grb je smješten tako da se stiče utisak da je unutrašnja ploha sa ilustracijom meloda oslonjena na njega, odnosno krunu. Iz donjeg dijela grba, tačnije njegovog vijenca, izrasta dekorativna vriježa koja, izvijajući se prema gore, svojim stablom obuhvata plohu s ilustracijom meloda. Grane koje izrastaju iz stabla vriježe u uglovima okvira obuhvataju simbole jevanđelista, na sredini okvira, pauna i grifona, dok u gornjem dijelu, nad ilustracijom, izvijaju se oko zmaja i lava između kojih je jedan okriljeni puto. Cijelo stablo vriježe oživljeno je mnoštvom vitica koje na više mjesta završavaju različitim cvjetovima. Izbor motiva na okviru i likovni jezik kojim su iskazani je u cjelosti savremen, renesansni.

Evidentna razlika u izboru različitih likovnih jezika, anahronog u izradi unutrašnje ilustracije, i savremenog u izradi njenog okvira, možda nije slučajnost. Poznato je da su živopisci prilikom stvaranja likovnih predstava sa svetačkim motivima uvijek pribjegavali prikazivanju anahronih elemenata scene, a često koristili i vještine anahronih likovnih jezika, čineći to manje ili više uspješno, s namjerom da dočaraju vrijeme u kojem su živjeli protagonisti scene koju prikazuju. Isti poriv je vjerovatno naveo gravera, s obzirom na to da

je na okviru prikazano, posredstvom njegovog grba, prisustvo vladara, da za njegovo prikazivanje koristi savremeni likovni jezik. Iako se na ramu pojavljuju i sakralni simboli – vladarev grb u cijeloj kompoziciji rama – mada je situiran u njegovom donjem dijelu, ipak ima dominantno mjesto, jer iz njega izrasta vriježa koja svojim daljim narastanjem jednako povezuje sve ostale figuralne elemente na okviru, bez obzira na njihovo simboličko značenje.

R. Vujičiću, prilikom proučavanja toga okvira, posebnu pažnju privukao je detalj sa zmajem, lavom i okriljenim putom, koji on ovako opisuje: „Naime, između lava i zmaja (baziliska) nalazi se jedan mali kri-lati anđeo, koji skoro panično bježi od zmaja koji se na njega okomio, rukama ispruženim naprijed – upravo kao da traži spasa i zaštitu kod lava“. To je Vujičića navelo da sačini moguću interpretaciju u kojoj se zmaj i lav prepoznaju kao simboli Otomanske imperije i Venecije. Potrebno je dodati da Vujičićevo tumačenje likovnih simbola lava i zmaja ima svoju jasnu paralelu i u spomenicima crnogorske pismenosti.¹⁰

¹⁰ U nedatiranom pismu (Krsta) Kristifora Ivanovića, koje je pisao Žilu Mazariniju, ministru u službi francuskog kralja Luja XIV nalazimo: „Hajde neka Vaša uzoritost svrne pogled na Istok. Tamo pobožna rika Mletačkog Lava, smrtno napadnutog od strane Otomanskog Zmaja, poziva upomoć...“ Krsto Ivanović, *Drame i pisma*, „Obod“ Cetinje, 1996. str. 218.

Mali okriljeni puto, po Vujičiću, zapravo je alegorijski prikaz političke pozicije države Crne Gore i njenog vladara u vrijeme štampanja cetinjskog Oktoiha¹¹. Taj alegorijski prikaz ima još plastičniji iskaz u dijelu teksta iz pogovora: „...postiče nas ismailjska željezna palica. Au, ne samo bijući nas već i ubijajući...“

Polazeći od Medakovićeve konstatacije da sastavni elementi na okviru „ne žive izolovano“ već su međusobno komponovani kao „jedna organska celina“, to Vujičićevo zapažanje čini se sasvim prihvatljivim.

Taj nivo saznanja, i traganje za neminovnim odgovorom na pitanje zašto se na plohi gravure, čiji je cjelokupni sadržaj sakralnog karaktera, obreo vladarski grb, čini se da nas dovode do situacije kad pouzdano možemo prepoznati literarnu potku na kojoj je nastala gravura cetinjskog Oktoiha. Ona je sadržaj teksta predgovora istog Oktoiha¹². Sadržaj toga teksta, izuzev dijela koji bi se

¹¹ Dr Rajko Vujičić, Grafički okvir u Oktoiuhu petoglasniku štamparije Crnojevića, *Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskog štamparstva*, Cetinje 1995. str. 65.

¹² Pošto je u Troici Bog kojemu se klanjamo bio rad da ispuni svoju crkvu različitim knjigama, videći ja u Hrista Boga blagovjerni i Bogom čuvani Gospodin Đurđe Crnojević da su crkve prazne, bez svetih knjiga, jer su ih radi naših grijehova, pljačkala i uništavala agarjanska čeda, potrudih se uz pomoć Svetoga Duha i ljubavi k božanskim crkvama i napisah ovu dušespasnu knjigu Osmoglasnik, za ispunjenje himne trosunčanog u jedinstvu božanstva kojemu se klanjamo. ... Po zapovijedi Gospodina moga Đurđa Crnojevića ja Hristov

mogao okarakterisati kao invokacija, uglavnom je svjetovnoga karaktera. U njemu prepoznajemo dva pripovjedača, Đurđa i Makarija, koji nas, svaki na svoj način, obavještavaju o razlozima i okolnostima nastanka njihovog poduhvata, kao i o njihovoj ulozi u njemu. Sadržaju teksta toga predgovora sličan je sadržaj teksta iz pogovora istog Oktoiha, s tim što je tekst pogovora obogaćen sadržajem religioznog karaktera u kojem se pominju sva tri meloda koje prepoznajemo na gravuri. Sada, nakon sačinjene interpretacije likovnog sadržaja gravure koji nas je naveo na prepoznavanje njegove literarne potke, isto kao što smo uradili u slučaju himne „O tebe raduet se“, slijedićemo postupak kojim se služio graver prilikom prenošenja literarnog sadržaja u likovni. Prije nego što to učinimo, potrebno je napomenuti da je taj predgovor situiran u prvoj knjizi dvotomnog cetinjskog Oktoiha. S obzirom na to da je kao jedna cjelina štampan u dva toma, uobičajeno nazivana prvoglasnik i petoglasnik, sasvim je moguće da je i drugi tom, petoglasnik, kojemu pripada predmetna gravura, bio opskrbljen istim, ili pak sličnim predgovorom. Imajući u vidu da je petoglasnik sačuvan samo u fragmentima, mi to danas ne znamo.

Dio teksta iz predgovora: „Pošto je u Troici Bog kojemu se klanjamo bio rad da ispuni svoju crkvu različitim knjigama...” likovno je iskazan cjelokupnim unutrašnjim

rob sveštenoinoh Makarie, rukodjelih ovo kod preosveštenog mitropolita zetskog kir Vavile godine od stvorenja svijeta 7001 mjeseca januara četvrti dan.

sadržajem ilustracije: Božja ruka s neba blagosilja melode koji pišu knjige i njima ispunjavaju crkvu. Problem vizuelizacije radnje koja je iskazana glagolom „ispuniti“ graver je veoma vješto, iako sažetim i statičnim likovnim jezikom ikone, riješio smještanjem četvrte knjige – koja je djelo aktivnosti meloda – ispred otvorenog prozora. Knjiga i prozor, iako se čini da u cjelokupnoj likovnoj kompoziciji imaju sporedno mjesto, svojom ulogom kopče između sadržaja prvoga i drugoga plana kompozicije, u sadržajnom smislu dobijaju centralno mjesto. Ispunjavanje crkve knjigama je zapravo ispunjenje božje a i Đurđeve želje, ono je i osnovni razlog zbog kojeg se te knjige pišu.

Prisustvo Đurđa Crnojevića sa svim atributima koji se u tekstu pominju uz njegovo ime: „... u Hrista Boga pravovjerni i Bogom čuvani Gospodin Đurđe Crnojević“ likovnim jezikom su iskazani na okviru kroz predstavi njegovog grba i inicijalima u njemu, te prikazom simbola četiri jevanđelista koji su povezani vriježom koja izrasta iz grba. Iskaz: „Videći... da su crkve prazne bez svetih knjiga“ nemoguće je likovno iskazati, on se logički podrazumijeva jer je osnovni razlog zbog kojeg se konkretna crkva ispunjava istim knjigama.

Dio teksta, kojim su iskazane političke okolnosti u kojima su crkve ostale bez knjiga, usljed čega se i pojavila navedena potreba da se štampa Oktoih, glasi: „...jer su ih, grijehova naših radi, pljačkala i uništavala agarjanska čeda“, može se povezati s alegorijskim prikazom zmaja

od kojeg bježi puto, tražeći utočište kod lava. Takva polarizacija elemenata s religioznim i svjetovnim sadržajem, jednih na ilustraciji drugih na njenom okviru, u vrijeme u kojem je nastala gravura sasvim je razumljiva. U svetački prizor teško da se mogao unijeti likovni element sa svjetovnim sadržajem, zato im je u likovnoj kompoziciji gravure data formalna autonomnost. Možda se samo vriježa na okviru, svojim narastanjem obuhvatajući unutrašnji motiv, donekle doima kao njihov likovni vezivni element. Međutim, tek sadržaj nastavka teksta „potrudih se uz pomoć Svetoga Duha i ljubavi k božanskim crkvama i napisah ovu dušespasnu knjigu Osmoglasnik“ otkriva povezanost likovno izolovanih sadržaja na ilustraciji i njenom okviru. Naime, sadržaj te rečenice kojim je iskazano Đurđevo pregalaštvo, graver je vizuelno predstavio scenom triju meloda, a to je pisanje knjiga da se, po božjoj želji i zapovijesti, njima ispuni crkva. Pošto božju želju na likovnoj predstavi kao centralna ličnost sprovodi Damaskin sa svojim pomoćnicima a u tekstu je ispunjava Đurđe, nije slučajnost to što se neposredno ispod Damaskina obreo Đurđev grb. U konkretnom slučaju, prilikom prenošenja sadržaja teksta u likovnu kompoziciju, graver se poslužio, jednom od najznačajnijih tekovina renesansnog slikarstva, tzv. metodom simulacije. Težište radnje iz literarne potke vezane za Đurđa, koja je svjetovnoga karaktera, izmjestio je u svetački ambijent ilustracije. U duhu onoga vremena metod simulacije je zapravo bio jedini način posredstvom kojega se u jednoj knjizi posve

religioznog karaktera mogao obreti jedan profani – svjetovni čin i njegov akter – ovozemaljsko čeljade.

Saznanje da se iz navedenih razloga graver koristio metodom simulacije, kao i dio teksta predgovora vezan za Makarija, koji glasi: „Po zapovijedi Gospodina moga Đurđa Crnojevića ja Hristov rob sveštenoinoh Makarie, rukodjelisah ovo“, navodi nas na pomisao da je u likovnoj predstavi triju meloda, iza koje je sakrio sadržaj priče o Đurđevom mecenatskom pregnuću, kao njegov realizator, na sličan način obilježio možda i svoje prisustvo.

Naime, u svom tekstu Medaković konstatuje da je graver prilikom prikazivanja simbola jevanđelista napravio jednu grešku. Jevanđelistu Marka, čiji simbol je okripljeni lav, prikazao je motivom orla, koji je zapravo simbol jevađeliste Jovana, a Jovanu dodijelio Lava, simbol jevanđeliste Marka.¹³ Grešku je Medaković uočio zahvaljujući činjenici što je graver na oreole simbola jevanđelista zamijenio njihove inicijale. Tako je u oreol lava upisao inicijal „J“ a u oreol orla, inicijal „M“. Kako takva zamjena njihovih simbola nije bila jedinstvena, već česta pojava u likovnoj kulturi pravoslavnog svijeta, Medaković sasvim dobro zaključuje da je autor gravure pripadnik pravoslave vjeroispovijesti.

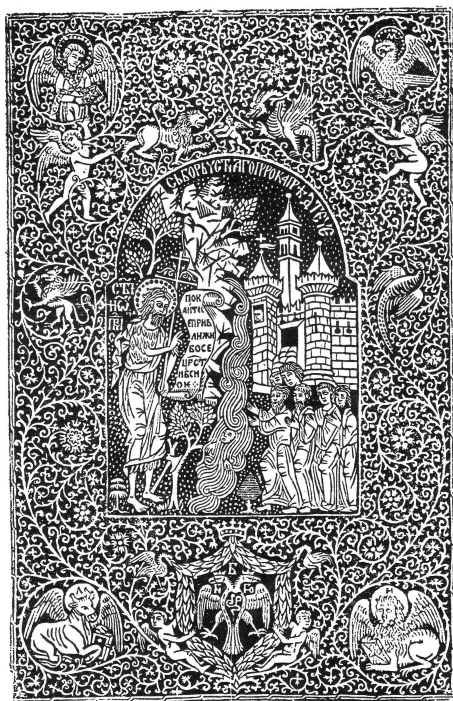
Prilikom upisivanja inicijala imena jevađelista na njihovim oreolima graver je, s obzirom na to da jevađelisti Marko i Matija imaju iste inicijale, u slučaju Matije, uz

¹³ Isto, str. 98.

Sl. 6

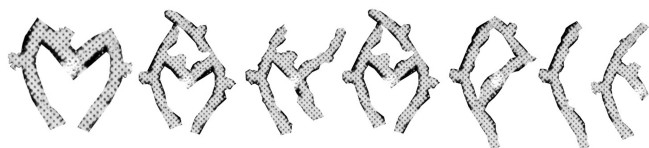
inicijal M dodao i slovo „TETA“ (q). Kako zbog veličine slova i prikazanih oreola, ta dva slova zajedno nije mogao smjestiti u oreol anđela, Matijinog simbola, graver ih je smjestio iznad samog oreola, na prostor ispunjen viticama vriježe. Tačnije, graver je iskoristio iste vitice i oblikovao ih u formu slova „M“ i „TETA“ (sl. 6). Činjenica da je graver posredstvom floralnog motiva na gravuri napisao slovo, u traganju za eventualnim znakom Makarijeva prisustva na gravuri triju meloda, za nas ima posebnu važnost. Naime, grana koja se pojavljuje na crkvi prepletena je na neobičan način. Kad je uporedimo s istorodnom granom što se pojavljuje u sceni „Zbor časnog proroka Preteče“ (sl. 7) koja na toj gravuri, koliko je duh onovremene likovne umjetnosti dozvoljavao, ima sasvim korektno predstavljene naturalističke karakteristike, čini se da je preplijetanjem grane u sceni triju meloda graver htio nešto više saopštiti od onoga što sama

Sl. 7 Gravura iz cetinjskog Oktoiha
sa scenom *Zbor časnog proroka Preteče*

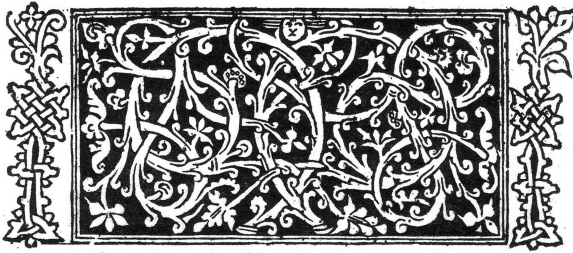
grana kao simbol na tome mjestu predstavlja. Sličnom vještinom koju je koristio u slučaju ispisivanja Matijinih inicijala možda je i u linijama prijepleta navedene grane sakrio slova koje sadrži njegovo ime (sl. 8). U ovom smislu, indikativne su i dvije od tri do sada pronađene zastavice iz cetinjskog Oktoiha (sl. 9). Jedna zastavica nosi jasnu simboliku: na njoj je predstavljen, sličan onome sa gravure, Đurđev grb. No, na drugoj zastavici pojavljuje

se motiv ispreplijetane vriježe, koja je u središtu zastavice ispreplijetana na isti način kao i grana za koju pretpostavljamo da predstavlja Makarijev kriptogram. Na zastavici je nad tim motivom smještena jedna glava, što nas na neki način još više uvjerava da se radi o kriptogramu. Ukoliko je to tačno, onda bi uz donatora i štampar kojeg navodi pogovor bio na različite načine predstavljen ne samo na ilustraciji s motivom triju meloda, već i na zastavicama. Sama Medakovićeva konstatacija o vjerskoj pripadnosti gravera, na osnovu navedene „greške“, navodi na pretpostavku da je graver scene triju meloda, i ostalih pet pronađenih, najvjerojatnije jeromonah Makarije. Mnogim nas je inovacijama koje je unio

Sl. 8 Isječci djelova grane koji su nalik na slova koja sadrže Makarijevo ime

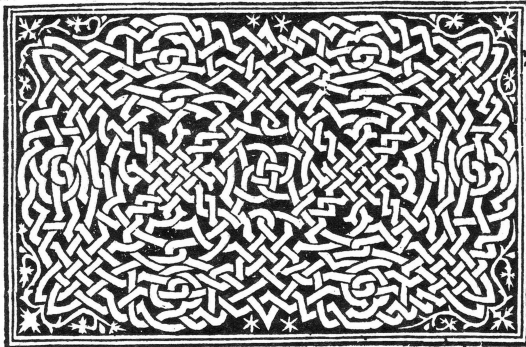
u svoje kulturno okruženje zatekao taj prosvijećeni monah, pa se i hipoteza o njegovom kriptogramu čini dosta realnom. Najstarija poznata autorska signacija, kao i zapis mjesta i godine štampanja u istoriji knjige, poznati su u slučaju psaltira koji je 1457. godine štampao nekadašnji Guttembergov saradnik J. Fust. Pretpostavka o prisustvu Makarijevog kriptograma na gravuri samo osnažuje utvrđivanje personalnog identiteta gravera.

7

8

9

Sl. 9 Zastavice iz cetinjskog Oktoiha

Na ovom nivou saznanja čini se da pojam „rukodjelisah“ kojim je u pogovoru iskazana Makarijeva aktivnost, dobija konkretniju semantičku vrijednost. No, iako se konstatacija o Makarijevom eventualnom kriptogramu čini dosta logičnom, kako je kriptogram po svom karakteru tajnovit, neka ova opservacija o njemu ostane ipak samo kao hipoteza, čije će utemeljenje u istini potvrditi ili eliminisati buduća istraživanja.

Kako likovni jezik korišten u izradi gravure triju meloda i cjelokupne likovne opreme Oktoiha petoglasnika nema ishodište u likovnoj tradiciji pravoslavnog svijeta za koji je nastala, nameće se neminovno pitanje razloga koji su tome doprinijeli. Pravoslavnoj kulturnoj tradiciji tih vjekova, pa i danas, imanentan je misticizam nošen isihastičkim duhovnim pokretom, zbog čega je u traganju za vlastitim idealima uvijek gajila izrazit afinitet prema dalekoj prošlosti. Renesansni kulturni progres XV vijeka proizvod je humanističkog svjetonazora nepoznatog sistema vrijednosti pravoslavnog svijeta. Zato se Medakovićevo mišljenje da se radi o „importu“ renesansnih tekovina iz Italije namah čini sasvim logičnim, pogotovo ako znamo da je cetinjski prostor, đe je Oktoih nastao, prostor bez kulturnih tradicija koje bi tome prethodile. Ipak, sve ono do čega se dospjelo analizom gravure triju meloda navodi nas na drugačije sagledavanje toga fenomena. Naime, u struci pojam „import“ podrazumijeva jasno definisanu inostranu kulturnu tekovinu koja se kao po pravilu interpretira samo kao znak dodira s nekom drugom kulturom. Izolovan, u drugačijem sistemu vrijednosti, „import“ je lišen duha koji je uzrokovao njegov

nastanak i, kao takav, on u novom kulturnom miljeu ostaje bez značajnije reproduktivne snage. Takvo stanje stvari zaista nameće neizbježno pitanje da li je prispjelo renesansnih kulturnih tekovina pred kraj XV vijeka na Cetinje zaista izolovan slučaj, ili pak potreba stanja duha tog vremena, na tom prostoru? Po svemu sudeći, radi se o ovome drugom. Naime, deceniju ranije, Ivan, Đurđev otac, uradio je istu stvar kao i sin. Kao što je renesansna likovna oprema Đurđevog Oktoiha jedinstvena pojava u cjelokupnom pravoslavnom svijetu, tako je i hram koji je deceniju ranije sagradio Ivan na Ćipuru jedinstven primjer renesansne sakralne arhitekture u istom svijetu. Obje tekovine su materijalni dokumenti koji svjedoče o afinitetima predstavnika političke i crkvene elite prema renesansnim tekovinama u konkretnom istorijskom vremenu. No, činjenica da je prilikom izrade svetačkog motiva za potrebu jedne bogoslužbene knjige autor stvorio nov ikonografski obrazac i to s namjerom da pomoću njega iskaže i afirmiše jedan svjetovni čin, jedinstven je i grandiozan primjer njegovog humanističkog svjetonazora. Graveri trgoviške i gračaničke gravure, dosljedni vizantijskoj tradiciji, iako su preuzeli ikonografski obrazac cetinjskog grave, ipak su na svojim gravurama izostavili likovne elemente koji su cetinjskom graveru poslužili da afirmiše navedeni sadržaj teksta. Tek nakon te spoznaje možemo sasvim kategorički tvrditi da navedene renesansne tekovine na Cetinju nijesu puki „import“, već su optimalno sredstvo artikulacije stanja duha kojim je bila prožeta ondašnja crnogorska politička i crkvena elita.

STEFAN (STEFANICA) CRNOJEVIĆ

Đorđe Borozan

Stefan Crnojević, osnivač dinastije Crnojevića, glavni je akter brojnih dešavanja na teritoriji današnje Crne Gore sredinom XV vijeka u kojima je na prostoru Gornje Zete izrastala posebnost Crne Gore, sazdana u borbi protiv pretendata nad njom, srpskoga despota Đurađa Brankovića, hercegovačkoga hercega Stefana Vukčića Kosače, Mletačke republike i Osmanske imperije. Pred tim izazovima i opasnostima Stefan Crnojević suočavao se s problemima za koje najčešće nije imao ni materijalne ni ljudske moći. Snalazeći se između sukobljenih strana načinom koji ga je učinio izuzetno zanimljivom ličnošću, ostavio je dubok trag u crnogorskoj povijesti. Taj romantični, robustni vitez, uporni graditelj i mudri čuvar državnopravne zetske tradicije, pokazao se kao izuzetno vješt političar i diplomata. Čini se da je u istoriografskoj procjeni ostao u sijenci svojih sljedbenika, sina Ivana i unuka Đurđa Crnojevića. Upravo stoga smatramo da je njegovom političkom i ratničkom djelu potrebno posvetiti veću pažnju. On, naime, svojim likom i djelom stoji u pročelju svake priče o dinastiji Crnojević, kao osnivač i graditelj državne tradicije na čijim je temeljima sagrađen osećaj slobodarstva i otpora

koji čini zlatnu nit crnogorskoga srednjovjekovlja oslo-
njenog na ideje i domete dinastije Vojislavljevića i Bal-
šića. Izdvajajući prostor pod nazivom Gornja Zeta i
pretvarajući ga u temeljno uporište ranije državnopra-
vne tradicije, Stefan Crnojević je saznao njenu poseb-
nost i predao je u nasljeđe, kazujući svojom političkom
umješnošću kako se utire put državnoj posebnosti u
krajnje nepovoljnim uslovima.

Priča, ona istorijska, o Stefanu (Stefanici) Crnojeviću,
trećem sinu Đuraša Đuraševića – Crnojevića, počinje s
1426. godinom kad se bilježi prvi pomen o njemu.

Iako su i danas historiografski prisutne razne pretpo-
stavke o porijeklu i imenu Stefanovih prethodnika, po-
datak da se od 1351. pominju u jednoj od poslanica Cara
Dušana kao „de patribus Zente“ i da su vladali prostor-
om Oblika, Lješa i Kastruma, govori da se radi o feu-
dalnoj porodici s nesumnjivim plemićkim porijeklom.
U jednom ugovoru od 20. aprila 1393. postoji podatak
o njihovoj predaji Lješa Mlečićima i proširenju svojih
pošeda u južnom dijelu Gornje Zete. Iste godine Crno-
jevići su potpisali prijateljski ugovor sa Dubrovačkom
republikom. Svakako najpoznatija ličnost iz toga pe-
rioda jeste Radič Crnojević koji se pobunio protiv tada-
šnjega zetskog vladara Đurađa II Stracimirovića Balšića
i s bratom Dobrivojem u jesen 1395. zauzeo Grbalj i na-
padao opsjednuti Kotor. Na njihovoj strani bili su Pa-
štrovići i Luštičani. Kao pobjednik iz tih sukoba izašao
je Đurađ koji 31. maja 1396. javlja mletačkom Senatu

o Radičevoj pogibiji i preuzimanju njegovih poседа – Budve, Paštrovića i sela u dijelu kotorskoga distrikta.

Istorijski izvori od tada do navedenoga pomena Stefana (Stefanice) Crnojevića pominju Đurađa i Lješa Crnojevića koji su se odmetnuli i priklonili Mlečanima, čuvajući na taj način poसेde u zaleđu Kotora i Budve. Time su se uključili u borbu za preuzimanje baštine Balšića. Naime, od kada je despot Stefan Lazarević predao vođstvo nad Zetom svome sestriću Đurađu Brankoviću, shodno zavještanju Balše III, takođe njegovome sestriću, koji je umro na njegovom dvoru 1421, na oblasti Balšića pretenduju srpski despot, Mlečani i herceg Stefan Vukčić Kosača, za kojega se 1411. preudala Jelena Balšić, majka Balše III.

Na osnovu ugovora zaključenoga u Vučitrnu 1426. između Mletačke republike i Despotovine, Kotor, Ulcinj, Grbalj, Paštrovići i Skadar s okolinom pripali su Veneciji, a Drivast, Bar, Budva i Luštica despotu Stefanu Lazareviću. Brdoviti krajevi iznad Kotora i Budve, kojima su vladali spomenuti Crnojevići, ostali su u sastavu despotovine. Nakon smrti despota Stefana Lazarevića (1427) prilike u Zeti su se komplikovale. Koristeći slabost centralne vlasti, Crnojevići se postupno osamostaljuju, a od vremena prvog pada Despotovine pod osmansku vlast (1439), glavni suparnici nad Gornjom Zetom postali su Stefan Crnojević i Stefan Vukčić Kosača. Mletačka sklonost ka Crnojevićima bila je posljedica uvjerenja da budući položaj Gornje Zete zavisi od sve uticajnijih Crnojevića. Suparništvo i saradnja između

Stefana Crnojevića i hercega Stefana Vukčića Kosače istislo je i dovelo u pitanje vlast despota Brankovića. Otkad je Stefan Crnojević s braćom stao na stranu Venecije počelo je istiskivanje Kosače s poseda Donje Zete.

Nastojanje despota Brankovića, nakon obnove despotovine, da se nagodi s Venecijom o povratku zapošednutih djelova Zete ostalo je bez uspjeha. Stvarni gospodar Zete van primorskih gradova bio je Stefan Crnojević i njegova braća s kojim Mlečani vode pregovore, a nakon smirivanja pobune u Grblju, kao nagradu za učinjene usluge zaključuju ugovor o datim povlasticama na prihode od solana u Grblju, kuću u Kotoru, godišnju platu od 800 dukata i obećanje da će iz zatočeništva osloboditi Stefanova sina Ivana. Shodno tome ugovoru Stefan je imenovan za „vrhovnog vojvodu Zete“ s obavezom da dva mjeseca godišnje ratuje za Veneciju.

Naime, vrijeme sukoba despota Brankovića s Mlečanima koristio je Stefan Crnojević za postupni uspon i unutrašnje uređenje zemlje, obnavljajući ranije podignute zadužbine i grad Žabljak koji su prije 50 godina Balšići pretvorili u snažno trgovačko uporište. Njegov prestiž u prostoru Gornje Zete osetio se kad je ugovorom s Mletačkom republikom o ofanzivnom i defanzivnom savezu, krajem tridesetih godina XV vijeka, postao uticajni sljedbenik dinastičkoga nasljeđa Balšića.

Za Ivanova sina Đerđa Đurđa (Đurađa) Kastriota, po islamiziranju poznatijega pod imenom Skenderbeg, ta rodbinska veza zeta i šuraka imaće poseban smisao i

značaj, naročito otkad je Skenderbeg zagospodario Kromom 1443. i postao do smrti 1468. simbol hrišćanskog otpora osmanskome nadiranju u Evropi.

Te porodične veze i ratno savezništvo proširile su se kasnijom ženidbom Stefanova sina Ivana s porodicom Đorđa Arijanita. Iz toga braka su Ivanovi sinovi Đurđe, Stevan i Stanko.

Ivan se drugi put oženio Marom, kćerkom Stefana Vukčića Kosače.

Politika Stefana i Ivana Crnojevića svela se na odbranu i samoodržanje mukom stečenih teritorija i pretvaranje Gornje Zete u slobodarsko uporište Crne Gore.

Mletački Senat želio je po svaku cijenu izbjeći sukobe s Portom i njenim povjerenicima (vazalima) kakav je tada već bio Stefan Vukčić, pa je sporazum Stefana Crnojevića i kotorskoga kneza smatran nepotrebnim. Još dok su Osmanlije zaposijedale Srbiju, despot Đurađ Branković, nakon pada despotovine 1439, pokušavao je sačuvati pošede u Zeti. Kad su njegovi izaslanici u Veneciji tražili da im se ustupi Ulcinj, mletački Senat je uvjeren da su i Stefan Vukčić i Đurađ Branković osmanski vazali i da se njihovih zahtjeva najlakše osloboditi time što su tvrdili kako oni žele prvenstveno očuvati mir s Osmanskim carstvom.

Senat se držao devize da stečeno teškim diplomatskim i ratnim naporom ne treba olako prepustiti. Držao se obećanja datoga stanovništvu da ih neće prepustiti drugom gospodaru, dok god to bude moguće.

Đurađ Branković je i januara 1440. predlagao Senatu da mu preda Ulcinj.

I dok je Đurađ Branković pleo političku mrežu oko ugarskoga dvora, kako bi impresionirao mletački Senat, a zatim i preko Dubrovnika ostvario planove o čuvanju Zete, Stefan Vukčić pripremio je svoj pohod na Zetu, pridobijajući obećanjima zetsku vlastelu.

Crnojevići još nijesu istupali javno protiv despota Đurađa, ali su vješto izbjegavali da se s njim sporazumiju. Navikli da budu gospodari u brdima, odupirali su se despotovim nastojanjima da se ponašaju kao njegovi podanici.

Svi Đurađevi planovi da sačuva Zetu i gradove u primorju propali su kad je polovinom aprila 1441. sultan oslijepio njegove sinove – Grgura i Lazara koji su bili taoci na njegovu dvoru.

Đurađev boravak u Dubrovniku koristi Stefan Crnojević za obraćanje Malom vijeću molbom za pomirenje s despotom, što je i despotu odgovaralo, ali se on već bio sklonio iz Dubrovnika. Odlazeći krajem jula 1441. u Ugarsku, despot je sva nadanja da sačuva pošede u Zeti vezao za ugarske pohode protiv Osmanlija.

Od druge polovine septembra 1441. borbu za Gornju Zetu nastavio je Stefan Vukčić i nakon preuzimanja katusa: Goljemade, Goričani, Krusi, Beri i Ozrinići, izgleda načerao Stefana Crnojevića da mu kao taoca ustupi sina Ivana. Ivan će u tome svojstvu na Stefanovu dvoru ostati 10 godina.

Vukčićeva gospodarstva Gornjom Zetom i nastojanja da ovlada i Donjom Zetom, đe se s mletačkim vlastima stalno sukobljavao, okončana su postupnim uzmicanjem pred mletačkom kampanjom. Kad je Vukčić za-gospodario Barom, Senat je odlučio da s njim i Crnojevićem nastavi pregovore, s proljeća 1442, uz isto-vremeno pripremanje flote za opomenu i upozorenje. Ne čekajući da do sukoba dođe, Vukčić je u Veneciju uputio poslanike da izraze despotovu spremnost na ustupanje Donje Zete i Drivasta. Tome je razlog bio ne-uspjelo nastojanje Stefana Vukčića i Stefana Crnojevića da zagospodare Budvom i njenom okolinom.

Rascjep u porodici Crnojevića, odnosno razlaz Stefana s braćom zbog pomaganja bosanske vojvodi, iskoristili su Mlečani. Polovinom jula 1442. Stefan Vukčić je, po-slije neuspjelih pregovora s Mlečanima, napustio Zetu. Nakon toga mletački Senat je preko predstavnika u Kotoru i Skadru otpočeo sređivanje prilika u primorju u skladu sa sporazumom s Đurađem Brankovićem iz 1435. godine.

U takvim okolnostima tri brata Stefana Crnojevića stali su na stranu Mletačke republike. Tako se vraćanj-em poседа i lokalnoga stanovništva Stefanov brat Kojčin dokopao zvanja velikoga vojvode s godišnjim prinadlež-nostima (platom) od 900 perpera. Te novce izdavala je kotorska blagajna za njega, njegova dva brata i šest nji-hovih sinova. Za pridobijanje Stefana Crnojevića bila je predviđena znatno veća suma u iznosu od 600 dukata. Mletačka angažovanost na pridobijanju lica koja su

omogućila preuzimanje kontrole nad stanovništvom u zetskom primorju i skadarskoj Albaniji, ostvarivala se uz uporno istiskivanje Stefana Vukčića koji je, pustošeći mletačke posjede, napuštao Zetu krajem 1442. Mlečani su nastojali da Stefana Crnojevića odvoje od Vukčića, a on je u strahu za svoga sina Ivana, taoca na Vukčićevom dvoru, bio prinuđen da odbija mletačke ponude. Nakon upornih borbi oko Skadra i gradova u Crnogorskoj primorju, Vukčiću su ostali prostori Gornje Zete kojima je ranije gospodario Stefan Crnojević. Događaji u Bosni i akcije ugarskoga kralja Vladislava, despota Đurđa Brankovića i Janoša Hunjadija protiv Osmanlija, doveli su Vukčića u težak položaj jer kao sultanov vazal nije mogao računati na očekivanu pomoć.

Stefan Crnojević, u sukobu s braćom, našao se u situaciji da Senatu ponudi vjernost i prihvatanje sporazuma ukoliko mu oslobode sina iz zarobljeništva. Odnosi između Stefana Crnojevića i njegove braće nijesu postali srdačniji ni nakon njegova priklanjanja Mlečanima tokom 1444. i 1445. godine jer se Vukčićev uticaj u Gornjoj Zeti još osećao.

Despot Đurađ Branković do 1448. nije preduzimao ništa na obnovi vlasti u Donjoj Zeti. S Crnojevićima je bio u sporazumu i nije se protivio njihovim povlasticama i platama dobijenim od Mletačkoga senata. Mletačko prisustvo u severnoj Albaniji nije izazvalo otpor Đurđa Kastriota – Skenderbega, utoliko prije što se upravo njegova vojska i teritorija našla na udaru osmanske vojske.

Uostalom, značajan uspjeh mletačke politike u Zeti i Albaniji bio je mir sa Skenderbegom i saradnja sa Stefanom Crnojevićem. Smatrali su da bi upravu nad primorjem mogli obezbijediti uspješnim sporazumom s Crnojevićima. Nakon uspješnih pregovora gospodar Gornje Zete Stefan Crnojević priznat je od strane mletačkog Senata za „vrhovnoga vojvodu Zete“ s godišnjom platom od 500 dukata, uz obavezu da godišnje dva mjeseca ratuje za Republiku o svome trošku. Vlasti Republike su polovinom jula 1451. izdale svečanu povelju o postignutom sporazumu, ali zbog uplitanja Dubrovčana i sukoba u porodici Crnojevića, do ratifikacije nije došlo. Stefan je uskoro potom potisnuo svoju braću uklanjajući ih s političke pozornice. Senat je priznao Stefanu teritorije koje je oduzeo braći (Kojčinu i Đurašinu i njihovim sinovima) i da prihodi od carina u Kotoru pripadnu njemu uz obavezu da umiri Grbalj i obezbijedi Kotoranima nesmetano korišćenje poседа u tome kraju.

Saradnja prema tome dogovoru otpočela je polovinom februara 1452. kad je Crnojević na zakletvu vjernosti Republici Svetoga Marka primio od kotorskoga kneza vojvodsku palicu i zastavu. Ne sa svojom vojskom, već s Vlasima koji su se ranije doselili u kotorski distrikt, Stefan je opustošio Grbalj, pohvatao i poubijao vođe pobune. Ta treća po redu pobuna Grbljana otkad se Kotor (1420) našao pod mletačkom vlašću bila je po posljedica najteža i najtragičnija (30 osuđenih na smrt vješanjem, a preko 200 oćeranih u izgnanstvo).

Stefan Crnojević se nakon gušenja grbljanske pobune dva puta borio protiv vojske kojom su komandovale vojvode despota Đurđa Brankovića – Altoman i Toma Kantakuzin i u oba slučaja im nanio teške poraze 1451. i 1452. godine šireći granice do rijeke Morače, tako da su Bjelopavlići, Malonšići, Pješivci i Lužani došli pod njegovu vlast. Mletački Senat je kao nagradu za taj uspjeh odobrio znatnu novčanu pomoć i omogućio da njegov sin Ivan prestane biti talac na dvoru Stefana Vukčića.

U izvorima je zabilježeno da je Stefan Crnojević očekujući nove napade vojske despota Đurađa Brankovića tražio od kotorskoga providura da mu pošalje pomoć za odbranu Žabljaka, Soko Grada i Meduna. Iako se i Senat nije složio s tim zahtjevima, Stefan Crnojević je potisnuo despotove snage s čitavoga prostora Gornje Zete, slomio otpor međunškoga vojvode Miloša, zapošeo krajeve oko Zete i Morače, u Podgorici razvio zastavu Sv. Marka i ojačao svoju prijestonicu Žabljak. Despotu Đurđu Brankoviću, u Zeti je ostao samo Medun koji je pao pod osmansku vlast 1455. godine. Time su teritorijalne veze između Crne Gore i Despotovine bile prekinute.

Dakle, krajem maja 1453, kad se hrišćanski Carigrad udavio u talasima dolazećega islama, na prostoru onovremene Crne Gore Stefan Crnojević u sukobima i saradnji sa Stefanom Vukčićem Kosačom, Mlečanima i despotom Đurđem Brankovićem s prostora Gornje Zete vodio je bitke u kojima je ime Gornje Zete sve poznatije pod nazivom Crne Gore ulazilo u stranice crnogorske i

evropske istorije, postajući simbol očuvanja njenoga državnog i nacionalnog identiteta.

Navedena hronika događaja vezanih za upravu Gornjom Zetom vojvode i gospodara Stefana (Stefanice) Crnojevića, pokazuje da je riječ o ličnosti od izuzetnog značaja i osnivaču dinastije Crnojevića.

Padom Smedereva 1459. završila se srednjovjekovna državotvorna istorija Srbije. Crna Gora je tokom druge polovine XV vijeka u prostoru poznatom pod nazivom Gornja Zeta, kasnije nazivanim Crna Gora, baštinila srednjovjekovne državotvorne tradicije, vezujući se za evropski, mediteranski i balkanski prostor svojim ukupnim političkim, nacionalnim i vjerskim bićem.

Stefan Crnojević i Đorđe Kastriot Skenderbeg simbolizuju srednjovjekovno viteštvo koje je na prostorima zapadnog Balkana, današnje Crne Gore i ševerne Albanije, ostalo u pamćenju po otporu oluji koja je s istoka dospjela na prostore Balkana i bila velika prijetnja Evropi utočiloj u duhovni i kulturni renesansni preobražaj. U sudaru s islamom hrišćanstvo, prvenstveno pravoslavno, našlo se pred velikim iskušenjem. Katolička Evropa, bez dovoljno sluha za vapaj pravoslavne Vizantije i balkanskih srednjovjekovnih država, u Đurđu Kastriotu – Skenderbegu, Stefanu i Ivanu Crnojeviću vidjela je izvjesnu nadu zahvaljujući mletačkim providurima koji su slali upozorenja da zvona na uzbunu zvone, ali to za baršunaste renesansne dvorove i papstva nije bilo dovoljan razlog za organizovan otpor nadirućoj oluji s istoka.

Ugovor koji je Mletačka republika zaključila s Osman-skom imperijom polovinom aprila 1454. omogućio joj je da uredi odnose od ulaza u Boku Kotorsku do Bojane, da otkloni opasnosti i pretenzije sultanovoga štićenika hercega Stefana Vukčića Kosače na Gornju Zetu i omogući zetskome vojvodi Stefanu Crnojeviću da legalizuje mletačku zaštitu nad oblašću kojom je upravljao.

Sporazum zaključen u Vranjini 6. septembra 1455. između Stefana Crnojevića u ime „zetskog zbora“ koji su činili predstavnici 51 „družine ili opštine“ i Zuana Bolanija o prihvatanju mletačke vlasti bez ikakve prinude“ uz obavezu ratovanja za Republiku do Lješa i Zadrima, dokle se protezala mletačka vlast, uz prihvatanje poreskih obaveza kakve su bile u vrijeme Balšića i mletačku spremnost da prizna nadležnosti zetskoga mitropolita, govore o prvom uzajamnom i samostalnom pravnom aktu kojim se izražava nastavljanje državotvorne tradicije iz vremena dinasta Balšića.

Iako su tim sporazumom regulisani odnosi između Mletačke republike i gornjozetskoga vojvode i ratničkih družina, u realnosti ta mletačka zaštita bila je samo nominalna. Tim sporazumom Stefan Crnojević postao je gospodar Gornje Zete tako da od njega počinje dinastička loza Crnojevića.

I u Albaniji su mletačke vlasti zaštitu svojih poседа uredile sporazumom s Đorđem Arijanitom Komninom, imenujući ga za vojvodu od Drača do Skadra uz godišnju platu od 300 dukata. Međusobne obaveze podrazu-

mijevale su i da svojim postupcima poštuju vojvodsku čast „veliĉanstvenoga Stefana Crnojevića“, što upravo kazuje o vrlo povoljnome odnosu Republike prema Crnoj Gori i njenome gospodaru.

Za vrijeme Stefana Crnojevića nije zapamćen nijedan veći napad osmanske vojske na Crnu Goru. Jedino su iz Meduna, koji je despotov zapovjednik Miloš predao Turcima, vršeni povremeni pljačkaški upadi. U namjeri da pomogne svome zetu, Skenderbeg je jula 1457. tražio od mletačkoga Senata prelaz preko mletačke teritorije na prostore Gornje Zete, ali dozvolu nije dobio.

Česti upadi vojske Stefana Crnojevića na susjedne oblasti hercega Stefana Vukčića bili su predmet tužbi kojima se herceg obraćao Senatu, napominjući da je od sultana dobio Zetu na upravu.

U postupcima mletačkoga Senata i načinu plaćanja određene provizije vidi se da je Stefan Crnojević bio pouzdaniji saveznik i miljenik Republike Sv. Marka.

S padom Smedereva 20. juna 1459. hercegu Stjepanu Vukčiću je postalo sasvim jasno da će i on uskoro doći na red, ukoliko se ne poveže s nekim od evropskih dvorova. Tako su napadi i provokacije protiv zetskoga gospodara prepušteni vojvodama Meduna tokom 1458. i 1459. godine. Stefan Crnojević tražio je pomoć, i od korskoga providura dobio 300 boraca koji su, nakon kraćeg boravka, vraćeni. U aprilu 1460. stigao je mletačkoj vladi zahtjev sultana da se Gornja Zeta preda shodno ugovoru zakljuĉenom između despota Đurđa Brankovića i

sultana Mehmeda II iz 1456. godine. Senat je taj zahtjev odbio navodeći da se radi o mjestima koja su srpski despot i bosanski herceg izgubili u sukobima s njihovim štićenikom Stefanom Crnojevićem. Tako 1460. Stefan Crnojević je u više navrata tražio pomoć od Mlečana za zaštitu tvrđava Žabljak i Soko i isplatu ugovorene plate. Česti odlasci izaslanika mletačkih vlasti u Zeti sultanu kazuju o nevoljama sa kojima su se zetski gospodar i njegovi sinovi Ivan i Đurđe suočavali iščekujući sudar sa sultanovom vojskom, čemu se nadao i Stefan Vukčić, javljajući Mlečanima o tome u februaru 1462.

Do većih opasnosti po Crnu Goru od osmanskih napada moglo je doći od početka mletačko-osmanskoga rata započetog sukobom u Moreji i pada Bosne 1463. godine. Ipak, zetski gospodar uspio je očuvati dobre odnose s Mletačkom Republikom. Na robe nabavljane u primorskim gradovima nije plaćao carine, koristio je stare solane u Grbaljskome polju, uspješno je rješavao granične sporove prema Budvi i s Ratačkom opatijom i jedino je s kotorskim vlastima dolazio u česte sporove oko zapošednutih poседа iznad Grblja. Stoga je kotorski providur, kako se navodi u dokumentima zabranio prevoz oko 400 stari žita, koje je u vrijeme opšte oskudice uputio svome zetu Đerđ Skenderbeg. Posredujući u tome sporu Vijeće desetorice u januaru 1464. poništilo je tu zabranu, podsećajući kotorskoga kneza na zasluge koje je Stefan Crnojević u ranijim slučajevima učinio Republici. Kako je to posljednji podatak iz mletačkih

izvora, pretpostavlja se da je Stefan Crnojević umro te 1464. ili tokom 1465. godine i sahranjen je na ostrvu Kom na Skadarskom jezeru u porodičnoj grobnici.

Ukupnim djelovanjem Stefan Crnojević je znamenita ličnost crnogorske istorije, osnivač dinastije koji je „u zaleđu mletačkih primorskih gradova“, današnjeg crnogorskog primorja u nasljeđe svom sinu Ivanu ostavio „sazdanu i prilično samostalnu državu“.

...

Uspon vlastelinske porodice Crnojević, posebno za vrijeme Stefana kome smo u ovome radu posvetili posebnu pažnju, pratile su stalne borbe za očuvanje i proširenje poseda. Od vremena Balšića, kad su prvi Crnojevići imali samo mali pošed Oblik u Zabojadi i nekoliko sela u skadarskom kraju, do vremena kad su postali gospodari lovcenskoga kraja i čitavoga severoistočnog masiva Gornje Zete, njihova djelatnost prepoznaje se u često iznuđenim političkim obrtima između srpskoga despota, hercega Stjepana i Mletačke republike. Veći uspon Crnojevića prepoznaje se poslije prvoga pada Despotovine (1439) i vezuje se za ličnost Stefanice (Stefana) Crnojevića kojega istorijski izvori prate od 1426. godine. Pad Despotovine iskoristio je da uz pomoć Kosače ovlada djelovima Gornje Zete. Kad je Kosača provalio u Gornju Zetu i oteo je despota, Stefan je stao na njegovu stranu i za tu uslugu dobio pomenute katune za koje je kao jemstvo svoje odanosti dao u taoce svoga sina Ivana kojega je iz desetogodišnjeg zatočeništva izbavio uz pomoć Venecije 1452. godine.

Nastojeći da učvrsti vlast, Stefan je bio prinuđen da lavira između Kosače, despota Brankovića i Venecije. Pritom se koristio i porodičnim vezama s Kastriotima. Te veze su dobile na značaju kad se 1443. godine odmetnuo Đurađ Kastriot, a Ivan sa svojim sinovima pružio mu nesebičnu pomoć u odbrani opšednute Kroje.

Svakako najveći uspjeh Stefana Crnojevića je u tome što je uspio da probudi kolektivnu svijest i poveže ratne družine i katunske zajednice, teritorijalizovane na području Gornje Zete i na taj način započeo proces formiranja države. Osamostaljenjem prostora Gornje Zete otpočela je sve češća i trajna primjena naziva Crna Gora kao teritorijalno-političke cjeline. Zapravo iz takve zajednice izrastao je novi društveni sloj s obilježjima sitnoga ratničkog plemstva, pronijari iz vremena Balšića i Crnojevića koji se u Vranjinskome ugovoru iz 1455. pominju u vezi sa zahtjevima mletačkim vlastima „da zadrže iste običaje koje su imali u vrijeme gospodina Balše“. Uostalom, logična je pretpostavka da su i vlastelinske porodice Crnojevići kao i ranije Balšići izrasle iz starješinskoga sloja poluvojničkih katunskih zajednica.

Stefan Crnojević ostavio je svome nasljedniku zajednicu koja je već bila duboko ukorijenjena u narodnu tradiciju. Njegov sljedbenik prolazio je kroz slična i teža iskušenja, održavajući po svaku cijenu prepoznatljivi državni subjektivitet Crne Gore.

O POLITIČKOM NASLJEĐU CRNOJEVIĆA

Radovan Radonjić

Istoričari i hroničari su o znamenitoj crnogorskoj porodici (i dinastiji) Crnojević uglavnom zapisali (i vrijednosno prosudili) sve što su mogli ili su smatrali da zaslužuje da bude (u)pamćeno. Iz njihovih zapisa se tako može vidjeti:

- da je vrijeme Crnojevića bilo vrijeme „sudbonosnih promjena“ u kome su se desile i tako krupne stvari kao što su pronalazak štampe, otkriće Amerike, slom Vizantije ili više-manje dovršeno otomansko osvajanje balkanskih prostora;

- da te (i neke druge) promjene nijesu mimoišle ni Crnojeviće same, ni njihov domicilni društveni i državni prostor, koji je „i ranije (395, kada se dijelilo Veliko Rimsko Carstvo, i 1054, kad su se dijelile crkve) bio na granici Istoka i Zapada“;¹

- da je „pečat“ što su ga Crnojevići „utisnuli“ svojim „gospodarenjem“ tim prostorom u tako „zgnusnutom razdoblju“ – koje se, „u inače teškom omeđavanju epoha,

¹ *Sazdanje Cetinja, Izvori i legende*, pripr. dr Radoslav Rotković, Titograd 1984, str. 7.

u crnogorskim okvirima nameće svojom cjelovitošću i logikom zbivanja² – bio tako vidljiv i snažan da će oni, u „uspomeni“ koja se na njih vjekovima čuva, biti označeni kao „marljivi, uporni feudanci koji svoj imetak troše na državne građevine i institucije“,³ utemeljivači Cetinjske mitropolije, a time faktički i Crnogorske pravoslavne crkve,⁴ vladari čija će epoha „i pored državotvornih i vojno-političkih pregnuća, ostati uresnom, nadasve po štamparskoj djelatnosti“,⁵ ličnosti koje je „krasio oreol posljednjih slobodnih vladara Crne Gore“.⁶

O onome što bi se preciznije moglo označiti kao faktičko političko, odnosno državničko, djelo koje su dinasti Crnojevići ostavili u nasljeđe, međutim, nema ni

² *Isto.*

³ *Isto*, str. 11.

⁴ Budući da su, „po ugledu na druge srednjovjekovne dinastije“, veoma držali do crkve kao oslonca svoje vlasti, radi čega su i svoju zadužbinu (Cetinjski manastir) „obdarili posjedima i prihodima“ dovoljnim za njenu nezavisnu egzistenciju (*Crna Gora i Crnogorci*, Separat iz druge i treće knjige drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Podgorica 1999, str. 159).

⁵ *Crna Gora, Biografski zapisi I - Tragom istorijskih mijena*, priur. Niko Martinović, Podgorica 2005, str. 98. „Najveći Đurđev poduhvat jeste otvaranje štamparije u kojoj su štampane prve ćirilске knjige na Balkanu“ (*Crna Gora i Crnogorci*, str. 159).

⁶ *Isto*, str. 160.

izbliza tako konkretnih i jasnih iskaza i sudova. Naprotiv, osvrtni na njihove pojedinačne i zajedničke domete u toj oblasti – inače krucijalno važni za „opštu ocjenu“ svakog vladara i „njegove epohe“ – uzgredni su, nepotpuni i uglavnom ispod uobičajenoga nivoa naučnih i teorijskih zahtjeva istoriografije. To se, više ili manje, odnosi na objašnjenje sva tri glavna „aspekta“ crnojevićkoga političkog nasljeđa:

- stanje države i vlasti, u smislu njihove očuvanosti odnosno faktičkog postojanja na završetku ere crnojevićkog upravljanja zemljom;

- političku sudbinu posljednjih Crnojevića (Ivanovih sinova Đurđa, Stefana i Stanka-Staniše) i njen mogući uticaj na političko-etička gibanja u zemlji u vrijeme njihova silaska s istorijske scene i neposredno nakon toga;

- nasljedstvo crnojevićkog trona, u smislu objašnjenja ko je i kako nastavio da upravlja zemljom nakon odlaska Crnojevića iz nje, te da li je „nasljednik crnojevićkog trona“ određen voljom kojega od Crnojevića ili drugim okolnostima.

Takav odnos crnogorske istoriografije prema navedena tri „aspekta“ crnojevićkoga političkog nasljeđa, s jedne strane, i nesumnjiv značaj svakoga od njih za svekolika crnogorska društvena gibanja u postcrnojevićkom vremenu, uključujući i sadašnje, s druge strane, razlog su da upravo oni budu predmet ovoga priloga, i to u kontekstu provjere da li i povodom njihove istoriografske interpretacije važi ocjena koja se odnosi na crnogorsku „dvorsku

istoriografiju“ uopšte, a to je da svojim opisima i objašnjenjima daje krupan obol tome:

- da u saznanjima Crnogoraca o vlastitoj historijskoj prošlosti ima nedozvoljivo mnogo praznina i nedorečenosti;

- da i u onome što se o toj prošlosti „zna“ ima mnogo mjesta na kojima bi, makar elementarne (naučne) istine radi, trebalo (raz)dvojiti mit od stvarnosti i tako otkloniti razne krivotvorine;

- da su krivotvorine u tumačenju crnogorske historijske prošlosti – jednako one što su nastale donekle neizbježnim „zamjenama“ nedostajućih izvornih dokumenata i „opipljivijih“ agrumenata raznim „tradicionalnim vjerovanjima“ i „narodnim predanjima“, kao i one u čijoj se osnovi nalaze po raznim kriterijumima formirane odluke uticajnih pojedinaca i institucija o tome što iz raspoloživih izvora i dokumentacionih fondova smije ugledati svijetlo dana - tolike i takve da imaju snažan uticaj na aktuelna dešavanja u zemlji.

Cilj takvog bavljenja pomutim „aspektima“ crnojevičkoga političkog nasljeđa, tj. njihovog fokusiranja iz „ugla“ praznina, nedorečenosti i protivurječnosti koje se u vezi s njima srijeću u aktuelnoj historiografiji, jeste u tome da se, u mjeri koju omogućavaju priloge ove vrste, sagleda:

- prvo, dokle sežu i na čemu se zasnivaju (sa)znanja Crnogoraca o dometima i postulatima toga dijela crnojevičkoga historijskog nasljeđa;

- drugo, što implicira istorijska svijest formirana na takvoj podlozi;

- treće, kako takva istorijska svijest utiče na aktuelna unutrašnja kretanja u Crnoj Gori i njena spoljnopolitička opredjeljenja.

Osnovna pretpostavka, od koje se u ostavarivanju tog cilja polazi, glasi:

- pisanje crnogorske historiografije o stanju države i vlasti, u smislu stepena njihove očuvanosti odnosno faktičkoga postojanja na završetku ere crnojevičkoga upravljanja zemljom, *krajnje je nejasno*;

- kazivanja istoričara o političkoj sudbini posljednjih Crnojevića i njenom mogućem uticaju na političko-etička gibanja u zemlji i nakon njihova silaska s istorijske scene međusobno su *nesaglasna*;

- praznine u historiografskome objašnjenju ko je, kako i čijom voljom nastavio da upravlja zemljom nakon odlaska Crnojevića iz nje, *popunjene su mitovima*;

- istorijska svijest utemeljena na takvim informacijama *bitno je nekorespondentna* s logikom i interesima crnogorskoga povijesnog kretanja.

Kao pokazatelji za provjeru te hipoteze poslužiće kazivanja o pomenuta tri „aspekta“ crnojevičkoga političkog nasljeđa, sadržana u knjigama: *Istorija Crne Gore*, knj. III, tom 1, Titograd 1975; *Crna Gora i Crnogorci*, Separat iz druge i treće knjige drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Podgorica 1999; *Istorija crnogorskog naroda*, tom I i II, Cetinje 1989, 1992 (Dragoja Živkovića).

Izbor tih triju knjiga kao reprezentativnih i dovoljnih izvora za potrebe ovog priloga, opredijelilo je to:

- što su nastale kao svojevrsne naučne sinteze svekolike (poznate) historiografske građe i izvora i što, kao takve, nude sve ono što se u vrijeme njihova pojavljivanja smatralo neupitnim u oblasti kojom se bave;⁷

- što se višetomna *Istorija Crne Gore* smatra nekom vrstom trajno važećega (oficijelnog) crnogorskog historiografskog štiva (zbog čega je 2004. „reprintovana“)⁸;

- što priređivači knjige *Crna Gora i Crnogorci* posebno ističu da je rad na njoj bio usklađen „sa svjetskim enciklopedijskim standardima“, da je njena „osnovna tekstualna masa podvrgnuta ozbiljnom naučnom pristupu“ i kao takva „relevantna za buduća vremena“, čak toliko da se svaki „novi intelektualni rad o Crnoj Gori i Crnogorcima“ može „čvrsto osloniti na enciklopedijski prikaz“ u njoj sadržan;⁹

⁷ Izvjesne „rezerve“ koje je redakcija *Istorije Crne Gore* imala prema dijelu materije koji je u njoj obrađen, ne odnose se na pitanja koja su predmet pažnje u ovom prilogu.

⁸ Iza njih stoji autoritet redakcije u sastavu: dr Dimitrije Vujović, Milinko Đurović (predsjednik), dr Mirčeta Đurović, dr Đoko Pejović i dr Vlado Strugar.

⁹ Redakciju te publikacije su, kako je u njoj samoj navedeno, činili dr Branko Pavićević, akademik CANU, glavni urednik, dr Slobodan Tomović, univ. prof., stručni sekretar-urednik i urednici struka: Sreten Asanović, književnik, glavni urednik časopisa *Stvaranje*; Ratko Đurović, univ. prof., Fakultet dramskih

- što se trotomna *Istorija crnogorskog naroda* Dragoja Živkovića smatra štivom nastalim iz želje i potrebe da se iz crnogorske historiografije eliminišu pojedine kriotvorine i uopšte ideje i sadržaji u službi anticrnogorskih državnih i nacionalnih interesa i pretenzija.

Osim toga, knjige (ili tekstovi sadržani u njima) prvi put su objavljene u intervalima (1975, 1984, 1989) koji su većini njihovih autora omogućavali da ostvare uvide u ono što je prethodno napisano i u odnosu na njega, ako su za to imali razloga, izraze odgovarajuće kritičke opservacije.

umjetnosti Beograd; Božidar Gluščević, univ. prof., Ekonomski fakultet Titograd; dr Božina Ivanović, akademik CANU, generalni direktor RTV Titograd; dr Branislav Ivanović, univ. prof., Pravni fakultet Titograd; dr Dragiša Ivanović, akademik CANU, Elektrotehnički fakultet Beograd; dr Pavle Mijović, akademik CANU, Kulturološki fakultet Cetinje; dr Slavko Mijušković, akademik CANU; dr Ksenija Miranović, sekeretar SIZ-a za naučne djelatnosti Crne Gore; dr Branislav Ostojić, univ. prof., Nastavnički fakultet Nikšić; dr Branko Pavićević, akademik CANU, univ. prof., Pravni fakultet Titograd; Olga Perović, predsjednik Republičkog komiteta za informacije, član Izvršnog vijeća Skupštine Crne Gore; dr Branko Radojičić, univ. prof., Nastavnički fakultet Nikšić; Mihailo Todorović, predsjednik SUBNOR-a Crne Gore, delegat Savezne skupštine, Beograd; dr Slobodan Tomović, univ. prof., Nastavnički fakultet Nikšić; dr Risto Vukčević, akademik CANU, univ. prof., Ekonomski fakultet Titograd; dr Dragutin Vukotić, akademik CANU, univ. prof., Klinički centar Titograd (*Crna Gora i Crnogorci*, str. VI).

I

O političkim prilikama u zemlji posmatranim iz ugla faktičkoga stanja države i vlasti, u smislu da li oni kao takvi postoje u trenutku kad Crnojevići silaze s njenoga trona, crnogorska historiografija uglavnom govori riječko, uzgredno, nejasno i nesigurno, bez potrebnih kategorijalno-pojmovnih određenja odnosno pozivanja na izvorna dokumenta ili čvrste dokaze.

Uobičajeni „opšti“ historiografski „nalaz“ da je Stefanica Crnojević, rodonačelnik dinastije Crnojevića, stvorio „samostalnu državu sa sopstvenom zastavom“, da je njegov sin Ivan bio „turski vazal“,¹⁰ da je odlazak Ivanovoga sina Đurđa iz zemlje označio „kraj vazalnog odnosa prema Turskoj“, da je od tada pa do kraja 1498. Crna Gora „bila pod nadzorom skadarskog sandžak-bega“, da bi novembra 1498. „nestao i posljednji trag“ nezavisnosti zemlje,¹¹ i započeo period njenoga „robovanja pod Turcima“¹² – objektivno, ne kaže mnogo. Osim toga, pretpostavka da je, kako iz toga kazivanja proizilazi, već Ivan Crnojević izgubio ono što je njegov otac stvorio (budući da je bio turski vazal), mogla bi eventualno opstati pod dva uslova:

¹⁰ „Ivan je, iako turski vazal, za svoje duge vlade ispoljio prilično samostalnosti prema mletačkim vlastima u Boki, sa kojima se više puta sukobio“ (*Isto*, str. 158).

¹¹ *Istorija Crne Gore*, tom III, knj. 1, Podgorica 1975, str. 12-13.

¹² *Crna Gora i Crnogorci*, str. 159.

- prvo, da je odista jasno što se pod pojmovima „samostalna država“ ili „gubljenje nezavisnosti“ podrazumijeva;

- drugo, da na nekim drugim mjestima, u istoriografskim štivima iz kojih su te dvije formulacije preuzete, nema priče o tome kako su i Stefaničini nasljednici, prije svih njegov sin Ivan, nastavili da razvijaju nezavisnu zemlju i učvršćuju njenu slobodu.

O čemu se radi?

Priča da je Stefanica stvorio „samostalnu državu sa sopstvenom zastavom“, naime, ne nudi objašnjenje o kakvoj je „samostalnoj državi sa sopstvenom zastavom“ riječ:

- državi u punom smislu te riječi (dakle, državi kao istorijskom obliku politički i pravno utemeljenoga zajedništva stanovništva, pod zajedničkom suverenom vlašću, koja pomoću instrumenata prinude načelno garantuje sigurnost svojim članovima, kakvih, u Stefaničino vrijeme, u crnogorskom bližem u daljem okruženju ima);¹³

- državi koja još nema sve „standardne atribucije“ (dakle, državi kao istorijskom obliku teritorijalnoga zajedništva ljudi u kome se kategorije podređenosti i nadređenosti uzimaju kao jedine odrednice vlasti i

¹³ Tako državu, na primjer, poima Gidens kad kaže da „država postoji kad postoji politički aparat koji omogućuje vladavinu (institucije kao što su parlament ili kongres ili državni organi sa službenicima), teritorija kojom vlada, pravni sistem koji je njena podrška i sposobnost da koristi vojnu silu kako bi sprovela svoju politiku“ (Entoni Gidens: *Sociologija*, Podgorica 2001, str. 220-221).

kriterijumi za utvrđivanje da li ona kao takva uopšte postoji, kakvih je u Stefaničnino vrijeme još bilo);¹⁴

- državi u „tipičnom“ feudalnom smislu kakvu, na primjer, sankcioniše Dušanov zakonik (dakle, državi kao izvjesnoj teritoriji „sa svojim stanovništvom, koju vladar drži pod vlašću kao vlastiti posjed, kao baštinu“)?¹⁵

Mnoga pitanja koja implicira nepostojanje jasnoga historiografskog određenja (opisa) kakvu je to „samostalnu državu sa sopstvenom zastavom“ Stefanica stvorio, srijeću se već kod prvoga ukrštanja te priče s pričom o subjektivitetu nezavisne Crne Gore koju je stvarao njegov sin i nasljednik Ivan, sadržanom u iskazu: „Ustrojstvo crnojevičkog dvora na svoj način i te kako potvrđuje subjektivitet nezavisne Crne Gore koju je on (Ivan – R. R.) stvarao“.¹⁶ Tako, ako Stefanica jeste *stvorio* „samostalnu državu sa sopstvenom zastavom“, kakvu to onda nezavisnu Crnu Goru *stvara* Ivan (njegov sin)? Ili, ako je država koju je Ivan *stvarao* bila stvarno nezavisna, znači li to da „samostalna država“ koju je *stvorio* njegov

¹⁴ Tako teoretičari određuju (definišu) državu tzv. predgrađanskih istorijskih epoha. Oni, naime, kažu da „teritorije kojima su vladale tradicionalne države nikada nijesu bile precizno obilježene, a nivo kontrole centralne vlasti bio je sasvim nizak“ (*Isto*, str. 221).

¹⁵ *Politička enciklopedija*, Beograd 1975, str. 213.

¹⁶ Dragoje Živković: *Istorija crnogorskog naroda*, Cetinje 1989, tom I, str. 362.

otac nije bila takva? Ili, ako je pak i država koju je *stvorio* Stefanica, baš kao i država koju je *stvarao* Ivan bila i samostalna i nezavisna, otkud priča o tome da je Ivan bio „turski vazal“ i kako je uopšte moguće govoriti o kategorijama samostalnoga i nezavisnog vazala?

Problemi s nepostojanjem objašnjenja o kakvoj se „samostalnoj državi sa svojom zastavom“ radilo, odnosno što su to dvojica Crnojevića u pogledu subjektiviteta države stvarali i stvorili postaje još veći i složeniji u ravni na kojoj bi trebalo razabrati što je u Crnoj Gori izgubljeno (nestalo) gubitkom njene nezavisnosti.

Ivan je, kao „turski vazal“, kažu crnogorski historičari, s jedne strane, ispoljavao „priličnu samostalnost prema mletačkim vlastima u Boki, sa kojima se više puta sukobio“¹⁷ i, s druge strane, svoj dvor na Cetinju gradio „po ugledu na feudalne onovremene dvorove“ (što konkretno znači da su na dvoru, uz njega, bili još i dvojica vojvoda, zatim kefalija, dvorodržica, logotet, dvorski „dijak“ i saradnik „koji je vodio resor diplomatske službe“).¹⁸ Ako se takav prikaz Ivanove faktičke pozicije prema turskom dvoru, odnosno opis organizacije njegova dvora, prihvati kao realan, logično je zapitati se: što je nestalo s gubljenjem i „posljednjeg traga nezavisnosti Crne Gore“ (1498) – samo vlast dinastije Crnojević ili svaka domaća vlast, a sljedstveno tome i crnogorska država sama? To pitanje nije interesantno

¹⁷ *Crna Gora i Crnogorci*, str. 158.

¹⁸ Dragoje Živković: *Op. cit.*, tom I, str. 361.

samo zbog toga što, u principu, gubitak nezavisnosti jedne države ne mora nužno da znači nestanak njene „stare“ vlasti („stare“ vlasti znaju ponekad da sasvim dobro kolaboriraju s novim „gospodarima“), odnosno njen nestanak kao države (zavisnih država je bilo i ima napretek). Interesantno je i zbog „zamješateljstva“ koje posmatrani historiografski zapisi nude na tu temu.

U jednim se historiografskim obradama toga dijela crnojevičkoga političkog nasljeđa tako, srijeću konstatacije:

- da „Hrisovulja Ivan-bega Crnojevića postaje nekom vrstom crnogorskog Talmuda, koji poštuju i Crnogorci i Turci“, odnosno da predstavlja „u stvari 'zakon' čiji se sadržaj bezuslovno poštuje“;¹⁹

- da su Crnogorci nakon pobjede nad turskom vojskom u Lješkopolju (1603), „dobili pravo da nijedan turski predstavnik bez njihova odobrenja ne može ući u Crnu Goru, ako nije upućen od sultana“ te da „nijesu bili obavezni da ratuju van zemlje, ako ih u rat nije pozvao sultan“;²⁰

- da je „u nadležnosti sandžak-bega i crnogorskog kadije (koji je živio izvan crnogorske teritorije) ostao samo opšti nadzor nad Crnom Gorom“ te da su oni „kao predstavnici turske vlasti garantovali očuvanje postojećih društvenih odnosa“²¹ i slično.

¹⁹ *Istorija Crne Gore*, str. 33.

²⁰ *Crna Gora i Crnogorci*, str. 161.

²¹ *Isto*.

To bi trebalo da znači ne samo da je jedan važni institut stare vlasti (iskazan u formi akta kojim se štiti pravo Cetinjskoga manastira da upravlja i raspolaže dobrima koja su mu prenijeta u vlasništvo), „preživio“ čak i u uslovima „robovanja pod Turcima“, već da su otomanski okupatori, garantujući preko svojih predstavnika očuvanje postojećih društvenih odnosa, faktički omogućili (dozvolili) Crnogorcima da sačuvaju i vlast i državu, samo i jedno i drugo s ograničenim suverenitom, budući da su sultanovu volju ipak morali poštovati.

I to bi trebalo da znači:

- da kontinuitet crnogorske države i državnosti nije prekidan ni u vrijeme otomanske „okupacije“;

- da se društveni odnosi u Crnoj Gori, karakteristični za eru Crnojevića, u kasnijem periodu nijesu mijenjali pod pritiskom okupatora i zavisno od njegove volje i interesa već, kao i drugđe, saobrazno opštim nalogima istorije;

- da Crnogorci svoju „vjekovnu borbu“ protiv otomanske imperije, u krajnjoj liniji, nijesu vodili radi vraćanja izgubljene vlastite države i slobode, već iz nekih drugih razloga (recimo, radi izbavljenja iz ropstva „okolne braće“).

U drugim, jednako važnim i ne manje eksplicitnim historiografskim kazivanjima na istu temu teče, međutim, sasvim druga priča. Tipična takva kazivanja su, na primjer, ona u kojima se nude informacije da crnogorsku političku istoriju ranoga postcrnojevićkog perioda karakteriše to:

- da se Crnogorci „nijesu lako mirili s uspostavljanjem turske vlasti na svom tlu“;²²

- da se „nijesu lako mirili s gubitkom slobode“;²³

- da im je „sjećanje na nezavisnost bilo suviše svježe da bi se tako lako moglo zaboraviti“;²⁴

- da su ih te svježe uspomene na svoju državu i svijest o tome što znači imati svoju državu nadahnjivale u borbi s okupatorom i ispunjavale nadom „da još nije sve izgubljeno i da se, ako ih sreća posluži, mogu osloboditi turske vlasti“;²⁵

- da njihov otpor, „započet odmah po gubitku vlasti“;²⁶ postaje vidljiv „u četvrtoj deceniji XVI vijeka“, nakon pojačanoga pritiska „okolnih Turaka“;²⁷

- da tim otporom počinje i njihovo „okupljanje u zborove“, što će dovesti do „jačanja uloge Opštercnogorskog zbora“, a „u vezi s tim“ i jačanja uloge cetinjskih vladika (čijem je porastu uticaja išlo na ruku „jačanje uloge Srpske pravoslavne crkve poslije obnove Pečke patrijaršije“);²⁸

- da tek u drugoj polovini XVI vijeka, kad su u Crnoj Gori „ojačale društvene snage čiji je uticaj prevazilazio

²² *Istorija Crne Gore*, str. 25.

²³ *Isto*, str. 15.

²⁴ *Isto*.

²⁵ *Isto*.

²⁶ *Isto*, str. 25.

²⁷ *Crna Gora i Crnogorci*, str. 160.

²⁸ *Isto*.

lokalne okvire“, počinju da se stvaraju „kakvi-takvi opštezemaljski organi vlasti“ (o čemu, na primjer, govori podatak da je 1565. godine „poveljenjem vseh vlastel črnogorskih’ u korist Cetinjskog manastira riješen spor sa Humcima“).²⁹

Iz toga logički slijedi zaključak da je silaskom Crnojevića s crnogorske političke scene nestala i crnogorska državna vlast, koja će početi da se obnavlja tek vijek i po kasnije.

Nedoumicu u pogledu toga koje je od tih gotovo antipodnih kazivanja o sudbini crnojevićke države tačno, ili makar bliže realnosti, čini još većom priča o tome da se u Crnoj Gori, u vrijeme Đurđeve vladavine, vrši „sistemska prestrojavanje“ u kome su „zajednice stočara i ratnika stekle znatna samoupravna prava“, uloga „lokalnog zbora“ postala „značajnija“ i „društvo“ krenulo „ka izgradnji plemenskih organizacija“.³⁰ Toj priči, naime, nedostaje objašnjenje ne samo o tome da li je, i koliko je, takvo „sistemska prestrojavanje“ realno moguće u maloj feudalnoj zemlji koja se, uprkos svome slobodarstvu, ipak našla u raljama moćne otomanske imperije, već i o tome da li taj proces vodi:

- rastakanju centralne vlasti, koju Crnojevići imaju kao i svi drugi feudalni gospodari njihova vremena,³¹ u

²⁹ *Isto*.

³⁰ *Isto*, str. 158.

³¹ Da je tako potvrđuje jedna od konstatacija u crnogorskoj historiografiji, u kojoj se za Đurđa Crnojevića kaže: „Zadržao

korist samovoljnih plemenskih zajednica, što bi objektivno značilo kraj državne organizacije, barem u smislu postajanja njene centralne vlasti, i bez potpunoga potpadanja zemlje pod otomansku vlast;

- stvaranju određene zajednice „samoupravnih plemena“, koja svojom „federacijom“ supstituiše centralnu organizaciju vlasti u ranijoj feudalnoj državi i faktički preuzima njenu ulogu;

- formiranju nečega trećeg što je, kako bi D. Živković rekao, „bez analogije i uzora“, i slično je „jedino samom sebi“,³² i što će, kao forma društvene organizacije s rudimentarnim elementima državnoga, imati smisla, i izgleda na opstanak, samo „uz božju pomoć“ i pod „vlašću“ duhovnika?

Problem je utoliko veći što u historiografskim kazivanjima ima puno „naznaka“ ne samo o tome da je taj i takav proces mogao da završi, već i da je faktički završio u svakoj od te tri „solucije“.

Da je to, na primjer, mogla da bude, odnosno da je bila prva „solucija“ – tj. kraj državne organizacije i prije (i bez) potpunoga potpadanja zemlje pod otomansku vlast – implicira kazivanje o samovolji „lokalnih“ turskih feudalaca koja je ugrožavala izvjesnu imovinu

je stara pravna načela i običaje. Bio je vrhovni sudija u sporovima, kojih je često bilo oko međa i dr., nekad je lično donosio odluke, ali je to najčešće činio 'sud' od '24 vlastele' čiji je sastav on određivao“ (*Isto*, str. 159).

³² Dragoje Živković: *Op. cit*, tom II, Cetinje 1992, str. 512.

Crnogorske crkve, čiji su velikodostojnici, u nedostatku zaštite koju bi im u tome pogledu pružila vlastita država, tražili pomoć od Carigrada. Samo tako se, naime, može protumačiti formulacija u *Istoriji Crne Gore*: „Nadiranje turskih feudalaca pogodilo je i crkvu. Vladika Pahomije morao je da ide u Carigrad 1568. godine da se potuži na Turke iz Žabljaka koji su htjeli da mu oduzmu ribnike Olač i Karuč“.³³

Da je to opet mogla da bude, odnosno da je to bila druga „solucija“ – tj. da je zajednica „samoupravnih plemena“ svojom „federacijom“ supstituisala raniju centralnu državnu organizaciju i faktički preuzela njenu ulogu – implicira tvrdnja da je nosilac ideje slobode i tvorac svijesti koja je ispunjavala ljude „nadom da još nije sve izgubljeno“ bilo „ojačano plemensko društvo u Crnoj Gori, koje se odlučno suprotstavljalo Turcima“.³⁴ Dragoje Živković je u tome pogledu sasvim eksplicitan: „Gašenjem dinastije Crnojević, podlovcenska Crna Gora, za

³³ *Istorija Crne Gore*, str. 42. Stanovište da u Crnoj Gori u XVI vijeku nema domaće vlasti, na nešto drugačiji način, dijeli i Ilarion Ruvarac. „Ilustrujući“ to upravo Pahomijevim putovanjem u Carigrad, Ruvarac kaže: „Taj Pahomije, koji je bio crnogorski i primorski vladika u XVI veku, nije ujedno bio i neki vladalac i regent, jer da je to bio, on bi silu i nasilje silom odbio, i ne bi metnuo glavu u torbu, da u Carigradu kod sultana traži zaštite od nasilja“ (*Povjesnica crnogorska* / priredio Marijan Mašo Miljić, Podgorica 1997, str. 595).

³⁴ *Istorija Crne Gore*, str. 15

razliku od svih drugih balkanskih zemalja, nije nikad izgubila svoju faktičku državnost, svoju slobodu i nezavisnost. Naprotiv, ona se tu učvrstila, ali na potpuno novim političkim i društveno-ekonomskim osnovama“.³⁵

No, da je to mogla da bude, odnosno da je bila treća „solucija“ – tj. stvaranje neke vrste društvene organizacije s rudimentarnim elementima državnog, koja će imati smisla i izgleda na opstanak samo „uz božju pomoć“ i pod uslovom da se nalazi se pod „vlašću“ duhovnika – govori priča o posternojevićkom „vladikatu“, protkana različitim objašnjenjima o tome ko je od duhovnih vođa „udario temelje“ crnogorskoj državi, ili je makar najzaslužniji za to – vladika Ruvim, neki od mitropolita Petrovića, ili neko treći?

Sve tri „solucije“, međutim, ne mogu biti tačne.

II

U principu, ništa bolja i jasnija nijesu ni kazivanja crnogorske istoriografije o političkoj sudbini posljednjih Crnojevića, odnosno o tome kako su Ivanovi sinovi politički i etički okončali svoj boravak na čelu crnogorske države, te da li se to, direktno ili indirektno, odrazilo na istorijsku sudbinu zemlje. Da crnogorska istoriografija (usljed nedostatka relevantnih izvora i građe, usljed manjka motivacije autora da se time više pozabave ili zbog čega trećeg) ni u tome pogledu ne nudi pouzdana objašnjenja, govore mnogi primjeri iz navedene tri knjige.

³⁵ Dragoje Živković: *Op. cit*, tom I, str. 368.

U knjizi *Istorija Crne Gore*, tako, o trojici Ivanovih sinova i njihovom „tragičnom kraju“, piše:

- da je Đurđe Crnojević „upravljao Crnom Gorom do kraja 1496. godine kao turski vazal“;³⁶

- da Porta nije bila zadovoljna Đurđevom vladavinom, pa je na njenu inicijativu novembra 1496. godine iz Carigrada u Crnu Goru upućen njegov brat Stefan da ga zamijeni na vlasti i da mu u Sultanovo ime saopšti „da ide na Portu ili u roku od tri dana napusti Crnu Goru“;³⁷

- da je Đurđe, ne protiveći se tome, već „gotovo srećan što je izvukao živu glavu“, s porodicom otputovao za Veneciju, „rodno mjesto svoje žene“;³⁸

- da je Đurđe, „poslije bjekstva iz zemlje“, stigao u Mletke, „gdje je sa svojih 60 konjanika primljen u vojnu službu i upućen u Ravenu“, što je faktički značilo da je „gospodar, makar i vazalne Crne Gore“ postao „mletački najamnik“;³⁹

- da Đurđe, time što je na kraju ipak odbio „da bude mletački sluga“, nije izbjegao poniženje, budući da je „postao turski spahija“;⁴⁰

- da je, kako je već naznačeno, Đurđevim odlaskom iz Crne Gore nastupio „kraj vazalnog odnosa Crne Gore prema Turskoj“, da je „od tada do kraja 1498.

³⁶ *Istorija Crne Gore*, str. 12.

³⁷ *Isto*.

³⁸ *Isto*.

³⁹ *Isto*, str. 15.

⁴⁰ *Isto*, str. 19.

Crna Gora bila pod nadzorom skadarskog sandžak-bega“, a da je „novembra 1498. nestao i posljednji trag nezavisnosti Crne Gore“;⁴¹

- da je treći Ivanov sin, Stanko-Staniša, inače „čudna mješavina srednjovjekovnog srpskog vladaoča i muhamedanskog vlastelina“, bio „posljednji Crnojević koji je ostao na upravi Crne Gore“ i „nije ostao Crnogorcima u dobrom sjećanju“;⁴²

Nakon takvoga portretisanja „tragičnih dinasta“, koji su za života izgubili državu na čijem su čelu bili, autori pomenute knjige nude tri, koliko na analizu iz koje proizilaze ne baš čvrsto naslonjena, toliko i međusobno (ne)saglasna zaključka.

U prvom zaključku, koji ne sadrži eksplicitnu ocjenu o eventualnom uticaju duha i tvoraštva Crnojevića na crnogorsko historijsko kretanje poslije njih, kaže se: „Iako je država propala, ideja o njoj u Crnoj Gori bila je stalno prisutna. To je bila moćna snaga koja je nadahnjivala crnogorsko plemensko društvo u borbi protiv osvajača“.⁴³

⁴¹ *Isto*, str. 12-13.

⁴² Ta se konstatacija „podupire“ informacijom: „U pjesmi o Ivan-begu Crnojeviću i njegovim sinovima, koju je zabilježio Sima Milutinović, kaže se da se Ivanov sin Staniša poturčio i po povratku iz Carigrada nastanio u selu Bušate. Tako 'od plemena slavnog Crnojevića prozva sebe Bušatlijom Stankom'“ (*Isto*, str. 32).

⁴³ *Isto*, str. 15.

U drugom zaključku se Crnojevići pominju, ali kao dio „crnogorske tradicije“ koja se nadovezuje „na tradiciju o Nemanjićima“, i on glasi: „Tradicija o Crnojevićima u Crnoj Gori, koja se nadovezuje na tradiciju o Nemanjićima, uvijek je podgrijavala i jačala državotvorna stremjenja crnogorskog naroda“.⁴⁴ U „tradiciji o Crnojevićima“ tako nema ničega što bi podsećalo bilo na Đurđev bijeg iz zemlje i njegovo opredjeljenje da između „mletačkog sluge“ i „turskog spahije“ izabere ovo drugo, bilo na „poturčenjaka“ Stanka-Stanišu, koji „nije ostao Crnogorcima u dobrom sjećanju“.

U trećem zaključku se pak umjesto uopštene priče o nadahnućima što ih izaziva šecanje na propalu državu, te pozitivno konotirane priče o „tradiciji o Crnojevićima“, nudi priča o tome da je Crna Gora faktički ipak odoljela glavnim pošastima turske invazije, budući da se u njoj, kroz razne sadržaje prilagođene novom vremenu, i dalje razvija upravo ono što su Crnojevići utemeljili. Ključna ocjena u tome pogledu glasi: „Crnogorsko društvo u XVI vijeku, gledano u cjelini, očuvalo je svoje najbitnije karakteristike iz vremena posljednjih Crnojevića sa naglašenom prevagom knežinskog uređenja“.⁴⁵

U interpretaciji autora knjige *Crna Gora i Crnogorci*, koja je nastala pored ostalog iz želje i potrebe da se u istoriografsku priču o Crnoj Gori unese odgovarajući „naučni red“, viđenje potonjih Crnojevića i njihovih ličnih sudbina

⁴⁴ *Isto*, str. 35.

⁴⁵ *Isto*, str. 43-44.

gotovo je istovjetno s prethodnim. I u toj knjizi se, naime, kaže:

- da je Ivana Crnojevića naslijedio (na prijestolu) njegov sin Đurđe, poslije čijeg je „bjekstva iz zemlje“ (1496) Crna Gora pripojena Osmanskom carstvu „kao zasebna oblast pod nadzorom skadarskog sandžak-bega“;⁴⁶

- da je Đurđev brat Stefan, „po sultanovu odobrenju“ ostao u Crnoj Gori „do pred kraj 1498. (vjerovatno na Cetinju), kada je uklonjen“, i da je za to „kratko vrijeme (1496-98) figurirao kao upravljač zemlje, ali bez ikakve stvarne vlasti“;⁴⁷

- da je Đurđev odlazak iz Crne Gore značio „kraj njegov vazalnog odnosa prema Turskoj i početak robovanja pod Turcima“;⁴⁸

- da je nakon te promjene „nadzor nad zemljom“ vršio „u sandžak-begovo ime subaša, čije je sjedište od 1499. do 1511. bilo u Žabljaku“;⁴⁹

- da su Ivanovi sinovi završili tako da je Đurađ „živio na svom spahiluku u Anadoliji i doživio je 1514. godinu“, da se Stefanu „gubi svaki trag poslije 1503. godine“, a da se „Đurđev islamizirani brat“ Stanko vraća u Crnu Goru 1513. godine, kao Skender-beg Crnojević i njome upravlja „u sultanovo ime, kao sandžak-beg Crnogorskog sandžaka“.⁵⁰

⁴⁶ *Crna Gora i Crnogorci*, str. 160.

⁴⁷ *Isto*, str. 159.

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ *Isto*, str. 160.

⁵⁰ *Isto*, str. 159.

Opšti zaključak toga kazivanja sažetiji je od prethodnoga, ali ne i manje nejasan. On glasi: Crnojevići su „bili gospodari Crne Gore oko četiri decenije“, ali je „uspomena na ovu dinastiju vjekovima očuvana“, budući da je istorija „pretakana u legendu“ i da ih je „u vremenima koja su nastupila, krasio oreol posljednjih slobodnih vladara Crne Gore“.⁵¹

Živkovićeva interpretacija pomenutih događaja, gledana iz ugla učinaka i sudbine trojice Ivanovih sinova, principijelno je drugačija od prethodno navedenih u dvije stvari:

- prvo, utemeljena je na svijesti da su izvori na koje se poziva prilično nepouzdana;

- drugo, otvoreno je kritički nastrojena prema kazivanjima drugih historičara, uključujući i ona u pomenutim dvijema knjigama.

Te dvije stvari će u velikoj mjeri usloviti da se njegova gledišta o predmetnoj materiji podudaraju sa stavovima drugih historičara, uključujući i autore tekstova u pomenutim dvijema knjigama, samo utoliko što i on smatra da je kraj XV vijeka označio kraj dinastije Crnojević.⁵²

⁵¹ *Isto*, str. 160.

⁵² „Odnoseći se s dužnom obazrivošću prema zabilježenim vijestima o posljednjim godinama života Đurđa i njegovog brata Stefana“ – veli Živković – „bez dileme možemo prihvatiti činjenicu da su, krajem 1496, odnosno 1498. godine, zauvijek napuštali čelnu poziciju u svojoj zemlji. Sam kraj XV vijeka obilježio je kraj vladavine znamenite dinastije Crnojević“ (Dragoje Živković: *Op. cit.*, tom I, str. 367).

U svemu ostalom Živković uglavnom sudi suprotno. I ne samo to. Uvjeren da su neka od stanovišta iz pomenutih knjiga nastala na (pr)ocjenama za koje nema dokaza da su osnovane, on kaže: „Ostajući konsekventni krivotvorenju političkih događaja s kraja vladavine Crnojevića, istoričari proglašavaju istinitom tvrdnju da je Đurđevim odlaskom u Italiju prestala da postoji Crna Gora kao država, koja je, misle oni, i inače preko jednu deceniju bila 'vazalna', 'haračarska'. Ponovo u osloncu na tendencioznog i nepouzdanog Sanuda oni su istinitim proglasili gledište da je pod nadzorom skadarskog sandžak-bega, poslije Đurđevog odlaska u Veneciju, zemljom upravljao srednji Ivanov sin Stefan. Doduše, ne raspoláže se pisanim podatkom koji bi potvrdio ili demantovao citiranu Sanudovu vijest. Međutim, sama istorijska praksa je, kako će se u prikazu istorijskog stanja potvrditi, tu tvrdnju demantovala“.⁵³

Živković inače smatra da to što su okolnosti pod kojima su nestali sinovi „znamenitog političara i državnika“ Ivana Crnojevića ostale nerazjašnjene,⁵⁴ nikako ne znači da njihove ličnosti nijesu znane, a djela poznata. Stoga, u objašnjenju njihove uloge i učinka, ne nalazi mjesta za negativnu konotaciju čak ni u odnosu na „poturčenjaka“ Stanka-Stanišu, iako je on Crnom Gorom upravljao pod tuđim znamenjem i kao namjesnik njenog okupatora.

⁵³ *Isto*, str. 364.

⁵⁴ *Isto*, str. 368.

Kritički analizirajući pojedina „stanovišta historičara“ povodom toga što su stvarno (u)radila i kako su završila trojica Ivanovih sinova, Živković u biti insistira na četiri stvari.

U prvom redu, on upozorava na to da je izvjesno da je Đurđe Crnojević „došao na čelnu poziciju zemlje još za očeva života“ i da je konsekventno nastavio očev politički kurs u svemu, pa i u borbi s Turcima. Stoga se ne može prihvatiti kao istinita tvrdnja (pored ostalih i autora dviju prethodno pomenutih knjiga) da je on pobjegao u Italiju pred Turcima, iz straha ili bilo kog drugog razloga. Naprotiv, Ivanov nasljednik je otišao iz zemlje samo zato da bi se vani bolje pripremio za njenu odbranu. „Đurđevo djelovanje u Italiji“ – veli Živković – „uz sve nepredviđene opasnosti koje su ga tamo vrebale, bilo je usmjereno na liniji antiturske inicijative, što znači da je iz tih pobuda i otišao u inostranstvo, a ne da sklanja glavu i prepušta zemlju i narod Turcima“.⁵⁵

Živković zatim upozorava da se ni o Đurđevom mlađem bratu Stefanu, ni u kom pogledu ne može govoriti s negativnim „prizvukom“. Uprkos tome da „o zbivanjima u Crnoj Gori, poslije Đurđevog odlaska u Veneciju, nema sigurnih vijesti“ – nastavlja on – „ni u tvrdnju da je Stefan Crnojević, uz pomoć Sultana, prisilio brata da pobjegne iz zemlje, ne može se vjerovati“. Naprotiv, kaže Živković, Stefan je ostao da zamjenjuje brata na prijestolu, „ali samo po Đurđevoj zapovijesti i uz saglasnost Glavnog zbora“.⁵⁶

⁵⁵ *Isto*, str. 366.

⁵⁶ *Isto*, str. 365.

Dalje, Živković smatra da se o Stanku-Staniši Crnojeviću, trećem Ivanovom sinu, prije i više može govoriti kao o ambicioznom mladom pretendentu na crnogorski prijesto, koji nema strpljenja da čeka na „svoj red“ u njegovom eventualnom zaposjedanju, nego kao o „poturčenjaku“ koji je to postao iz nekog drugog političkog razloga. Pogotovo se ne može prihvatiti priča da je Stanka-Stanišu, u znak pokornosti turskom dvoru, poslao u Carigrad njegov otac, još 1485. godine. Izvjesno je, veli Živković, „da je Staniša otišao sultanu u Carigrad“, ali je izvjesno i to da je tamo otišao „na svoju ruku, iz nezadovoljstva što kao najmlađi Ivanov sin nije imao izgleda da ga naslijedi na dužnosti vladara“.⁵⁷ To faktički znači da se „Stanišin slučaj“ ne može uzeti kao dokaz „o navodnoj Ivanovoj pokornosti prema Bajazitu II“.⁵⁸ S druge strane, pak, napominje Živković da „Stanišin slučaj“ ne može poslužiti ni kao indikator pokornosti Crnogoraca otomanskoj imperiji, budući da mu ni lično nije pošlo za rukom „da likvidira Principat podlovcenske Crne Gore, koji mu se uspješno odupirao“.⁵⁹

Najzad, Živković zastupa stanovište da, uprkos tome što se „nakon misterioznog nestanka posljednjih predstavnika legitimne dinastije Crnojević - braće Đurđa i Stefana,⁶⁰

⁵⁷ *Isto*, str. 362.

⁵⁸ *Isto*, str. 363.

⁵⁹ *Isto*, tom II, str. 22.

⁶⁰ Na drugom mjestu Živković kaže da je i treći Ivanov sin, Stanko-Staniša, „nestao bez traga 1529, ili početkom 1530. godine“ (*Isto*).

podlovcenska Crne Gora našla u izuzetno teškoj situaciji“, ona ni tada nije (iz)gubila ni glavu, ni slobodu. Naprotiv, pošto Crnogorci „nijesu mogli znati što se zbilo s njihovim dinastima, Opštacrnogorski zbor i njegovo izvršno tijelo - Crnogorski glavarski zbor, preuzeli su prerogative vlasti u svoje ruke“. ⁶¹ „Ti organi su“ - kaže dalje Živković - „znali što im je valjalo činiti“. ⁶²

Živković, poput autora drugih dviju posmatranih knjiga, ne ukazuje na postojanje neposredne veze između onoga što su i kako (u)radila tri Ivanova sina na poziciji čelnika crnogorske vlasti s onim što se u zemlji nakon njih dešavalo. No nije teško uočiti da on u toj ravni razmišlja posve drugačije od njih. Iz njegove formulacije da su Opštacrnogorski zbor i Crnogorski vladarski zbor, nakon „misterioznog nestanka“ posljednjih predstavnika legitimne dinastije Crnojević, „preuzeli prerogative vlasti u svoje ruke“, te da su „znali što im je valjalo činiti“, naime, implicitno se nameće samo jedan zaključak: veza između onoga što su radili posljednji Crnojevići i oni koji su poslije njih preuzeli kormilo vlasti u Crnoj Gori tolika je i takva da odlazak prvih s istorijske scene nije značio ništa više i ništa drugo do puku promjenu personalnih izvršilaca u osnovi iste unutrašnje i spoljne politike zemlje.

Takva drugost u odnosu na zaključke na istu temu izložene u prethodnim dvijema knjigama, međutim, ne

⁶¹ *Isto*, str. 15.

⁶² *Isto*.

uprošćava probleme povodom istoriografskog objašnjenja toga „aspekta“ crnojevičkoga političkog nasljeđa, već ih čini još većim i složenijim. Tim više što argumentacija na kojoj se ona temelji nije ni bogatija, ni uvjerljivija nego u prethodnim slučajevima.

III

Nedorečenosti, protivrječnosti i praznine u istoriografskim objašnjenjima faktičkoga stanja države i vlasti u Crnoj Gori u trenutku kad Crnojevići silaze s njenoga kormila, te uticaja njihove političke „sudbine“ na crnogorsku povijesnu zbilju, omogućile su pojavu raznovrsnih, najčešće podjednako neprovjerenih i neuvjerljivih tumačenja povodom trećeg „aspekta“ crnojevičkoga političkog nasljeđa, tj. povodom pitanja ko je poslije Ivanovih sinova došao na vlast, te da li je „nasljednik“ određen voljom nekoga od njih, voljom samoga Ivana ili sticajem nekih drugih okolnosti. Pri tome se, kao karakteristična, javljaju dva osnovna istoriografska pristupa toj temi: jedan, u kome je glavni akcenat gotovo isključivo na „narodnom predanju“, odnosno „tradiciji“, i drugi, u kome se izvjesna pažnja poklanja nekim ne baš pouzdanim pisanim izvorima.

Prvi primjer, u kome se iskazuje spremnost crnogorske istoriografije da nedostatak naučnih objašnjenja nadoknadi mitovima, pružaju knjige *Istorija Crne Gore i Crna Gora i Crnogorci*.

Početnu sekvencu i ujedno osnovnu premisu kazivanja *Istorije Crne Gore* o tome dijelu crnojevičkoga političkog nasljeđa predstavlja priča o izuzetno velikom, bezmalo sverješavajućem uticaju „narodne mašte“ na tok istorijskih događaja. Ta priča glasi: „Narodna mašta polako je tkala legendu o Ivan-begu Crnojeviću i njegovom sinu Đurđu i postepeno zamagljivala suštinu istorijskog zbivanja. Narod je imao potrebe za takvom legendom. Crna Gora je zemlja u kojoj stvarnost brzo postaje legenda a legenda životna nevjerojatnost. U narodu se polako ukorijenilo shvatanje, koje je Cetinjska mitropolija svjesno podržavala, da je Ivan-beg, ili njegov sin Đurađ, poslije odlaska iz Crne Gore predao vlast cetinjskom vladici. Vladika Sava Petrović prikazivao se kao potomak Crnojevića. Uspostavljanje nezavisne i slobodne Crne Gore krajem XVIII vijeka smatra se produženjem vladavine Crnojevića. Na narodnoj skupštini, održanoj 3/14. septembra 1797. godine glavari Crmničke, Riječke i Lješanske nahije isticali su da je Ivan-beg Crnojević prenio vlast na cetinjskog mitropolita 'kako i hrisovulji pokazuju istoga blagočastivago gospodina Ivana Čar-nojevića'. Zato oni daju 'polnuju vlast gospodinu mitropolitu Petru Petroviću da jest načalnik, protektor i zapovjednik našego naroda'. Ova legenda o Crnojevićima biće od velikog značaja za istoriju Crne Gore“.⁶³

Da „narodna mašta“ odnosno „legenda“ o kojoj je riječ – i koja je, kako se u toj knjizi kaže, „postepeno

⁶³ *Istorija Crne Gore*, str. 33.

zamagljivala suštinu istorijskog zbivanja“ – ipak nije samonikla, tj. nastala u „dubini duše narodnog genija“, priznaju nehوتيčno i sami autori *Istorije Crne Gore*, kad u fusnoti teksta daju informaciju da je Simo Milutinović, sekretar mitropolita Petra I, bio prvi koji je „zabilježio tradiciju da je Đurađ predao vlast vladici Ruvimu“.⁶⁴ Podsećanja radi, Milutinović, o tome piše: „Đurađ sabere narod, objavi svijema da on polazi u Italiju da kratki ostatak života u tišini i bez glavobolje provede, i da Crnu Goru Bogu i starome vladici preporučuje; pak priloži i on sve cerkvi, što je gođ mogao, da tu o čem ima vazda baren po vladika živjeti, kako u sve Zete Mitropoliji, i narodnju svetinju, vjeru i svobodu čuvati, kao najveći božji amanet. Tad se Đurađ sa svijema izgrli i oprosti, i sa svojim domom otide u Italiju, đe i umre ne tek bez uspjeha ikakva no i bezđetan; a Crna Gora potad ostane opekunstvom i vladanjem svojih arhijerejah, kojino su taj skupi amanet jedan drugome s nastavljenijem zreloga opita dodavali, pošto već neimadoše kome iz naroda drugome tu dragocjenost kao važan amanet povjeriti, i njega graždanskome blagorazumnu upotrebleniju ustupiti“.⁶⁵ Milutinović takvim pisanjem (svoje) *Istorije Crne Gore* (za koju, kako sam kaže, „građu“ nalazi u „nekolike popijevke iz narodnjega pametovanja“, u kazivanjima mitropolita Petra I, koja su „samovjerno

⁶⁴ *Isto.*

⁶⁵ *Povjesnica crnogoreska*, str. 91.

primljena i na papir svedena“, i ruskim gramatama),⁶⁶ otkriva nehوتيčno da dvije krucijalne teze iz njegova teksta - ona, da nakon Crnojevića u Crnoj Gori nema pametnih osim mitropolita i ona, da postcrnojevićka Crna Gora nije podobna za svjetovnu vlast, budući da u njoj nema onih koji bi takvu vlast mogli vršiti - nijesu plod nikakve „narodne mašte“ već emanat političkih „racionalizacija“ mitropolita Petrovića, koji nešto prije Milutinovića (mitropolit Sava i Vasilije), zajedno sa Simom (mitropolit Petar I), sa Simom ili bez Sima (mitropolit Petar II), svoje navodno pravo na svjetovnu vlast izvode iz ne baš maštovito sročene priče o legitimnom nasljedstvu crnojevićkoga trona. Autori *Istorije Crne Gore*, međutim, to ne „primjećuju“, kao što ne „primjećuju“ ni to da je skupština glavara triju nahija, održana 3/14. septembra 1797. godine, na kojoj je istaknuto „da je Ivan-beg Crnojević prenio vlast na cetinjskog mitropolita 'kako i hrisovulji pokazuju istoga blagočastivago gospodina Ivana Čarnojevića“, pripremana i održana pod budnom paskom samoga mitropolita Petra I koji je na taj način htio da pribavi sebi ono što na drugi način nije mogao, te da se pričom o Ivanu Crnojeviću kao onome koji „prenosi“ vlast na mitropolite amputira pola crnojevićke istorije i ekskomunicira više od pola Crnojevića (koliko čine tri Ivanova sina).

⁶⁶ *Isto*, str. 73.

Naprotiv, s tim „previdima“ i uz zanemarivanje već navedene vlastite ocjene da je „crnogorsko društvo u XVI vijeku, gledajući u cjelini, očuvalo svoje najbitnije karakteristike iz vremena posljednjih Crnojevića sa naglašenim pravom knežinskog uređenja“, oni će svoju naučnu priču o tome ko je Crnojeviće naslijedio na crnogorskome prijestolu, završiti konstatacijom, koja jedva da se razlikuju od neke vrste logičke racionalizacije „narodne mašte“, da crkva u Crnoj Gori, budući da je bila „zainteresovana za jedinstvo zemlje, a oslanjajući se na tradiciju Nemanjića i Crnojevića, od samog početka pada pod tursku vlast postaje nosilac državotvorne ideje“.⁶⁷ Doda li se tome još i „nepostojanje neposredne turske vlasti“, te „ograničenost autoriteta domaćih samoupravnih organa“, eto okolnosti u kojima je cetinjski vladika mogao „da preuzme ulogu političkog faktora u zemlji“.⁶⁸

O „narodnoj mašti“ odnosno „legendi“ kao faktoru usmjeravanja crnogorskoga povijesnog kretanja, pišu i autori knjige *Crna Gora i Crnogorci*. Oni doduše neće izbjeći da kažu:

- da je XVI vijek u Crnoj Gori ispunjen stalnim borbama Crnogoraca protiv otomanske vlasti;
- da je početkom toga vijeka jedinstvo zemlje bilo očuvano i da je „narod u to vrijeme pred turskim vlastima zastupao Aleksa Božidarević, vojvoda od Njeguša“;⁶⁹

⁶⁷ *Istorija Crne Gore*, str. 43.

⁶⁸ *Isto*.

⁶⁹ *Crna Gora i Crnogorci*, str. 160.

- da je početkom XVII vijeka otpor Crnogoraca bio još jači, o čemu govori podatak da su vojsku skadarskoga sandžak-bega porazili na Lješkolju 1603;⁷⁰

- da je dvor na Bosforu, suočen s takvom snagom otpora i jedinstvom Crnogoraca, „imenovao Vuja Rajčeva, kneza nahije, spahijom i ’glavom Crne Gore“.⁷¹

No neće propustiti ni to, da po ugledu na *Istoriju Crne Gore*, posebno istaknu važnost „tradicije“ i konstatuju:

- da je legenda o dinastiji Crnojevića, „posebno o Ivanu Crnojeviću postala pokretačka i državotvorna snaga crnogorskog naroda u borbi za nezavisnost“;

- da se čak i „uspostavljanje slobodne Crne Gore krajem XVIII vijeka smatralo produžetkom vladavine Crnojevića“;

- da je „i crnogorska vladajuća dinastija Petrović smatrala sebe nasljednicima Crnojevića“.⁷²

Drugi primjer, u kome se historiografija nešto manje oslanja na „narodnu maštu“ i uvažava i neke druge izvore, srijeće se kod Dragoja Živkovića. Živković smatra da u traženju odgovora na pitanje ko je zapravo naslijedio Crnojeviće, posebnu pažnju zaslužuje ono „što su izvori zabilježili u posljednjoj godini XV stoljeća“ i što, bez sumnje, predstavlja „značajan datum u istoriji Principata slobodne podlovcenske Crne Gore“.⁷³ Riječ je o

⁷⁰ *Isto*, str. 161.

⁷¹ *Isto*.

⁷² *Isto*, str. 160.

⁷³ Dragoje Živković: *Op. cit.*, tom II, str. 17.

tome da je na Cetinju 1500. godine „održan Opštecnogorski zbor (*Sboro*), na kojemu je između ostaloga odlučeno da se podlovcenska Crna Gora u tursko-mletačkom ratu, koji traje, stavi na stranu svojeg hrišćanskog susjeda“.⁷⁴ To je, smatra Živković, dovoljno uvjerljiv dokaz da su „centralni organi vlasti na Cetinju i dalje u neprekidnom mobilnom stanju, prateći s napretnutom pažnjom situaciju na ratištu dvaju susjeda“,⁷⁵ te da „ne treba sumnjati da su i sve ranije inicijative pokretane s Cetinja, dolazile s najvišeg mjesta, upravo od strane rukovodećih organa u zemlji“.⁷⁶ Ta vlast, oličena, kako smo već naveli, u „Opštecnogorskom zboru i njegovom izvršnom tijelu Crnogorskom glavarskom zboru“ – koju Živković naziva *principatom* – trajeće do pred kraj XVI vijeka, tj. do dolaska mitropolita Ruvima II s Njeguša (1593-1637) na čelo slobodnoga dijela podlovcenske Crne Gore, kad počinje razdoblje *vladikata*, koje će s manjim prekidima (u doba Šćepana Malog) trajati sve do sredine XIX vijeka. Razlika između ta dva specifična oblika vlasti, prema Živkoviću, ogleda se u tome što u principatu zakonodavna vlast pripada Opštecnogorskom zboru, a izvršna Crnogorskom glavarskom zboru, dok u vladikatu, uz te demokratske organe i njihove funkcije, postoji još i vlast mitropolita.

⁷⁴ *Isto.*

⁷⁵ *Isto.*

⁷⁶ *Isto.*

Prema Živkoviću, dakle, mitropolitska vlast u Crnoj Gori uspostavlja se početkom XVII vijeka, dolaskom Ruvima II s Njeguša na čelo Cetinjske mitropolije, s tim što njegova pojava u ulozi eminentnog političkog činioca nije stvar bilo kakvog nasljeđa, već prava stečenog uključivanjem u akciju organizovanja krstaškog rata protiv Turske, čiji su glavni protagonisti bili papa Klement VIII i austrijski dvor. Ruvim II je, kako proizlazi iz toga tumačenja, naprosto, pozitivno reagovao na papinu vjersko-političku misiju, koju je „podupirala Austrija“, i na pismo austrijskoga cara, sredinom juna 1597. godine, otpisao „da će on sa svojim narodom stati uz bok velikoj hrišćanskoj vojsci, ili kako on to doslovno kaže 'da ćemo biti svi sinovi posluha svjetlosti ćesarevoj', kad je u pitanju borba za išćerivanje Turaka iz Evrope i sa Balkana“.⁷⁷ O tome pak kako se taj politički angažman crnogorskoga mitropolita u jednoj internacionalnoj akciji, začetoj idejom rimskog pontifika, prenio i na unutrašnje crnogorsko političko tlo, tj. kako je mitropolit Ruvim II došao na vlast, Živković ima prilično jednostavno objašnjenje: Ruvimu II je u tome pogledu najviše pomoglo to što je on bio prvi crnogorski mitropolit-vojskovođa, a bitka u Lješkopolju, juna 1603. godine, u kojoj se nalazio na čelu crnogorske vojske koja je nanijela težak poraz jedinicama Ali-bega Memibegovića, „prva poznata bitka u kojoj je Crnogorce predvodio cetinjski Vladika“.⁷⁸

⁷⁷ *Isto*, str. 39.

⁷⁸ *Isto*, str. 42.

Nakon toga, smatra Živković, sve je išlo svojim prirodnim tokom – mitropolitu s oreolom voskovođe-pobjednika vrata vlasti bila su širom otvorena. Ili, kako to Živković opisuje: „S trenutkom pojave u ulozi glavno-komandujućeg starješine crnogorske vojske, implicitno se može ustanoviti da je Ruvim II postao i politički čelnik crnogorskog naroda. Osim što je bio vjerski poglavar Crnogorske pravoslavne crkve, kao politički vođa naroda preuzeo je dužnost predsjedavajućeg u Opšternogorskom zboru, kao i u Crnogorskom glavarskom zboru“.⁷⁹ O tome da li je mitropolit Ruvim II, koristeći poziciju glavnokomandujućega crnogorske vojske samovoljno zasio na politički tron, ili je na funkciju političkoga vođe naroda izabran voljom nekog od tijela kojima se našao na čelu kao njihov predsjedavajući, a koja su prije njegove pojave sama (bez inokosnog čelnika) obavljala sve političke i vojne funkcije, uključujući i komandovanje vojskom – Živković ništa ne kaže. Ne kaže ništa ni o tome da li je povodom tako krupne promjene u karakteru vlasti u zemlji nastao kakav dokument kojim bi se potvrdio politički primat mitropolita nad svjetovnim starješinama kao trajnija orijentacija, budući da tim obrtom počinje vrijeme vladikata koje će potrajati dva i po vijeka. Živković, najzad, ništa ne kaže ni o tome kako čin promjene principata u vladikat (jer ovdje je riječ o činu, a ne o procesu) korespondira s njegovim objašnjenjem datim na drugom mjestu (u prvom

⁷⁹ *Isto.*

tomu njegove knjige), koje glasi: „Mada na znatno suženom prostoru i pod složenim društveno-ekonomskim okolnostima, Cetinjska mitropolija će uspjeti, uz pomoć posljednjih Crnojevića, da uspješno vrši svoju vjersko-političku misiju“.⁸⁰ To potonje je tim interesantnije što je, makar u ravni formalno-logičkog, prilično teško „pomiriti“ priču o Ruvimu II i njegovom dolasku na kormilo političke vlasti s pričom da je Cetinjska mitropolija uspjela, uz pomoć posljednjih Crnojevića, da uspješno vrši svoju vjersko-političku misiju. Problem je, s jedne strane, u tome što je u Ruvimovo vrijeme pomoć potonjih Crnojevića mogla biti samo duhovne naravi i to u formi narodnoga predanja (a ni ona se u priči o Ruvimu ne spominje) i, s druge strane, u tome što se u slučaju da je Cetinjska mitropolija uspješno vršila svoju vjersko-političku misiju u vrijeme kad su joj posljedni Crnojevići mogli dati podršku u tom pogledu, priča o podjeli postcrnojevičkoga perioda na principat i vladikat ne doima se kao odveć uvjerljiva i jasna, budući da između „uspješne vjersko-političke misije“ crkve iz toga perioda i njene misije iz vremena „vladikata“ (u kome, navodno, uz demokratske organe i njihove funkcije, postoji još i vlast mitropolita) nema bitnih razlika, ili ih barem Živković ne pominje.

Mada polaze od različitih premisa, ta dva kazivanja ipak završavaju više-manje jedinstvenom tvrdnjom o vlasti mitropolita tokom najvećeg dijela vremena od

⁸⁰ *Isto*, tom I, str. 372.

kraja XV do sredine XIX vijeka, kao nečemu posve razumljivom i neupitnom. Platforma na kojoj se u tome pogledu srijeću, uprkos razlikama u procjeni kad se mitropolitska vlast u Crnoj Gori javlja – početkom XVI ili početkom XVII vijeka – vjerovatno bi se najbolje mogla označiti formulacijom koju nudi jedan od priređivača za štampu *Istorije o Crnoj Gori* mitropolita Vasilija Petrovića, kad kaže: „Crkvi je odgovaralo predanje koje je sama smislila, da je po nestanku Crnojevića vlast predata mitropolitima. Suštinski je i bilo tako, jer je Cetinjska mitropolija ostala kao jedina domaća vlast za svu Crnu Goru, uz koju se afirmisao plemenski i međuplemenski zbor“.⁸¹ Pri tome niko od protagonista takvoga tumačenja „logike istorijskog procesa“ koja je crnogorske mitropolitite „dovela na vlast“, ne smatra nužnim da objasni barem sljedeći tri stvari:

- prvo, na koju se vlast misli (duhovnu, svjetovnu, duhovnu i svjetovnu zajedno ili neku inu), kad se o Cetinjskoj mitropoliji govori kao o „jedinoj domaćoj vlasti za svu Crnu Goru“;

- drugo, koji se izvor legitimiteta ima u vidu – tradicionalni, harizmatski, racionalni ili neki ini – kad se govori o vlasti mitropolita;

- treće, đe je locirana, institucionalno i realno, politička vlast mitropolita, ako je o njoj riječ, i u čemu se ona faktički ogleda?

⁸¹ Mitropolit Vasilije Petrović: *Istorija o Crnoj Gori*, Cetinje-Titograd 1985, str. 135.

Važnost prvog objašnjenja proizilazi iz činjenice da kad se govori o političkoj vlasti, riječ je – htjelo se to ili ne – o „legitimnom korišćenju moći koja pripada vladi (državnoj upravi u širem smislu)“,⁸² radi ostvarivanja nekih i nećijih interesa i ciljeva, tj. o „društvenom odnosu u kome jedna strana (vlastodržac) može da određuje ponašanje i aktivnosti druge strane (podvlašćenog) uz pomoć stvarne ili potencijalne primjene organizovane prinude“.⁸³ Ta pravila i principi važe za svaku političku vlast, pa i za političku vlast u Crnoj Gori. Stoga, ako bi se, i kad bi se, „iz ugla“ tih pravila i principa, pokušalo identifikovati ko u Crnoj Gori, personalno i stvarno, vrši političku vlast – a pritom se još uvažila i činjenica da nikad neki crnogorski mitropolit nije bio čak ni član, a kamoli čelnik nekog od državnih organa (uključujući i čelništvo u narodnim odnosno glavarskim skupštinama, ako se one mogu nazvati organima vlasti), niti pak posjednik „narodnog pečata“ crnogorskog (ili njegove polovine, kako se nekad tvrdilo) – teško da bi se moglo ustanoviti da su u crnogorskoj svjetovnoj hijerahiji prava i moći „duhovni oci“ participirali ičim drugo do ličnim prestižom i ugledom. Lični prestiž i ugled, dakako, jesu veoma važni i mogu se, u određenim okolnostima, pokazati kao vrlo značajni faktori uticaja na ljude odnosno na njihova opredjeljenja i

⁸² Entoni Gidens: *Op cit.*, str. 221.

⁸³ *Politička enciklopedija*, str. 1146.

ponašanja, ali ih ne treba brkati s vlašću. To i zbog toga što se lični ugled slijedi logikom etičkih motiva i dobre volje, dok se u logici funkcionisanja vlasti bitno očituje i faktor spoljne prinude. Uostalom, ni sama historiografija nije propustila da „primijeti“ da je svaki Crnogorac mogao da ne prihvati bilo koju mitropolitovu preporuku ili zahtjev, ukoliko se to kosilo s njegovim shvatanjem morala i međuljudskih odnosa, te da mu kao i svakom drugom glavaru kaže da „sem boga“ nema „nikakva gospodara“, tako da ga može poštovati kao „narodnog glavara“, ali da ne mora slušati njegove zapovijesti.⁸⁴

Važnost drugog objašnjenja proizilazi iz činjenice da, na jednoj strani, legitimitet jeste ono „specifično“ što vlast razlikuje od drugih odnosa moći i da, na drugoj strani:

- nema dokaza (ili ga barem crnogorska historiografija ne nudi) da je neko od Crnojevića ovlastio kojega od mitropolita da upravlja zemljom (pravo upravljanja manastirskom imovinom je nešto drugo, a državni prostor se, ma koliki na momente bio, nikad nije poklapao baš s tom imovinom);

- nema dokaza da je lična harizma bila legitimaciona podloga za svjetovnu vlast svih mitropolita, budući da se ona zasniva na emocionalnoj predanosti sljedbenika vođi za kojega vjeruju da, božjom promišlju ili „darom prirode“, poseduje osobine koje mu daju pravo istorijske misije u ozbiljenju njihovih najvažnijih kolektivnih ciljeva i interesa, a o nečemu takvom se u Crnoj Gori

⁸⁴ *Istorija Crne Gore*, str. 484.

može govoriti tek od pojave mitropolita Petra I, još za života nazivanog svetim, a kasnije i proglašenog za sveca, pa i to uslovno, budući da ni on, po vlastitome kazivanju, ne samo da nije uvijek dovoljno podržavan i poštovan od svoje „pastve“ (o čemu svjedoči sadržaj najvećeg broja njegovih poslanica), već je zbog njenog nasrtanja na njegova dobra i manastirsku imovinu bio primoran da traži zaštitu guvernadura i katunskih glavara, kako se ne bi selio iz Cetinja ili čak i iz Crne Gore;

- nije moguće govoriti ni o tzv. veberovskom racionalnom legitimitetu crnogorskih mitropolita, s obzirom na to da se, uprkos svim pričama da ih narod bira za „gospodare“, prvi dokaz o nečemu sličnom javlja tek na kraju XVIII vijeka, u slučaju već pominjanjog skupa glavara triju nahija, koji mitropolita Petra I ovlašćuju da ih zastupa u komunikacijama sa stranim faktorima, pa i tada u formi neke vrste efemernog prevrata, budući da ni od tada, kao ni do tada, nema važnijeg državnog dokumenta ili diplomatskog akta na kome nema potpisa onoga kome su takva prava tim činom navodno oduzeta – crnogorskog guvernadura;

- da priča o tome kako vlast potiče od Boga, koju crnogorski mitropoliti, ugledajući se na apostola Pavla, u više navrata zdušno ponavljaju, ipak nigdje nije potvrđena, tako da kad neki od njih naruči nečije smaknuće, a onda to pravda „božjom voljom“, čini dva teška grijeha – zločin i bogohuljenje.

Važnost trećega objašnjenja proizilazi iz činjenice da sama crnogorska historiografija obiluje iskazima o elementarnoj neutemeljenosti odnosno besmislenosti svake priče o svjetovnoj vlasti mitropolita. Među mnogobrojnim primjerima te vrste dovoljno je istaći:

- da Ilarion Ruvarac, u Crnoj Gori inače veoma štovan kao utemeljivač „kritičkog metoda“ u historiografiji, tvrdi da je priča o političkoj vlasti mitropolita u Crnoj Gori, barem do početka XVIII vijeka, isključivo stvar mašte samih „duhovnih otaca“, što prolazi bez ikakvog (negativnog, tj. osporavajućeg) komentara od strane priređivača za „reprint“ njegovog djela u kome takvu ocjenu iznosi (zamjera mu se samo to što tvrdi da u Crnoj Gori nije bilo „istrage poturica“);⁸⁵

- da sami autori *Istorije Crne Gore*, uz sav respekt prema „narodnoj mašti“ odnosno „legendi“, na jednom mjestu kažu, da „vladika u duhovnom pogledu upravlja čitavom Crnom Gorom i samo je potčinjen pećkom patrijarhu“;⁸⁶ na drugom tvrde da je u vrijeme Šćepana Malog „prvi put u istoriji Crne Gore počela da funkcioniše natplemenska vlast“;⁸⁷ a na trećem konstatuju da je Šćepan Mali uradio „ono što nije pošlo za rukom dvojici najautoritativnijih crnogorskih mitropolita XVIII vijeka, Danilu i Vasiliju, da u zemlji organizuje bilo kakvu vlast“;⁸⁸

⁸⁵ *Povjesnica Crnogorska*, str. XXI

⁸⁶ *Istorija Crne Gore*, str. 43.

⁸⁷ *Isto*, str. 393.

⁸⁸ *Isto*, str. 373.

- da se u vrijeme smjene dvojice Petrovića na čelu Cetinjske mitropolije (Petra I i Petra II), na čelu Centralnog vijeća (najvišeg i jedinog političkog tijela u zemlji), nalazi guvernadur Vuko Radonjić, i to uz saglasnost upravo mitropolita Petra I;⁸⁹

- da Risto Dragičević, u svojoj studiji posvećenoj crnogorskome guvernadurstvu, ocjenjujući poziciju guvernadura spram mitropolita sa stanovišta njihove društvene uloge i uticaja, konstatuje da „guvernadurstvo nije bila 'puka titula', već da su mitropolit i guvernadur bile dvije najglavnije ličnosti u Crnoj Gori, od kojih je... prvi mogao imati katkad i veći uticaj, a drugi veću vlast, ukoliko je ova mogla postojati pri plemenskoj organizaciji u Crnoj Gori.”⁹⁰

⁸⁹ Đoko D. Pejović: *Crna Gora u doba Petra I i Petra II*, Beograd 1981, str. 85. Inače, u knjizi *Crna Gora i Crnogorci* o tom organu, ali bez pominjanja Vuka Radonjića kao njegovog čelnika, piše: „U jesen 1830, neposredno nakon smrti vladike Petra I, postupivši po njegovom zavjetu, na Cetinju je sazvana skupština glavara na kojoj su iz svake nahije izabrana po 2 čovjeka koji su predstavljali centralno zemaljsko 'praviteljstvo'. Na skupštini je izabran i jedan oružani odred, stacioniran na Rijeci Crnojevića, koji je imao zadatak da održava red u zemlji. Odred je bio potčinjen 'praviteljstvu'. Ovaj izabrani privremeni organ u zemlji vršio je poslove godinu dana, sve do oktobra 1831, kada je formiran Praviteljstvujušći senat crnogorski i brdski“ (*Crna Gora i Crnogorci*, str. 171).

⁹⁰ Risto J. Dragičević: *Guvernaduri u Crnoj Gori (1717-1830)*, *Zapisi*, XXIII/1940, str. 156.

Izostanak tih i sličnih objašnjenja povodom priče o nasljeđu crnojevičkoga trona, omogućava ne samo da se održe „predanja“ poput onoga iz sredine XVIII vijeka u kome se kaže da je „Ivan-beg Crnojević čak vladiku Danila ’ostavio na svoju stolicu’“,⁹¹ odnosno da se zadrži krajnje nekritički odnos prema „istorijskom stanovištu“ mitropolita Vasilija i mitropolita Petra I, kako crnogorski historičari nazvaše njihovo „kreativno tumačenje“ povelje Đurđa Crnojevića (za koju niko nikad nije dokazao da je postojala),⁹² da su „mitropoliti cetinjski“ jedini nasljednici crnojevičkoga prijestola,⁹³ već i

⁹¹ *Istorija Crne Gore*, str. 33.

⁹² Ilarion Ruvarac, na čije pisanje na ovu temu, kako smo istakli, u crnogorskoj historiografiji nema kritičkih reakcija, ne samo što decidno pobija tvrdnju da je u Crnoj Gori u pretpetrovičko vrijeme postojala bilo kakva vlast mitropolita, već i negira da je uopšte postojala povelja Đurđa Crnojevića na koju se mitropoliti pozivaju (*Povjesnica crnogorska*, str. 588).

⁹³ Radi se o pisanju mitropolita Vasilija (u *Istoriji o Crnoj Gori*), da u Crnoj Gori „hercezi Crnojevići vladahu do godine 1516,“ a od „te iste godine umjesto hercega vladaju mitropoliti“, odnosno mitropolita Petra I (u pismu njegovom sinovcu Stanku Stijepovu, iz avgusta 1817), da „po presječenju bivše vladateljske familije Crnojevića, knjaza crnogorskih, svagda su mitropoliti prirodni rukovodili s ovim narodom, i da imena duke vladateljske familije u Crnoj Gori ne ima i nitko ne smije se imenovati“. Uz „bok“ s njima je i pisanje mitropolita Save (u pismu knezu i Senatu dubrovačkom, od 25. jula 1775), „kako je bilo ot starine od posljednjega našega principa Ivana Černojevića da je ovi puk černogorski vođen mitropolitima cetinjskim“.

da se pojavi veliki broj (istoriografskih i inih) tekstova u kojima se, sa sigurnošću koja ne „trpi prigovore“, govori kako o neupitnoj mitropolitskoj svjetovnoj vlasti, tako i o vremenu kad je koji mitropolit stupio na crnogorski politički tron i kako se u ulozi „šefa države“ ponašao. Pri tome, ne radi se samo o tekstovima u kojima se, na primjer, kaže da je vladika Vavila „naslijedio vladiku Visariona i dobio ključeve svjetovne vlasti od Crnojevića 1496. godine“,⁹⁴ da „dolaskom i izborom vladike Danila za duhovnog i svjetovnog vođu nastaje prekretnica“,⁹⁵ da je Arsenije Plamenac, izborom u najviše crnogorsko svješteničko zvanje automatski izabran za šefa države⁹⁶ – i to baš u vrijeme Šćepana Malog, kad je mitropolit bio „zamoljen“ da se bavi samo svojim poslom, odnosno kad je, na temelju odluke skupštine crnogorskih glavara iz 1770. godine, koju je potpisao i mitropolit Sava, sva vlast u zemlji bila povjerena guvernaduru Jovanu Radonjiću. Riječ je i o tvrdnjama:

- da se iz izvještaja „crnogorskih knezova“ Akvizu Marčelu, od 4. maja 1694. godine, „jasno vidi da Crnogorci

⁹⁴ Milovan Ivanović: *O hrišćanskoj crkvi u Crnoj Gori*, Podgorica 2001, str. 168.

⁹⁵ Božina M. Ivanović: *Dinasti Petrović-Njegoš*, Cetinje 1992, str. 143.

⁹⁶ Vojislav Boljević Vuleković: *Crniničko pleme Boljevići u prošlosti Crne Gore*, Istorijsko-etnološka studija, Podgorica 1995, str. 91, 93.

biraju vladiku ne samo kao duhovnog vođu nego i kao prvu ličnost u zemlji“;⁹⁷

- da je mitropolit Danilo, iako prinuđen da prihvati ugovor o saradnji s Mlecima iz 1717. godine, kojim je uz ostalo ustanovljeno guvernarurstvo u Crnoj Gori, „zadržao rukovodeću ulogu u zemlji“;⁹⁸

- da će na kraju XVI ili početkom XVII vijeka doći do „srastanja interesa crkve i naroda, iz čega će nastati nova uloga crnogorskoga mitropolita kao prve ličnosti u crnogorskom glavarskom vrhu i nosioca 'teokratske' vlasti u zemlji“.⁹⁹

*

Iz navedenoga nije teško uočiti da crnogorska istoriografija nije uspjela niti da pruži dovoljno jasnu, konzistentnu i konsekventnu „sliku“ o tome što se dešavalo s crnogorskom državom na prelasku iz XV u XVI vijek, kad Crnojevići silaze sa njene vlasti, niti da ponudi ijedan uvjerljiv dokaz da su Crnojevići svoju vlast prenijeli (testamentom, poveljom ili na drugi način) na bilo koga. Sam po sebi, taj problem ne bi bio tako velik (s obzirom na to da ima još mnogo „neotkrivenih stranica“ crnogorske istorije) da je nastao samo iz uobičajenih razloga koji priječe potrebne istoriografske spoznaje (neraspologanja

⁹⁷ *Istorija Crne Gore*, str. 213.

⁹⁸ *Crna Gora i Crnogorci*, str. 164.

⁹⁹ Dragoje Živković: *Op. cit.*, tom I, str. 372.

relevantnim izvorima i građom, manjka kadrova i materijalnih sredstava za nova istraživanja domaćih i stranih arhiva i slično). Nevolja je, međutim, što se u osnovi toga i takvoga historiografskog učinka, osim tih i drugih objektivnih razloga (koji nijesu mali i beznačajni), nalaze i barem tri koja se teško mogu svrstati u tu kategoriju.

Jedan razlog se odnosi na krajnje „neobavezan“ odnos prema tako važnom principu svake nauke, pa i istorijske, kakav je precizno određenje pojmova kojima se „barata“.

Drugi razlog odnosi se na „tolerantan“ odnos prema činjenicama, u smislu:

- da se njihov nedostatak nadomiješta kojekakvim neutemeljenim „pretpostavkama“ i „logičkim“ konstrukcijama;

- da se apstrahuju i onda kad su očigledne i kad je pozivanje na njih nasušno potrebno;

- da se životna stvarnost (shvaćena kao faktički slijed društvenih zbivanja) smatra važnom za objašnjenja koja se nude samo onda kad se „poklapa“ s oficijelnim historiografskim opisima, a ne obrnuto.

Treći razlog odnosi se na odveć ignorantski odnos prema rezultatima istraživanja koji ne potvrđuju stanovišta „dvorske historiografije“. Eklatantan primjer te vrste je odnos prema „natuknici“ (i savjetu) Ilariona Ruvarca povodom teze o svjetovnoj vlasti crnogorskih mitropolita, da bi crnogorska historiografija, za svoje dobro, mitropolite crnogorske trebalo da iz političke premjesti

u crkvenu povijest, „budući da su oni bili i ostali samo duhovne starešine, samo vladike i ništa više“.¹⁰⁰

Utemeljena na takvoj metodologiji i logici, crnogorska historiografija čini ono jedino što joj preostaje: ne bavi se datim, već zadatim. Umjesto stvarnih, naučno fundiranih objašnjenja o crnogorskoj političkoj stvarnosti XVI i XVII vijeka, ona, poput svojih „očeva osnivača“, nudi priču o crnogorskim mitropolitima kao jedinim pravim nasljednicima crnojevičkoga trona, dajući im, zavisno od stepena vlastitog „nadahnuća“, najrazličitije vladarske titule – od „zemaljskih starješina“ i „crnogorskih vladara“,¹⁰¹ do „vladara zemlje“.¹⁰² Nedostatak dokaza da je tako bilo, ona, baš kao i njeni „očevi osnivači“, nadomješta pričama poput one o tobožnjoj „iznenađenosti ruskog dvora“ što se „guvernadur pojavljuje kao zastupnik zemlje, kad je to pravo zakonito pripadalo mitropolitu iz kuće Petrović“,¹⁰³ ili one da su ruski car Aleksandar I i srpski vožd Karađorđe, inače dobro upućeni u to ko je ko i ko je što u Crnoj Gori, mitropolita Petra I oslovljavali sa „knez-vladika“, odnosno „knez-mitropolit“.¹⁰⁴

¹⁰⁰ *Povjesnica crnogorska*, str. 590.

¹⁰¹ Branko Pavićević: *Sazdanje crnogorske nacionalne države*, Podgorica 2004, u: *Istorija Crne Gore*, knj. 4, tom 1, str. 132-133.

¹⁰² Đoko D. Pejović: *Op. cit.*, str. 446.

¹⁰³ Dragoje Živković: *Op. cit.*, tom II, str. 248.

¹⁰⁴ Risto Dragičević, koji piše na tu temu, navodeći čak i datume pisama Aleksandra I (jednog) i Karađorđa (tri), u kojima

Takav postupak, naravno, nije ni slučajna, ni naivna. Čineći to, crnogorska historiografija, u krajnjoj liniji, mitologiji duhovnih otaca, koja je u funkciji njihove osobne borbe za vlast, dodaje još i vlastitu mitologiju, koja je takođe u funkciji borbe za vlasti – ali više ne ni mitropolitske, ni crnogorske.

Mitovi, kaže Ž. Sorel, spadaju u red „takvih konstrukcija čije je poznavanje vrlo važno za istoričare“.¹⁰⁵ Kao, u biti, fantastična i slikovita manifestacija kolektivne svijesti o nečemu čemu se žele (nastoje) pridati osobine odnosno vrijednosti koje ono nema, mitovi nekad, za kratko, mogu biti i korisni, posebno u situacijama kad se iskazuju u formi „žive vjere“ koja preko „zajedničkog sentimenta“ ujedinjuje i mobilise određene društvene grupe na akciju. Tako mitovi o vlastitoj slavnoj prošlosti i velikim i mudrim vođama koje su joj davale „neizbrisiv pečat“, na primjer, mogu za trenutak da djeluju vrlo podsticajno na one koji teže za obnovom nacionalnog identiteta ili državnog suvereniteta. No, isto tako, za sve što se nakon „motivacionog bljeska“ dešava, pozivanje na mitove može da bude i, po pravilu,

mitropolita Petra I tako oslovljavaju, smatra, pozivajući se na Vladana Đorđevića, da bi, barem kad je u pitanju ruski car, čitava stvar s takvom mitropolitovom titulaturom mogla biti “produkt” Kokela, iz čije je knjige preneseno njegovo pismo mitropolitu Petru I (Risto J. Dragičević: *Op. cit.*, str. 145).

¹⁰⁵ *Država i politika*, Beograd 1968, knj. I, str. 290.

jeste kontraproduktivno. Mitovi, naime, kaže dalje Sorel, „nisu opisi stanja stvari već su izrazi volje“.¹⁰⁶ Oni su neka vrsta lažnog predstavljanja (prikazivanja) onoga na što se odnose, a varanje ljudi, bilo čime i u ime bilo kojeg ideala, nije naročito srećna solucija. Mitovi su veoma otporni na pokušaje da se potisnu ili obeznaže jer se gotovo uvijek javljaju kao manifestacija ubjeđenja. Osnovu mitova ne čine misli nego ošućaji. Istina mitova nije istina logike, nego istina ošućaja. Ona se opire svakom analitičkom i kritičkom mišljenju i onde će nje ima, za nauku nema mjesta. Faktički, to znači da je svijest o vlastitoj društvenoj i državnoj prošlosti formirana na historiografskim kazivanjima mitološke provenijencije, u čijoj se osnovi nalazi (tomistička) filozofema „vjeruj da bi razumio“, posve kriva. Tako formiranom svijješću se, naime, saobrazno principu tzv. teodiceje, vrši (o)pravdanje kao jedino ispravne i progresivne, moralne i bezgrešne upravo one politike koja je u mnogo čemu bila veoma daleko od toga.

Pravilo da mitovi nastaju s one strane racionalnog, i kao zamjena za njega, te da kao takvi ne samo sputavaju nego najčešće i sasvim sprečavaju svako razborito srijetanje sa stvarnošću, važi i za crnogorsku historiografiju. To se u konkretnom slučaju, tj. u slučaju navedene recepcije crnojevičkoga političkog nasljeđa, ne pokazuje samo na jednom primjeru, tj. na primjeru koji govori o tome:

¹⁰⁶ *Isto*, str. 291

- da je u sjenci takvoga historiografskog „drila“, i dakako pod njegovim uticajem, izraslo uvjerenje da je vrijeme „vlasti svetih vladika“ bilo ne samo vrijeme posvemašnjega napretka zemlje nego i herojsko doba crnogorske povijesti uopšte;

- da se spram te „istine“, svaka pomisao da je u posmatranom periodu bilo ili moglo biti i drugih, boljih solucija - i dalje smatra jeretičkom i besmislenom;

- da je u crnogorskoj historiografiji, jednako kao i u „istorijskoj svijesti“ Crnogoraca, ostala posve nezapažena analiza prilika u zemlji autorke koja živi u vrijeme „mitropolitske vlasti“ i piše da je „slijepa revnost prema vjeri“ što ju je nametnulo svještenstvo, „lakomo i prema srebroljublju nezasito, pod vidom bogoljubstva i posredstvom licemjerne pobožnosti“, dovelo do stanja u kome ljudi žive bez prava na samostalno rasuđivanje i mogućnosti da razlikuju dobro od zla, što je „sažaljenja dostojno“, usljed čega se Crna Gora, u krajnjoj liniji, suočava s nečim što bi se moglo nazvati „osveta proizvedena pod Božjim imenom“, jer su je zavist i pohota odnosno neprijateljstva i osvete iz koristoljublja, kao posljedica činjenice „da je cijelo opštество pomračeno sujevjerjem svještenim“, doveli u situaciju u kojoj, „prema rečenomu slovu spasitelja – slijepac slijepca vodi i oba u jamu upadaju“;¹⁰⁷

¹⁰⁷ *Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori* / preveo i priredio Božidar Šekularac, Podgorica 1998, str. 135.

- da istu sudbinu u savremenoj crnogorskoj istoriografiji, odnosno u shvatanjima „pravovjernih“ Crnogoraca, ima i opaska knjaza Danila Petrovića da je uprava prije njega, pod kontrolom mitropolita, bila razlog što Crnoj Gori nije ranije priznata nezavisnost i što nije primljena u „skup evropskih država“.¹⁰⁸

Naprotiv, takvih primjera je više i oni, za razliku od pomenutog – za koji bi se možda još i moglo reći da pripada prošlosti (mada su mu posljedice i danas veoma teške i sasvim vidljive) – svojom „pulsacijom“ bitno negativno utiču na smjer i karakter savremenog crnogorskog društvenog razvoja.

Konkretno, radi se o ovome.

U prvom redu, uvjeravanje u istinitost mita da su Crnojevići vlast ostavili mitropolitima nema za posledicu samo uzmak istoriografije pred naletom fantazmagoričkog diskursa njenih „očeva osnivača“ (mitropolita i njihovih sekretara), a time i izostanak odgovarajućeg serioznog bavljenja tako dugom i toliko važnom dionicom crnogorske društvene i državne prošlosti, kakva je ona od kraja XV do sredine XIX vijeka. Posljedica toga „učenja“ je i stvaranje fame, s jedne strane, o „vladikatu“ kao neizbježnoj, u datoj istorijskoj dionici jedino mogućoj formi organizacije društva i države i, s druge strane, o mitropolitima kao stvaraocima (utemeljivačima) crnogorske države. O potonjem se, na primjer, u

¹⁰⁸ *Crnogorski zakonici 1796-1916* / priredili Branko Pavićević i Rade Raspopović, Podgorica 1998, knj. I, str. 190.

posmatranim knjigama govori na razne načine, manje ili više eksplicitno, ali veoma uporno. U *Istoriji Crne Gore* se, u tom smislu, kaže da se ideja o organizovanju državne uprave u Crnoj Gori provlači „kroz cijeli XVIII vijek, počevši od vladike Danila“, da „mitropolit Vasilije razrađuje plan o stvaranju državnih organa u Crnoj Gori i ujedinjenju srpskih zemalja uz pomoć Rusije“,¹⁰⁹ ali da stvaranje državne organizacije u Crnoj Gori dobija karakter istorijski realnoga projekta tek krajem XVIII vijeka, poslije pobjeda crnogorske vojske u bitkama na Martinićima i Krusima.¹¹⁰ U knjizi *Crna Gora i Crnogorci* se pak na temu stvaranja države u mitropolitsko vrijeme kaže da je vladika Danilo bio „tvorac ideje o slobodi i nezavisnosti Crne Gore“, odnosno da se „ideja o jedinstvu crnogorskih plemena na čelu sa mitropolitom proteže sve do kraja XVIII vijeka, kada su stvoreni prvi organi uprave u Crnoj Gori“,¹¹¹ da je vladika Petar I „bio izvanredan poznavalac psihologije naroda, pa je uspio da zavede red u narodu za koji je sam, u jednom pismu kotorskom providuru 1796. govorio da se 'bez sablje i konopca ne može nagnati na dobri put'“,¹¹² te da je, zapravo, Praviteljstvo suda crnogorskog i brdskog, formirano u doba mitropolita Petra I, bilo „prva institucija u Crnoj Gori koja je imala sva

¹⁰⁹ *Istorija Crne Gore*, str. 453.

¹¹⁰ *Isto*, str. 457.

¹¹¹ *Crna Gora i Crnogorci*, str. 164-165.

¹¹² *Isto*, str. 168.

obilježja državnog organa“.¹¹³ Živković opet govori o mitropolitima kao ljudima koji će „podlovcensku“ Crnu Goru „izbaviti od kataklizme“.¹¹⁴ Takvim tezama, baš kao i aktuelnim uvjerenjima da su prvi crnogorski zakonici doneseni na samom prelasku iz XVIII u XIX vijek,¹¹⁵ „sugeriše“ se samo jedno – da je crnogorska država tvorevina XVIII vijeka, zapravo djelo crnogorskih mitropolita koji tek tada, vođeni rukom providjenja, uspijevaju da nekoliko međusobno kudikamo više posvađanih nego povezanih parohijalnih društvenih grupa, što su jedva poznavale izvjesno unutarplemensko zajedništvo, privedu političkoj kulturi i organizaciji. O implikacijama te „sugestije“, posmatranim iz ugla priče o hiljadugodišnjoj crnogorskoj istoriji i državi, suvišna je svaka priča. Možda već i zbog toga što se svekolika faktička „uspomena“ Crne Gore i Crnogoraca na prve tri četvrtine svog „milenijumskog trajanja“, izuzmu li se spomenik Ivanu Crnojeviću na Cetinju i nekolike ulice u crnogorskim gradovima s njegovim imenom (pri čemu ona na Cetinju i dalje slovi kao Ivan-begova), te potonje floskule o „četiri dinastije“, svodi na tri „naslova“ Balšića (dvori u Ulcinju, pazar na Cetinju i ulice u par crnogorskih gradova) i – ništa više.

¹¹³ *Isto*, str. 171.

¹¹⁴ Dragoje Živković: *Op. cit.*, tom II, str. 274.

¹¹⁵ *Velike ličnosti daju pečat istoriji*, „Pobjeda“, Podgorica 12. jul 2010, str. 10.

Zatim, historiografska promocija mita o mitropolitima kao jedinim nasljednicima crnojevičkoga trona, na kome se oni zakonito smjenjuju, nužno ima za posljedicu kako nanošenje velike nepravde drugim poznatim i veoma zaslužnim ličnostima iz prošlosti Crne Gore, tako i krivotvorenje stvarnih podataka o mnogim istorijskim zbivanjima na njenom tlu. Da su ti „trendovi“ i dalje na djelu, uvjerljivo govore kako razni aktuelni oficijelni programi „vraćanja duga istoriji“, u smislu drugačijeg vrednovanja pojedinih njenih važnijih „sekvenci“, tako i konkretna „prigodna prisjećanja“ na neke ličnosti i događaje iz prošlosti. Ni u jednim ni u drugima, naime, i dalje nigde nema ni riječi o Šćepanu Malom i njegovih sedam godina „carevanja“, uprkos tome što se u pojedinim intelektualnim i naučnim krugovima sasvim otvoreno i, čini se, prilično argumentovano govori da je njegovim zaslugom u političkom i državnom organizovanju crnogorskog društva ostvaren „istorijski vrijedan rezultat i iskorak“, koji se sastoji najprije u tome što je, poštujući drevni civilizacijski princip „bogu božje – caru carevo“, Crnogorskoj crkvi „pomogao da shvati“ da treba da se bavi svojim poslovima i time „oplemeni svoju misiju“, a potom i u tome što je crnogorskom istorijskom procesu dao onu tako neophodnu dimenziju svjetovnosti koja će Evropu i svijet zapljusnuti tek s građanskim revolucijama, odnosno sa snaženjem ideja prosvjetiteljstva i racionalizma.¹¹⁶

¹¹⁶ *Prethodnica promjena u Evropi*, „Pobjeda“, Podgorica 12. jul 2010, str. 14.

U „istorijskoj memoriji“ savremenih Crnogoraca, takođe, nema mjesta ni za guvernadure Radonjiće, koji su se - prema onome što se kroz „pukotine“ u crnogorskoj „dvorskoj historiografiji“ može jasno vidjeti – više od sedam i po decenija nalazili na čelu crnogorske svjetovne vlasti (one koje je u njihovo vrijeme bilo i koliko je bilo), i u čijem se misaonom opusu nalaze djela (poput *Kratkog opisa o Zeti i Crnoj Gori* i tzv. *Bečke konvencije*) koja i u političkom i etičkom pogledu nadilaze i mitropolitske i poneke evropske horizonte onoga vremena. Dakako, nema pomena ni o tome da bi se neko priznanje (makar samo u formi spomenika „neznanom junaku“) eventualno moglo „odati“ i „običnim“ crnogorskim građanima, koji su (i kao rantici i kao „patnici“) bili „na biljezi“ i onda kad „gospodari“ (bilo zbog njihovih čestih i dugih odsustvovanja iz zemlje, bilo zbog toga što im se lične ambicije i „akcije“ nijesu uvijek poklapale s onim što je zemlji trebalo) nijesu bili s njima i pred njima.

Najzad, historiografska fama o viševjekovnom svjetovnom gospodarenju duhovnih otaca, kao legitimnih nasljednika crnojevićkoga trona, a uz to još i utemeljivača (osnivača, tvorca) crnogorske države – čijim se psihološkim, etičkim, aksiološkim, ideološkim i političkim reliktima i dalje tako štedro „hrani duša“ i „bistri um“ Crnogoraca – ima za posljedicu uporno i uspješno destruiranje svega onoga u nacionalnoj, kulturnoj i svakoj drugoj orijentaciji crnogorskog društva i države što se ne poklapa sa „višim“ interesima i ciljevima dezidera u koga su mitropoliti vjerovali i „polagali nadu“. Mit o

mitropolitima-gospodarima i njihovoj svetoj i „jedino mogućoj“ političkoj misiji se, naime, ne odnosi, ili se tek uzgredno odnosi, samo na „profanu“ (tehničku) stranu stvaranja države i vršenja vlasti u njoj. Kvintesenciju mita o kome je riječ čini filozofija politike, koja kao „jedinu pravu“ i prihvatljivu „spoljnu“ (međunarodnu) orijentaciju i poziciju zemlje vidi u njenoj besprizivnoj pripadnosti slovensko-srpsko-pravoslavnom zajedništvu, pod „uvijek sigurnom“ i zato neupitnom ruskom egidom. Snagu „zova“ tog nasljeđa, kome se često pridaje značenje „prađedovskog amaneta“, ne umanjuju ni njegova iskustveno provjerena sirenska svojstva, ni bitno promijenjene unutrašnje i spoljnopolitičke prilike s kojima se Crna Gora suočava kao nezavisna i međunarodno priznata zemlja. Naprotiv, malo koji politički „senzor“ u Crnoj Gori tako postojano i precizno reaguje poput onog kojim se njeni građani i dalje „diferenciraju“ na pobornike dijaboličnih zapadnih (proevropskih i evroatlantskih) opcija i orijentacija i „pravovjernike“, vazda odane „jedino prijateljskom“ slovensko-srpsko-pravoslavnom korpusu, pod ruskom egidom. O prevalenciji drugih nad prvima, pak, uvjerljivo govore barem dva indikatora: onaj, što ga nude podaci iz potonjih anketa, po kojima više od polovine crnogorskih građana i dalje podržava crkvu koja sustavno negira crnogorsku državu i naciju;¹¹⁷ i onaj, koji se odnosi na činjenicu da „crv euroskepticizma“ (što ga čine „strahovanja“ za budućnost Evrope, kritičnost u pogledu rada pojedinih evopskih institucija, rezervisnost u pogledu

¹¹⁷ *Pobjeda*, Podgorica 23. februar 2010, str. 8.

stupanja u evropske i evroatlantske integracije i slično) dobro „radi“ i unutar one grupacije crnogorskih građana koji se deklariraju kao sljedbenici ideje nezavisne, međunarodno priznate i u Evropu i svijet integrisane Crne Gore. U oba slučaja rezultat je isti, a ogleda se kako u stvaranju fame (kod nekih i čvrstog uvjerenja) da je sve što Crna Gora danas radi u pogledu svoje unutrašnje transformacije i spoljnopolitičke orijentacije samo privremeno i oročeno dejstvom faktora izvan njenog uticaja i kontrole, tako i „čvrstom držanju“ onih koji „zaziru“ od „visoke cijene“ kojom će biti plaćen pokušaj njenog izdvajanja iz „prirodnog“ (istočnog) okruženja, i u njemu „davno savijenog bratskog gnijezda“, i usmjeravanja ka (zapadnom) prostoru i ambijentu, kome ona „nikad ničim nije pripadala“ i kome, po svojoj „duši“, nikad neće i ne može pripadati.

O tome koliko takva duhovna klima korespondira sa zahtjevima novog vremena u koje je Crna Gora zakoračila, odnosno mogućnostima koje joj ta činjenica pruža - suvišna je svaka priča. Nije, međutim, suvišan zaključak da je odnos crnogorske historiografije prema crnojevićkom političkom nasljeđu, gledan iz tog ugla, u biti isto što i odnos savremene Crne Gore prema sebi samoj. Ne promijeni li se isprazna epika – zajedno sa isto takvim lamentiranjem nad onim što se htjelo ali „zla sudbina nije dala“ – ostaće ne samo jedina „uspomena na prošlost“ zemlje koja s ponosom ističe hiljadugodište svog postojanja, nego i jedina zamjena za potisnute ili već sasvim izgubljene duhovne supstrate na kojima se temelji njen stvarni život.

SAMOSVOJNOST ZETSKO-CETINJSKE MITROPOLIJE U DRŽAVI CRNOJEVIĆA

Zvezdan Folić

U hrišćanskome svjetonazoru srednjega vijeka na Balkanu bila su ukorijenjena i shvatanja o misiji država i zajednica kojima su države bile ispunjene. Iz iste hrišćanske vizije svjetske istorije crpljeni su argumenti i za političku ideologiju Vizantijskoga carstva. Jedan od njih očitovao se u potpunoj pokornosti hrišćanske crkve prema državnoj vlasti. U vizantijskome duhovnom i političkom krugu država i crkva bile su dva vida iste stvari. Hrišćanska crkva priznavala je državi da je božanska ustanova, a u društvu u kome religija dominira prožimajući i najintimnije društveno tkivo model je očitno definisala sama religija. Na toj osnovi „prepoznavao se“ i percipirao čovjek u srednjem vijeku, prije svega kroz teologiju kao najviši izraz učenja o vjeri.¹

Hrišćanstvo je na neposredan način doprinosilo i uobličavanju političke i etničke karte tokom srednjega vijeka. Posebno je tijesna povezanost pravoslavnih crkava s vladarima dovela do osobenog oblikovanja

¹ Stiv Ransimen, *Vizantijska civilizacija*, Subotica- Beograd 1964, 108-121. *Čovjek srednjeg vijeka*, priredio Žak Le Gof, Beograd 2007, 7-14.

pravoslavlja kao oblika hrišćanske crkve i kao kulta „etničke države“. Za poimanje bliskog povezivanja konfesije i etnosa od značaja je činjenica da je još na četvrtom Vaseljenskom saboru održanom 451. godine u Halkidonu, odlučeno da granice crkve teku duž granica države. Zato je mreža crkvenih organizacija, hijerarhijom vezana i relativno stabilna, bila veoma važan faktor integracije. Ne smije se, međutim, gubiti iz vida okolnost da se okviri političke i crkvene integracije nijesu uvijek poklapali. Tako su neke linije razgraničenja bile pojačane i produbljene, dok su druge slabile i bile relativizovane.²

Takva slabost i nestabilnost bila je uočljiva i u zetskoj državi na razmeđu XV vijeka. Njen vladar Stefan Crnojević (1451–1464/5), težio je da suzbije uticaj unijatskog arhiepiskopa iz Prečiste Krajinske nad svještenicima i vjernicima u Zeti. Pod krinkom hrišćanske solidarnosti, usljed sve opasnijega turskog nadiranja, Mletačka Republika je protežirala unijatske prelate u Zetskoj mitropoliji. Time je nastojala da pripremi pravoslavne vjernike za prihvatanje rimokatoličanstva. Racionalizaciju toga stremljenja Mlečani su pronašli u sačinjenom dogovoru o postizanju unije između Carigradske patrijaršije i rimokatoličke crkve sklopljene na Drugom unionističkom saboru Firenci 1438–1439.

² Timoti Ver, *Pravoslavna crkva*, Beograd 2001, 34-37. Sima M. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici, Društva srednjovjekovnog Balkana*, Beograd 1997, 179-181.

Strah od Turaka onemogućavao je vizantijskog cara Jovana VIII (1425- 1448) i vaseljenskoga patrijarha Grigorija III da hladnokrvno rasuđuju na tome saboru, jer im je pomoć sa Zapada bila očajnički potrebna u odbrani svog, već posrnulog, Carstva.³

Ta, naoko plemenita ideja nije oživotvorena. Vizantijske vlasti bile su nemoćne da je nametnu svojim ortodoksnim podanicima. Izostala je i očekivana pomoć sa Zapada, pa je Carigrad, centar istočnoga hrišćanstva, 29. maja 1453. godine, doživio propast pred naletima vojske koju je predvodio sultan Mehmed II (1451-1481). Turska vojska bila je šarolikoga etničkog sastava. U nju je bio uključen i odred srpskog despota Đurđa Brankovića. Oko 1.500 srpskih konjanika, pod komandom vojvode Jakše, s grupom novobrdskih rudara, vičnih miniranju zidina, dali su svoj doprinos urušavanju prijestonice Istočnog rimskog carstva i središtu pravoslavnog svijeta. Mehmed II je od obilnoga ratnog plijena poslao despotu Đurđu Brankoviću nekoliko crkvenih odeždi i crkvenih utvara. Srpski vladar je ipak uspio da u određenoj mjeri nadomjesti svoju lojalnost Osmanskome carstvu. Zahvaljujući despotovom posredovanju, oslobođeno je više uglednih Grka i pravoslavnih svještenika iz turskoga zatočenistva.⁴

³ Timoti Ver, n. dj, 75-76. *Oksfordska istorija hrišćanstva*, knj.1, priredio Džon Makmaners, Beograd 2004, 317-319.

⁴ Konstantin Jiriček, *Istorija Srba*, prva knjiga, Beograd 1952, 378.

Pad Carigrada predstavljao je prekretnicu u istoriji pravoslavne ekumene. Ali novo, sumorno doba, praćeno „lovom u mutnom“ i od strane hrišćanskih država, nije uzdrimalo vlast i vjersku orijentisanost zetskoga gospodara. Na Vranjini je 6. septembra 1455. godine utanačen sporazum između providura Zuana Bolanija, izaslanika Mletačke Republike i Stefana Crnojevića sa Zetskim zborom, koji su sačinjavali predstavnici 51 „družine ili opštine... pod kojim se nalaze i mnoga druga sela“. Zetski vladar je, sa svojim družinama, priznao vrhovnu mletačku vlast, uz obavezu da će ratovati za interese Republike do Lješa i Zadrime. Mletački providur je bio zadovoljan postignutim sporazumom i stoga je prihvatio zahtjeve zetskoga vladara i njegovih starješina. Obećao je, pored ostalog, očuvanje kompetentnosti zetskoga mitropolita, što je značilo uklanjanje mletačkoga uticaja na zetskog prvosvještenika. Prvi korak u tome pravcu trebalo je da predstavlja instalacija mitropolita slovenskoga porijekla.⁵

Prihvatanje vrhovne mletačke vlasti za zetskoga vladara imalo je simboličan karakter. To je bila nominalna vlast, budući da je Stefan Crnojević postao nesporni gospodar zetske države. Mlečani su i pored svega nastojali da preko mitropolita u Prečistoj Krajinskoj, umanje uticaj Stefana Crnojevića. Prekršili su obećanje

⁵ *Istorija Crne Gore*, knjiga druga, Titograd 1970, 232, 327-328. Žarko Šćepanović, *Cetinje u doba Crnojevića, Cetinje 1482-1982*, Podgorica 1994, 65.

dato na Vranjini, te su 1458. godine uspjeli da uz pomoć rimske crkve, postave Jovana sa Krita, unijatskog premeta grčkog porijekla, za mitropolita u Prečistoj Krajinskoj. Mitropolit Jovan je dosljedno podržavao mletačku politiku i neskriveno iznosio da je sljedbenik rimokatoličke crkve.⁶ To ga je u očima zetskoga gospodara i njegovog podanika maksimalno iskompromitovalo, a Prečista Krajinska je bila definitivno prokažena kao sedište pravoslavnoga zetskoga mitropolita. Novo sedište mitropolije bio je manastir Sv. Nikole na Vranjini. Stefan Crnojević je ostao čvrsto uz pravoslavlje.

Takav rasplet događaja navodi nas na nekoliko konstatacija. Očigledno je da je kod prvog vladara iz dinastije Crnojevića postajala jaka svijest o pripadnosti pravoslavnoj crkvenoj sferi i o razlici koja ga je odvajala od „latinskog svještenstva“. To svještenstvo je bilo osnova za prodiranje mletačkoga uticaja u Zeti (Crnoj Gori), što je bilo nedopustivo za opreznoga i dovitljivoga crnogorskoga vladara. Osim toga, vojna saradnja s Mletačkom Republikom nije za Stefana Crnojevića ni u kom slučaju implicirala ugrožavanje vjerskog identiteta ogromne većine njegovih podanika. Crnogorski vladar je očigledno stremio apsolutnoj kontroli nad crkvom i vjernicima u svojoj državi. Tako je stvorena podloga i za ostvarenje „braka“ između pravoslavne crkve i države u Crnoj Gori.

⁶ Risto Kovijanić, O Zetskom mitropolitu u Prečistoj Krajinskoj, *Glasnik cetinjskih muzeja*, br.1, Cetinje 1968, 89-92.

Otjelotvorenje te zamisli bilo je kudikamo lakše realizovati i zbog teških prilika koje su iz temelja potresle djelovanje Pečke patrijaršije. Padom srpske despotovine pod tursku vlast (1459) nije nestalo institucije srpskoga patrijarha. Osmansko carstvo je vodilo veoma pronicljivu vjersku politiku, uviđajući da su im odane crkvene organizacije najdjelotvornije sredstvo u pacifikaciji osvojenih teritorija. Sultan Mehmed II, osvajač Carigrada, odmah je postavio novog vaseljenskog patrijarha Genadija II Sholarija i pružio mu zaštitu.⁷ Od tada je Carigradska patrijaršija bila inkorporirana u osmanski državni aparat. Vaseljenski patrijarh je dozvolio da se u slobodnim djelovima Srbije, po svemu sudeći u Smederevu, izabere Arsenije II za prvog srpskog patrijarha pod osmanskom vlašću. Turci se nijesu direktno uplitali u nadležnosti patrijarha Arsenija, pa je on upravljao pravoslavnom crkvom u Srbiji do smrti 1463. godine.⁸

⁷ Antiunijatska orijentisanost bila je presudni faktor u izboru prvoga vaseljenskog patrijarha pod osmanskom vlašću. Lojalnost prema novim vlastima trebalo je da bude imanentna Genadiju II Sholariju, pa ga je Mehmed II savjetovao: „Budi mudar patrijarh, i možeš računati na naše prijateljstvo i zadržati sve privilegije koje su patrijarsi prije tebe imali“. *Oksfordska istorija hrišćanstva...*, 207. Jovan Radonjić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX vijeka*, Beograd 1950, 153-154.

⁸ Đoko Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, knj. 1, Beograd 1991, 288. Boris Nilević, *Srpska pravoslavna*

To je prouzrokovalo prestanak rada srpske crkve kojoj je nedostajalo organizacione spremnosti da nastavi svoje egzistiranje u izmijenjenom društvenom kontekstu.⁹ Dakle, nijesu Turci ukinuli Pečku patrijaršiju u srednjem vijeku, nego je ona bila nesposobna da bez vlastitoga državnog oslonca produži svoju misiju.

Skoro sve crkvene organizacije nekadašnje Pečke patrijaršije bile su uključene u sastav Ohridske arhiepiskopije koja je, takođe, bila instrument osmanskih vlasti. Van njenoga duhovnog domašaja ostale su Mileševska i Zetska mitropolija, budući da su Hercegovina i Crna Gora uspjele da održe svoju samostalnost. Ohridskoj arhiepiskopiji nije mogao biti potčinjen ni beogradski mitropolit Filotej, pošto je Beograd od 1427. do 1521. godine bio pod vlašću ugarskih kraljeva.¹⁰ Turskim osvajanjem Hercegovine 1482. godine i Mileševska mitropolija je pripojena Ohridskoj arhiepiskopiji. Jedino je u državi Crnojevića mogla slobodno

crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, Sarajevo 1990, 99-100.

⁹ Rajko L. Veselinović, Stanje srpske crkve od 1459. do 1557. godine, *Bogoslavlje*, Beograd 1937, 281. Ljubomir Stojanović, Srpska crkva u međuvremenu od patrijarha Arsenija II do Makarija (oko 1459- 1463. do 1557), *Glas Srpske kraljevske akademije*, Beograd 1923, 128.

¹⁰ Ljubomir Stojanović, n.dj, 123-124. Boris Nilević, n. dj, 101.

funkcionisati pravoslavna mitropolija koja je ujedno predstavljala i stub crnogorskoga ponosa. Samo su neoprezni istoriografi mogli prevideti tu istorijsku činjenicu, stavljajući Zetsku mitropoliju u duhovni okvir Ohridske arhiepiskopije. Za te tvrdnje ne postoji nijedan istorijski izvor, a nastale su bez dubljega poniranja u suštinu toga pitanja ili nerazumijevanja dugoga i složenoga istorijskog procesa.¹¹

I nasljednik Stefana Crnojevića, njegov sin Ivan (1465-1490) prepoznavao je značaj jedinstvene i samostalne crkvene organizacije za očuvanje svoje države. Ignorišući djelovanje unijatskog premeta, sveo je njegov

¹¹ Neidentifikovanje uzročno-posljedičnih veza uzrokovalo je takve tvrdnje koje su primjetne u ovim istoriografskim radovima: Nićifor Dučić, *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, Gacko 2002, 119. Radoslav Grujić, *Pravoslavna srpska crkva*, Skoplje 1923, 71. Konstadin, *Carigradska patrijaršija i pravoslavlje u evropskoj Turskoj*, Beograd 1895. Te neutemeljene konstatacije nekritički su preuzeli i pojedini crnogorski istoriografi, kao Radoje Pajović, *Odnos crkve i države u doba Petra I*, zb. radova: *Bitka za Crnu Goru - Martinići i Krusi 1796-1996*, Podgorica 1997, 171. Neodrživa je i tvrdnja da se zetska mitropolija u vrijeme krajinskih mitropolita približavala Ohridskoj mitropoliji koju je iznio Danilo Radojević, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori*, Podgorica 2010, 44.

ugled na najniži nivo. Vanredno teške političke prilike nagnale su ga da često mijenja sjedište svoje zemlje. Izgradio je utvrđenje Riječki grad (Obod), a na Ivanovom dvoru pored vojvoda, kefalija, logofeta, dijaka, nalazio se i zetski (crnogorski) mitropolit Visarion. S njim je crnogorski vladar uspostavio tijesnu saradnju.¹² Istorijska nauka ne raspolaže podrobnijim podacima o tome crnogorskom prvosvješteniku, niti se zna od koga je dobio mitropolitsko dostojanstvo. Zato nam se čini neubjedljiva konstatacija autora druge knjige Istorije Crne Gore, objavljene 1970. godine, da je Visarion dobio to uzvišeno crkveno zvanje uz odobrenje mileševskog mitropolita, jer ona nema uporišta u izvorima i afirmisanoj literaturi.¹³

Nadiranje Turaka nagnalo je Ivana Crnojevića na dislokaciju centra crnogorske države. Geostrategijski položaj i politički razlozi odredili su da taj centar bude na Cetinju, odnosno nepristupačnom planinskom području ispod Lovćena. Na jednom od baštinskih dobara na Cetinju crnogorski vladar je 1482. podigao dvorac, a dvije godine kasnije i crkvu posvećenu rođenju Bogorodice i uz nju manastir kao rezidenciju mitropolita Visariona, episkopa Vavile i brojnog monaškog bratstva. Cetinje je tako postalo prijestonica Crnojevića

¹² *Istorija Crne Gore.....*, 326. Žarko Šćepanović, n. d, 68.

¹³ *Istorija Crne Gore.....*,328-329.

države, tj. podlovcenske Crne Gore, i stalno šediste nje-
ne pravoslavne mitropolije. Manastir je očigledno sim-
bolizovao vlast Crnojevića i njen savez s pravoslavnom
crkvom. Nije imao izgled utvrđenja nego monaškog
utočista, prilagođenog tihom traganju za duhovnim
savršenstvom i, dakako, za tekovinama evropske kultu-
re poznog srednjeg vijeka. Crkva i dvorac dobili su, za-
cijelo, renesansni izgled. Predstavljali su najranije i
najčistije primjere toga kulturnog pokreta u Crnoj Go-
ri,¹⁴ koji je nikao u Firenci krajem 14. vijeka. Tako je
na Cetinju došlo do susreta i spajanja različitih kultura.

Izgled tih objekata, kao i pošeta Ivana Crnojevića stje-
cištu hrišćanskih hodočasnika u Loretu, mjestu blizu
Ankone, naveli su pojedine istoričare na neosnovana pi-
tanja o kolebanju crnogorskoga vladara između pravo-
slavlja i rimokatoličanstva.¹⁵ I u Crnoj Gori pokatkad
provijavaju slična razmišljanja. Te impresije su daleko od
istorijske stvarnosti, jer je Ivan Crnojević i pred
Mlečanima postojano istupao kao zaštitnik pravoslavlja.¹⁶

Državnička mudrost uslovlila je da se Ivan Crnojević
dosljedno pridržava načela da političku samostalnost
treba da prati i crkvena samosvojnost. Samostalno

¹⁴ Pavle Mijović, *Cetinje kao feniks*, Cetinje 1997, 35-36.

¹⁵ Konstantin Juriček, *Istorija Srba*, druga knjiga, Beograd
1978, 405. Boris Nilević, n, dj, 79.

¹⁶ *Istorija Crne Gore.....*, 294.

djelovanje Cetinjske mitropolije, bez bilo kakvog stranog upliva, smatrao je veoma bitnim za funkcionisanje društvenog poretka u svojoj zemlji. Izbor crnogorskog prvosveštenika bio je isključivo u vladarevoj nadležnosti, što potvrđuju navodi iz Ivanove povelje 1485. godine „I postavih tu mitropolita zetskog kir Visariona, koji je bio u to vrijeme, da vlada svim a poslije njega (njegovu) nasljednici“¹⁷. Otuda samosvojnost, odnosno faktička autokefalnost Cetinjske mitropolije.

Nosioci svjetovne i duhovne vlasti u Crnoj Gori nijesu prihvatili ni tumačenja vaseljenskog patrijarha Genadija II Sholarija. Vaseljenski patrijarh je preporučivao pravoslavnim vladarima da se patrijarh ili mitropolit može postaviti u mjestu gdje ga prethodno nije bilo samo pod uslovom da na toj lokaciji pored patrijarha ili mitropolita ne može egzistirati drugi episkop.¹⁸ Stvarnost Crne Gore pokazivala je drugačiju sliku, jer se na Cetinju, pored mitropolita Visariona nalazio i episkop Vavila. To je, neporecivo, bio još jedan upečatljivi dokaz autokefalnosti Cetinjske mitropolije. Istovremeno je manifestovana i njena neposlušnost prema proosmanski orijentisanom vaseljenskom patrijarhu.

¹⁷ *Cetinjski ljetopis*, priredio Božidar Šekularac, Cetinje 1993, 85. Živko Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852-1918*, Nikšić 2008, 35.

¹⁸ *Istorija Crne Gore.....*, 329.

Pravoslavna crkva bila je izvorište političkog autoriteta crnogorskog vladara. Stoga je, po uzoru na mnoge druge srednjovjekovne dinaste, nastojao da je ekonomski osnaži. Obdario je Cetinjski manastir pošedima na Rijeci, planinom Lovćen s obradivom zemljom, vodenicama na Obodu i Vrelima, iskrčenim dubravama na Cetinju, dijelom zemlje pored manastira, prihodima od kotorske carine, drvima za ogrijev koja su bili obavezni da mu za Božić donose Vreljani i Ugnjani i dr. Svojoj zadužbini kao kmetove priložio je Strugare i odredio njihove obaveze prema crkvi, a to je učinio i za druge kmetove koji se nasele na crkvene pošede. Cetinjska mitropolija je, nesumnjivo, predstavljala najснаžniju instituciju poslije vladara. Kao i njegov otac, i Đurađ Crnojević (1490- 1496) je materijalno pomagao Cetinjsku mitropoliju.¹⁹

Ivan Crnojević je priložio Cetinjskome manastiru i crkve na Komu i Gorici na Skadarskom jezeru. Obje crkve je poklonio s njihovim pošedima i prihodima, uz obavezu da se na Komu izdržava nekoliko monaha. Prema monasima se postupalo s velikim obzirom i

¹⁹ *Cetinjski ljetopis...*, 97, 171-172. Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Podgorica 2006, 40-41, 57-58. Žarko Šćepanović, n. dj, 69-71.

pažnjom, pošto su oni objedinjavali intelektualnu snagu i odbrambeni bedem cjelokupne pravoslavne zajednice. Bilo ih je preko 30, što je za onovremene prilike bio zavidan broj. Nijesu svi bili domicilnoga porijekla, kao na primjer episkop Vavila, izgnanik iz jednog crkvenog središta.²⁰

Crnogorski vladar je preko svoje povelje dao i ovlašćenje Cetinjskoj mitropoliji da pruža utočište i zaštitu prebjezima iz sušednih krajeva. Strogo se poštovao autoritet crkve. Kažnjavao se svaki oblik blasfemičnog djelovanja. Vjernicima se, uz odobrenje crkvenih vlasti, dopuštala obrada manastirskog zemljišta. Ivan Crnojević se starao i o normalnom odvijanju vjerskog života, a za njegovo narušavanje propisivao je isključenje iz vjerske zajednice.²¹

Borba Crnojevića za očuvanje svoje države podrazumijevala je stabilnu i samostalnu vjersku instituciju. Otpornost Crne Gore počivala je i na stanovitosti pravoslavne crkve. Bogata darivanja crkvi i forsiranje moći svešteničke zajednice bila je razumljiva u jednom društvu u kome je stalno bila prisutna briga o egzistencijalnom opstanku i pravoslavnom identitetu. Utkana

²⁰ Nićifor Dučić, n. dj, 149. *Istorija Crne Gore...*, 329.

²¹ *Cetinjski ljetopis...*, 124- 127. Đoko Slijepčević, n.dj, 183. Živko Andrijašević n. dj, 35.

postojanost omogućila je pravoslavnoj crkvi da, i nakon gubitka crnogorske nezavisnosti, bude istrajni čuvar jedinstva nekadašnjih Crnojevića zemalja. Cetinjska mitropolija je, sve do sredine 19. vijeka, bila okosnica crnogorskog državotvornog pokreta.

JEZIK IZDANJA CRNOJEVIĆA ŠTAMPARIJE U SVJETLOSTI DOSADAŠNJIH IZUČAVANJA

Adnan Čirgić

Jedna od najznačajnijih tekovina u crnogorskoj kulturnoj povijesti svakako je cetinjska Crnojevića štamparija iz koje su izišle prve crnogorske ćiriličke inkunabule. Takvom se tekovinom mogu podičiti još samo tri slovenska naroda: Česi, Ukrajinci i Hrvati. To naravno važi ako se kao kriterijum pripadnosti inkunabula uzme jezik na kojem su štampane. Jedan od najpoznatijih paleoslavista današnjice, akademik Stjepan Damjanović, ističe: „Najsigurnijim se kriterijem (o pripadnosti inkunabula – prim. A. Č.) čini jezik: ako su knjige tiskane na slavenskom idiomu, tj. na narodnom jeziku ili na pojedinoj redakciji staroslavenskoga možemo ih ubrojiti u slavenske, tim više što su te inkunabule služile civilizacijskim potrebama pojedinih slavenskih sredina. Po tom se kriteriju četiri slavenska naroda mogu pohvaliti tim osobitim kulturnim dostignućem: Česi, Ukrajinci, Crnogorci i Hrvati.“¹

¹ Stjepan Damjanović, „Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slavenskog tiska“, In: Zbornik radova *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske (ur. Milorad Nikčević), Zagreb, 1996, str. 44.

Budući da su o značaju i istorijatu Crnojevića štamparije objavljene brojne studije, monografije, zbornici i sl., među kojima je svakako najvrednija opsežna monografija *Počeci štamparstva u Crnoj Gori* Evgenija Ljvoviča Nemirovskog², u kojoj su sažeta gotovo sva dosadašnja saznanja o Crnojevića štampariji, namjera nam nije da sublimiramo kulturološke podatke koji su u literaturi već manje-više poznati. Jedan od najmanje rasvijetljenih segmenata u vezi s izdanjima Crnojevića štamparije jeste jezik njezinih izdanja. I pored fototipskoga objavljivanja onoga što je od tih izdanja sačuvano, taj jezik izgleda nije privukao veću pažnju filologa. Možda se razlog takvoga odnosa prema jeziku izdanja Crnojevića štamparije krije u polemici koja je pred kraj XX vijeka izbila o tome čijem kulturnom nasljeđu pripada taj jezik. Ta je polemika i povod nastanka ovoga rada.

Glavni kamen spoticanja u vezi s jezikom izdanja Crnojevića štamparije jeste da li ona pripadaju zetskoslovenskoj, odnosno crnogorskoslovenskoj, ili srpskoslovenskoj tradiciji. Ta je pripadnost uglavnom određivana na osnovu čitanja staroga *jat* (ѣ). Nasuprot tezi o (i)jekavskoj glasovnoj vrijednosti toga grafema, koju je najtvrdje zastupao Vojislav P. Nikčević³, stoji teza o dosljednome ekavizmu

² Evgenij Ljvovič Nemirovski, *Počeci štamparstva u Crnoj Gori*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996. (ur. Čedomir Drašković).

³ Viđeti: Vojislav P. Nikčević, „Jezik izdanja Crnojevića štamparije“, In: Zbornik radova *Pola milenijuma Crnojevića*

u crnojevičkim izdanjima, koju su najviše razradili Jasmina Grković Mejdžor⁴ i Aleksandar Mladenović⁵. Osnovni je problem u razjašnjenju toga pitanja nepostojanje tvrdih dokaza na osnovu kojih bi se mogla rekonstruisati glasovna vrijednost staroga *jat* u cetinjskim inkunabulama.

Na osnovu podataka koje su dosadašnji istraživači publikovali izgleda da se u tim tekstovima gotovo dosljedno upotrebljava *jat* u onim pozicijama u kojima je to bilo određeno starocrkvenoslovenskim uzusima. Ukoliko se na takvim mjestima *jat* ne javlja, onda se umjesto njega upotrebljava ekavski alternant *e*. Ili se čak umjesto etimološkoga *e* upotrebljava grafem za *jat*. No ta građa ne ukazuje i na slučajeve u kojima se umjesto *jata* upotrebljava (i)jekavski alternant ili na slučajeve u kojima se umjesto grupe *ije / je* (koja nije alternant *jata*) upotrebljava grafem *jat*. Takva situacija je Jasminu Grković Mejdžor i Aleksandra Mladenovića navela na zaključak da su se tekstovi o kojima je riječ čitali ekavski.

štamparije, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske (ur. Milorad Nikčević), Zagreb, 1996, str. 189-208.

⁴ Viđeti: Jasmina Grković – Mejdžor, *Jezik „Psaltira“ iz štamparije Crnojevića*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1993, str. 45-50.

⁵ Viđeti: Aleksandar Mladenović, „Ekavizam naših starih štampanih knjiga“, In: *Pet vjekova Oktoiha – prve štampane ćiriličke knjige na slovenskom jugu*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti & Srpska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1996, str. 49-57.

Ista ta situacija navela je Vojislava P. Nikčevića na zaključak o (i)jekavskome čitanju *jata*, u skladu s tadašnjom crnogorskom izgovornom praksom i pisanom tradicijom.

Bez namjere da stavimo *ad acta* problem o kojemu je riječ, moramo istaći osnovne metodološke mane takvih zaključaka. Zastupnici i jedne i druge teze ušli su u rasvjetljavanje problema s unaprijed zadatim ciljem: Vojislav Nikčević da dokaže da su izdanja Crnojevića štamparije nastavila nekadašnju zetskoslovensku odnosno crnogorskoslovensku pisanu praksu i da se u njima makar i djelimično odražava stanje iz crnogorskih narodnih govora, a Aleksandar Mladenović i Jasmina Grković Mejdžor da prisvoje crnogorske inkunabule i jezički i kulturološki u srpski kulturni korpus i to na osnovu isforsirane pripadnosti raškoj, odnosno resavskoj pisarskoj školi i ekavskoga čitanja *jata*. Smatramo da je upravo to zamaglilo odgonetku o najkrupnijem problemu u vezi s jezikom izdanja Crnojevića štamparije.

Vojislav Nikčević ističe: „Izdanja Crnojevića štamparije: *Oktoih prvoglasnik*, *Oktoih petoglasnik*, *Psaltir s posljedovanjem*, *Trebnik* i *Četvorovejandlje* predstavljaju knjige stroge liturgijske namjene, pa je normalno što su pečatane staroslovenskijem književnim jezikom čiji su kanon njihovi tipografi morali poštovati, nijesu ga odista mogli i smjeli svjesno mijenjati. Otuda u njima ima malo elemanata iz crnogorskoga govornog jezika, ponajviše u predgovorima i pogovorima.“⁶ Navede-

⁶ Vojislav P. Nikčević, *n.d.*, str. 201.

nome se citatu nema što prigovoriti. Nema se što prigovoriti ni njegovu stavu da „Zetska mitropolija kojoj su pripadali (majstori cetinjske štamparije – prim. A. Č.) nije bila nikakvijem dubljim obavezujućijem uzusima i regulama vezana za srpsku Pečku patrijaršiju, dotle da bi je obavezivali da upotrebljava njezin službeni jezik i pravopis. Tada joj je pripadala samo de jure, ali ne i de fakto. Već je bilo prošlo trideset i pet godina od pada Srbije pod tursku vlast (1459).“⁷ No iako se tim tezama nema što prigovoriti, opet ostaje pitanje: otkud *e* na mjestu grafema *jat* u crnogorskim inkunabulama, i otkud mijesanje grafema *jat* s etimološkim *e*?

Odgovor Aleksandra Mladenovića na to pitanje možda bi se i mogao prihvatiti da taj odgovor nije stavljen u službu prisvajanja crnogorskih inkunabula u srpski kulturni korpus i da nije potkrijepljen naučno nepotvrđenom tezom o refleksaciji tobožnjega slovenskog glasa *jat*. Mladenović ističe kako je ekavizam srpske redakcije, odnosno srpskoslovenskoga jezika bio učvršćen prije svega ekavizmom iz narodnih govora, pa taj ekavizam nijesu mogli pomjeriti kasniji ijekavski i ikavski refleksi *jata* iz narodnih govora. Ta se teza mora odbaciti kao višestruko netačna jer nauka nije pružila nikakve dokaze o tzv. refleksaciji staroga *jata*, kao što nije ni potvrdila hronologiju javljanja ekavice, ikavice i ijekavice – onako kako se u tradicionalističkoj literaturi i danas može sresti. Naprotiv, riječ je o autohtonim

⁷ Isto, str. 200.

izgovorima koji su egzistirali na zasebnim teritorijama. Dalje Mladenović ističe: „Nemenjanju srpskoslovenskog ekavizma (a i drugih njegovih crta), kao crkvenojezičke i književnojezičke osobine, doprinomio je, pre svega, naddijalekatski karakter srpskoslovenskog jezika u celini, odnosno njegova opšta upotreba na određenom teritorijalnom i govornom području, što je obezbeđivalo jedinstveno crkveno ustrojstvo na tom istom području a koje je za sebe podrazumevalo unificiran (u najvećoj meri) sam crkveni i književni jezik. Zahvaljujući ovom što je rečeno, srpskoslovenski ekavizam ostao je nepromenjen i na zetskom dijalekatskom području (...). Taj crkvenojezički i književnojezički ekavizam nije zavisio od eventualno drukčijeg stanja na terenu pomenutog (i drugog) dijalekta, tako da njegova upotreba nije dolazila u pitanje, što znači da su na ovom planu mogle paralelno egzistirati pojedine fonetske (ne fonološke!) razlike srpskoslovenskog, s jedne, i zetskih govora, s druge strane. To nije ništa neobično za jedan crkveni (i književni) jezik, jer su sasvim moguće, razumljive i objašnjive razne fonetske (ne fonološke!) razlike koje mogu postojati između narodnog jezika, dijalekta, na jednom području i crkvenog (i književnog) jezika na tom istom području.“⁸ Ne osvrćući se ovom prilikom na neprihvatljivu terminologiju poput one kojom se crnogorski govori određuju sintagmom *zetski govori*, prvo što pada u oči u Mladenovićevu citatu jeste težnja da na prostoru

⁸ Aleksandar Mladenović, *n.d.*, str. 54.

koji je bio pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve prikaže koegzistenciju narodnoga jezika, s jedne, i crkvenoga alijas književnoga jezika, s druge strane. Takav stav neprihvatljiv je kad je u pitanju Crna Gora. Tačno je da su u njoj koegzistirali narodni i crkveni jezik. No književni jezik u Crnoj Gori nije bio regulisan crkvenim regulama, odnosno crkveni jezik nije bio isto što i književni jezik u Crnoj Gori, makar ne u tolikom širokom vremenskom rasponu kako ga određuje Aleksandar Mladenović u citiranome radu.

Ali kad se zna da je zetska redakcija starocrkvenoslovenskoga jezika pod pritiskom srpske kulturne hegemonije već gotovo tri vijeka unazad počela ustupati mjesto srpskoj (i bosanskoj), koja se iz nje razvila, te da je pravoslavlje u Crnoj Gori šireno i učvršćivano posredstvom Srpske crkve, naročito u periodu srpske dominacije ovim prostorima, ne može se odbaciti ni pojava srpske redakcije u crnogorskim crkvenim knjigama. A one koje su nastale u Crnojevića štampariji imale su prije svega crkvenu namjenu. Činjenica koju navodi Vojislav P. Nikčević, da je Pećka patrijaršija – zbog pada Srbije pod otomansku vlast – već tri i po decenije bila bez ikakva značaja za crkvu u Crnoj Gori, pa i za bogoslužbeni jezik u njoj, ne mora govoriti mnogo kad je u pitanju čitanje staroga grafema *jat*, jer je period od 35 godina isuviše kratak za značajniji raskid s pisanim tradicijom, naročito s crkvenom u ono doba. Sve to, kao i navedeni podaci o upotrebi grafema *jat* i nje-

govu miješanju sa *e* te činjenica da nije riječ o originalnim književnim ostvarenjima već o knjigama za crkvenu upotrebu, može značiti da se grafem *jat* u izdanjima Crnojevića štamparije zbilja čitao kao *e*. No to nipošto ne može značiti da ta izdanja pripadaju srpskome kulturnom korpusu! To može značiti samo jedno: da ona – u tome slučaju – čuvaju stariju tradiciju, nametnutu od strane one crkve koja se i sama uspjela nametnuti u Crnoj Gori. Ali ta tradicija ne može imati nikakve veze sa stanjem u crnogorskim narodnim govorima niti sa stanjem u pisanim dokumentima svjetovne prirode. O čuvanju te stare tradicije svjedoči i mnoštvo drugih elemenata, koji se u ono doba zasigurno više nijesu upotrebljavali u narodnim govorima. Takvi su npr. upotreba grafema za poluglasnike, jeri i sl. A o (i)jekavskoj dijalekatskoj podlozi sastavljača izdanja Crnojevića štamparije svjedoči npr. oblik *gnjev* (iz *Psalтира*), upotrijebljen vjerovatno omaškom – u skladu sa stanjem u crnogorskim narodnim govorima (mada je oblik *gnjijev* u tim govorima češći). Stari crkvenoslovenski tekstovi morali su se čitati u skladu s ustaljenim pravilima,⁹ a ta pravila nijesu bila u direktnoj vezi s dijalekatskom bazom ni onoga koji ih je pisao ili prepisivao ni onoga koji ih je čitao. Kad se zna otkud je došlo pravoslavlje u Crnu Goru i kako se širila crkvenoslovenska ćirilička pismenost na ovim prostorima, onda se

⁹ Videti više u: Vojislav P. Nikčević, *n.d.*, str. 50.

ne može po svaku cijenu apriorno odbaciti ni mogućnost ekavskoga čitanja takvih knjiga u bogoslužbenoj upotrebi u Crnoj Gori. Izvan te sfere, ekavici u Crnoj Gori nije moglo biti mjesta.

Dakle, i kad bi se prihvatilo da su se izdanja Crnojevića štamparije čitala ekavski, na što upućuju dosadašnje analize jezika tih izdanja, to nipošto ne bi moglo značiti niti da to oslikava stanje u ondašnjim crnogorskim narodnim govorima, niti da je to praksa u crnogorskom književnom jeziku onoga vremena niti da ta izdanja nijesu crnogorska. To bi samo moglo značiti da se u njima odražava način pisanja crkvenih knjiga koji je u Crnoj Gori mogao nastati posredstvom srpske kulturne i crkvene hegemonije. Samo to, i ništa više!

Citirana literatura

- Stjepan Damjanović, „Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slavenskog tiska“, In: Zbornik radova *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske (ur. Milorad Nikčević), Zagreb, 1996.

- Evgenij Ljvovič Nemirovski, *Počeci štamparstva u Crnoj Gori*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996. (ur. Čedomir Drašković).

- Vojislav P. Nikčević, „Jezik izdanja Crnojevića štamparije“, In: Zbornik radova *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske (ur. Milorad Nikčević), Zagreb, 1996, str. 189-208.

- Jasmina Grković Mejđzor, *Jezik „Psaltira“ iz štamparije Crnojevića*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1993.

- Aleksandar Mladenović, „Ekavizam naših starih štampanih knjiga“, In: *Pet vjekova Oktoiha – prve štampane ćiriličke knjige na slovenskom jugu*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti & Srpska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1996, str. 49-57.

TESTAMENT ĐURĐA CRNOJEVIĆA I DRUGA JEZIČKA KRIVOTVORENJA

Sreten Zeković

Krivotvostvo i krijumčarenje nemanjićkih povelja

Smjestiću sporni primjer pomena „srpskoga jezika“ koji se odnosi na testament Đurđa Crnojevića u kontekst nekih onovremenih falsifikata. Nauka je već utvrdila tušte falsifikata nemanjićkih povelja kojima su se htjeli prisvojiti razni manastijeri u Crnogorskom primorju, kao da su ih sagradili i ktitorisali Nemanjići, iako su postojali mnogo prije nemanjićke uprave. Npr. o Povelji Stefana Prvovjenčanog P. A. Rovinski zbori: „Ali ova je povelja poznata samo u prepisu, koji su štampali mileševski monasi u svojoj štampariji, puna takvih nelogičnosti, da je očit falsifikat“. K. Jiriček je konstatovao da „ni jedna od kotorskih srpskih povelja Stefana Prvovjenčanog nije sačuvana u originalu, nego samo interpolirane i sumnjiva komada“. Đ. Stracimirović navodi kao razlog falsifikovanja kotorskih povelja da je „katorska vlast htela da uzme zemlje manastira Sv. Mihailo na Prevlaci te sastaviše lažne povelje srpskih vladalaca, po kojima su sve zemlje negdašnjega prevlačkog manastira tobože već u srpsko doba njihove bile“.

Božidar Šekularac zaključuje da je taj falsifikat s kraja XV vijeka, a da je prijepis toga izvršen u XVIII vijeku. Gradske vlasti Kotora su često pribjegavale ne samo oružju no i lukavstvima i falsifikovanju povelja. „Već u najstarije doba u ovim stranama s lakoćom su krivotvorili javne isprave“. Takav očiti i drski falsifikat tobožnje Povelje Stefana Prvovjenčanoga našao je mjesto i u Cetinjskome ljetopisu, u dijelu u kojem se nalaze prijepisi dokumenata o međama crkovnih imanja i deset stihova pojke o Simeonu Nemanji, srpskome županu. Spomenimo još samo falsifikovani zapis na moračkom nomokanonu, iz Ilovičke krmčije (1262) u kojem je izbačeno štivo o episkopu Neofitu i ubačen pomen Save Nemanjića.

Apologeti tih falsifikata bezuspješno nastoje da ih rehabilituju. Navešćemo još jedan primjer njihove odbrane kao karakterističan za razotkrivanje načina i stila krijumčarenja tih i ostalih krivotvorenja ne samo za te no i starije i novije dokumente, tijekom prije što je riječ o spisateljima koji su bili značajni rukostavnici i prstostavnici falsifikata dokumenata Petra I Svetoga. Jedan od tih rehabilitatora falsifikata Povelje St. Prvovjenčanoga je i D. Milaković koji zbori o podizanju manastjera na Prevlaci „koi manastir beše ogradio sveti Stefan Prvovenčani kralj serbski, o čemu svedoči sledeće pismo“. To pismo, objavljeno je, kaže D. Milaković, u „Istoriji Crne Gore“ Sima Milutinovića (1835), i pored toga što ono ne samo da nije tu objavljeno, no i sam S.

Milutinović (inače umješšan u mnogijem falsifikatima) zbori da „ovo pismo nije ovde ni na oči ni u ruke došlo“. To je oni isti D. Milaković koji je objavio neautorizovanu „Kratku istoriju Crne Gore“ tobože Petra I Svetoga, i na kojega se pozivaju ovdašnji istoričari kao da je istu potpisao sam Petar I. Na tako „(po)uzdanoga istoričara“ poziva se i posošava i Vasilije Đerić u svojem „hrestomatskom spomenaru“ tobožnjega „pomena srpskoga imena u Crnoj Gori“. Tako se kružište takvijeh falsifikata i njihovoga krijumčarenja mistifikovano zatvara.

*Starinsko miješanje i poistovjećenje
imena i pojma Sloven i Srbin
u povijesti o Skender-begu Crnojeviću*

U izvornijem dokumentima Balšića i Crnojevića nema pomena srpskoga imena koji bi se u etničkome smislu odnosio na Zećane/Crnogorce, pa ni pomena srpskoga jezika.

Prvi i najotutašniji dio „Cetinjskoga ljetopisa“, pod nazivom „Povijest o Skenderbegu Crnojeviću“ na svetom krštenju narečenom Đurđe, nije napisao vladika Vasilija, no samo prepisao istoimenu povijest stvarnoga autora Martina Berletia Skadarskoga (Rim 1508 -1510), najvjerojatnije s nekoga nepouzdanoga prijepisa prijevoda istočnosrpske provenijencije. U toj Povijesti javlja se izjednačavanje Slovena i Srba: „Ovaj grad se ne bi predao Turcima da nije bilo nezgode u gradu jer

ne bješe jedan rod u gradu, nego različiti i to: Sloveni, tj. Srbi grčke (vizantijske- p.n.) pravoslavne vjere, a Latini i Arbanasi rimskoga zakona“. Vidimo iz citiranoga dijela da odmah poslije izraza Sloveni, tj. Srbi, navodi Slovake, što će reći, Slovene, koje pominje često, ali mnogo više Iliri, ilirski (što opet znači Sloven, slovenski, jer su se poistovjećivali u zapadnoj terminologiji), a najčešće Latini (romani) i Turci („turske vjere“). Nazivi Sloveni, Slovaci upotrebljavaju se u vezi s tijem poistovjećivanjem Slovena i Srba. Katolici, Latini, a naročito slovenski katolici na našem prostoru najčešće su taj termin Slavjana poistovjećivali sa Srbima zbog toga što su ti Sloveni bili pravoslavci „srpske vjere“, „srpskoga obreda“ i jurisdikcije srpske Pečke patrijaršije. Slaveni, tj. Srbi, zapravo su Sloveni srpske Pečke patrijaršije ili njegov najbliži pojam i ime Slavenosrbi.

*Testament Đurđa Crnojevića
na slovenskom (ilirskom) ili srpskom jeziku*

Navešćemo jedan primjer, koji koristi i Vasilije Đerić, a koji je karakterističan opštenito za one koji pišu „hrestomatske spomenare.“ Riječ je o Testamentu Đurđa Crnojevića iz 1499. u kojem je pisar na kraju dodao da je vjerno preveden sa slovenskoga jezika. Međutijem, tragači „pomena srpskoga imena u Crnoj Gori“ pozivaju se na potvrdu mletačkoga dužda Loredma o Testamentu Đurđa Crnojevića iz 1517. U toj

potvrđi se navodi da je Đurđev testament „pisan njegovom vlastitom rukom na srpskom jeziku“, te da je 1517. preveden sa srpskoga na italijanski jezik. Dokazivanje i opovrgavanje toga pomena srpskoga jezika učinjeli su vrlo komplikovanim i zamršenim, upravo da bi ga mistifikovali i sakrili njegovo rješenje. Opovrgavanje je s pravom usmjereno na pokazivanje zamjene slovenskoga jezika u srpski jezik, ali nije nađeno pravo težište i središte te zamjene. No, suštastvo toga „slučaja“ vrlo je prosto i odnosi se na:

a) to nije izjava Đurđa Crnojevića, niti bilo kojega Crnogorca, no ocjena i tvrdnja nečesovoga Mlečanina;

b) prva konstatacija je ne samo vremenski prva („na licu mjesta“) no i autentični sastavni dio na samom mletačkom prijevodu originala ili prijepisa, znači sam mletački arhivski original prijevoda Testamenta u kojem nema one druge konstatacije date (u cjelini) u potvrđi iz 1517;

c) druga konstatacija u cjelini se ne zasniva na autentičnom (arhivskom) prijevodu, nego od njega odstupa, bolje reći nije ga vjerodostojno, no preinačeno (krivotvoreno) prenijela (naravno, ako je na slovenski /ilirski/ tačno i pravilno prevedena), niti se zna odakle je naknadna oznaka da je Testament „pisan vlastitom rukom“;

d) valjda je samome prevodiocu originalnog mletačkog (arhivskog) prijevoda bila dostupnija konstatacija da je Testament „pisan njegovom vlastitom rukom“ nego naknadnom izdavaocu rečene potvrde o

Testamentu, nakon 18 godišta, koji i nije bio u dodiru s Đurđevim „vlastoručno pisanim“ Testamentom, niti je on priložen uz rečeni originalni prijevod njegov, niti on u mletačkoj arhivi postoji;

e) zbog prijetodno rečenoga, prava konstatacija u prevedenom testamentu na italijanskom iz 1499. „da je vjerno preveden sa slovenskoga jezika“ potire drugu u potvrdi o tom Testamentu iz 1517, također na talijanskom, da je „pisan vlastitom rukom na srpskom jeziku“;

f) u dokazivanju i osporavanju toga više nego spornoga „pomena imena srpskog jezika“ ne navodi se izvornik prijevoda Testamenta ni(ti) izvornik potvrde o njemu iz 1517, pa se ne može „vjerovat na riječ“ V. Đeriću i drugima da je tačno, odnosno pravilno preveden;

g) u prilog mojoj tvrdnji ide i činjenica da u drugijem hartijama Crnojevića i nakon njih nema pomena „srpskoga imena“, pa ni srpskoga jezika, posebno ne u značajnijim poveljama kojima je darivao Crnogorsku mitropoliju. Gotovo odmah poslije Crnojevića, stoji u zapisu od „godine 7073 (1565) po zapovijedi cijele vlastele crnogorske“. Tijem se otklanja Đerićeva i ostalih sugestija za neupućene, za koje je i namijenjen njegov i ostalih „hrestomatski spomenar“, da se formulacijom „njegovom vlastitom rukom“ poveže sa „na srpskom jeziku“, kao da je sam Đurđe to napisao.

Sporni i drugi nalični „slučaj“ imen(t)ovanja srpskoga jezika u tome vremenu i više vjekova poznije iznimni su

primjeri i vazda sumnjivi i problematični, dok je pomen slovenskoga jezika uobičajen, redovan i čest, a u upotrebi je i ilirski jezik za „dijalekat“ zapadnijeg prostora (Ilirika). A sama iznimnost ga već problematizuje.

U ovome slučaju riječ je o italijanskome prijevodu Testamenta iz 1499. na kojem je konstatacija tumačapisara da je „vjerno preveden sa slovenskoga jezika“, dakle imenuje ga kako je inače bilo uobičajeno. Stvar mrsi potvrda iz 1517. mletačkoga dužda Loredma o istome dokumentu u kojoj se konstatuje, takođe na talijanskome (a ne navodi se odnosna talijanska riječ koja se prevodi) da je „pisan njegovom vlastitom rukom na srpskom jeziku“. Posigurno je da se (i) u tome „slučaju“ (kao i u drugijem) radi o neadekvatnom (namjerno podmetnutom) prijevodu sporne potvrde čiji se odnosni dio (o jeziku) ne navodi u originalu.

Nije suviše primijetiti da je inače složeno prevoditi na talijanski iliti s talijanskoga i latinskog riječ serviani, servi kao Srbi, srpski. Dobri poznavaoi i stručnjaci talijanskoga i latinskoga jezika smatraju da takvi prijevodi vazda zavise od konkretnoga konteksta – kad će se prevesti kao srpski ili Srbi, a kada kao Servi, serviani (robovi, servilno i sl.) ili Sloveni, slovenski što je u etimološkoj vezi. Taj problem proizilazi iz same etimologije riječi Serb(v)i, serb(v)iani, odnosno Servi, serviani s obzirom na to da u zapadnoj transkripciji *b* je *v* (kao npr. Vizantitja-Bizantija. Serb/v/i dolazi od robovi, podložnici, sluge, isto kao i riječ Sloven od

sklav (s/k/lavinija-slovenija), na francuskom l' esclave-rob i engleskom slave-rob. Vjerovatno je i to razlog što se i docnije izraz Srbi poistovjećuje sa Slovenima, pa se zato i Hrvati i Dukljani neodređeno nazivaju Srbima, odnosno Slovenima. U Kraljevstvu Slovena Pop Dukljanin/Grgur barski piše „Libellus Gothorum“ (Knjižica o Gotima), što se u stvari odnosi na Slovene. Ferdo Šišić ukazuje da je „u Hrvatskoj bilo opšte primljena teorija, da su Goti bili Sloveni“.

Citira Anzelma Bandurija koji smatra da je „Dukljanin pomiješao Srbe s Gotima“ (Slovenima). F. Šišić smatra da je „očito pristajanje Popa Dukljanina uz vizantijsku stranku“, pa zaključuje „da je Pop Dukljanin bio Sloven (Srbin), a ne Latin (Roman)“. Mavro Orbin takođe zbori o autohtonosti Slovena ili Ilira na Balkanskom poluostrvu.

Znači, i taj priznati historičar prve Jugoslavije poistovjećuje Slovene sa Srbima, što je bilo u skladu s tadašnjom opštenitom zabludom i propagandom da su svi Južni Sloveni (jedan jedinstveni narod) Srbi iliti Hrvati, tzv. Srbo-Hrvati oliti Hrvato-Srbi. Opšta zabluda koju su poodavno svi odbacili osim još Crnogoraca. Nije onda čud(n)o što se mnogo ranije poistovjećivao naziv Sloven i Srbin, u vremenu još nedovoljno izdiferenciranih i konstituisanih južnoslovenskijeh naroda, kada su se u globalu određivali i imenovali jedni u odnosu na druge prema opštenitom etničkom biljegu, kao npr. Sloveni i Romani.

Da naši prevodioci iznimno prevode lingua slava

(slovenski jezik) sa srpski jezik, iako je to netačno i neodgovarajuće, govore sljedeći primjeri.

U pismu vladike Danila J. Bukiju od avgusta 1726, objavljeno po italijankom prijevodu: *lingua slavi* (slavenski jezik) u našem prijevodu stoji srpski jezik. U objavljenoj kopiji, odnosno prijepisu Danilovoga pisma izv. prov. A. Bembu od 6.1.1728. na italijanskom jeziku piše „in ilirico et in italiano“ („na ilirskom i na italijanskom“). Međutijem, i ovdašnji prijevod toga glasi „na srpski jezik“.

Rana reinkarnacija srednjovjekovnoga (sve)srpstva

Srpska crkva obnavlja i širi ideološko-političko i ekleziastičko „srpstvo“. Prastaro je poistovjećivanje Slovena i Srba, a zatijem Južnijeh Slovena i Srba, posebno pravoslavnoga južnoslovenstva i srpstva, ili Slovena srpske Pečke patarijaršije iliti Slavenosrba i Srba.

Upravo osvajačka i upijačka težnja Srbije za proširenjem, „državnijem i crkovnim jedinstvom“ i „etnički obilježenom Crkvom“ u imperijalnoj državi jeste ono što se do danas naziva „srpstvo“, i pored toga što je riječ o srednjovjekovnoj osvajačkoj srpskoj državi i crkvi koje se hoće predstaviti i poistovjetiti s tzv. srpstvom, a koje nema etničko značenje opštenito, navlaštito ne u Crnoj Gori.

U uslovima življenja u turskom ropstvu srpska crkva bila je jedini legitimni predstavnik srpskoga naroda.

Težila je da nastavi legitimitet srednjovjekovne srpske imperije. Iz toga je stalno damarila reminiscenciju na srednjovjekovno Srpsko carstvo, njegovo rudimentno obnavljanje i poistovjećivanje sa sobom kao tobožnjim njegovim legitimnim nastavljačem. U tome leže korijeni docnijem poistovjećivanju srpske crkve i nemanjičke imperijalne države sa srpstvom na čitavoj njihovoj teritoriji.

Preko srpske crkve takva ideologija se reflektovala na pravoslavne crkve, pa i na crnogorske crkovne velikodostojnike, stvarajući terminološku netačnost i zbrku etničkih pojmova („jezičku pometnju“). Iako rudimentno i u drugačijim uslovima, srpska crkva je obnavljala i širila crkovnu ideologiju asimilovanja samoniklijeh naroda koji su bili u sastavu nemanjičke imperijalne države i crkve, a u zlovaktu Turske imperije pod jurisdikcijom (od Turske obnovljene) Pečke patrijaršije preko koje je, iznova, nastojala da i na crnogorsko bivstvo „nakalemi srpsko ime“. Riječ je, zanago, o obnavljanju nemanjičkog i postnemanjičkoga „srpstva“, dopunjenoga kosovskim mitom, kao „(sve)srpkiem nacionalnim jevanđeljem“.

Poistovjećivanje „srpskoga pravoslavlja“ i „srpstva“

Gotovo je opšteznata istina da su srpska država, crkva, vjera, politika, nacija i crkovna jurisdikcija u jedinstvu, u potpunosti srasle jedno u drugo. Na Zapadu se srednjovjekovno teokratsko načelo i odnošenje svjetovne i

crkovne vlasti ispoljavalo kroz njihovo razdvajanje, a na Istoku kroz njihovu simbiozu, oličenu u despotskoj moći vladara-imperatora.

To državno-crkovno-pravoslavno sijamstvo, još u prostijem i feudalno izraženijem obliku, naročito se ispoljilo u nemanjičkoj državi. Ta svetokraljevska sprega i stalno podvorništvo doveli su crkvu pod tutorstvo državne uprave. Za sav vakat Nemanjića nije se mogla podići u samostalnu, od države, odnosno vladara, odvojenju snagu u srednjovjekovnoj (proširenoj) zajednici.

Da se na samobitno dukljansko-zetsko-crnogorsko biće i na ostala pokušavalo nametati srpsko ime i poistovjećivati pripadništvo srpske države, crkve i „državne srpske vjere“ (obreda) sa „imperijalnom svesrpskom narodnošću“ potkrepljuju mnogi izvori i autoriteti.

Ta državno-sakralna smješa je (pro)ishodila i tzv. „srpsku vjeru“, koja je bila državna vjera, i poistovjećivanje tzv. srpstva s pravoslavljem, odnosno sa „srpskijem pravoslavljem“ iliti „pravoslavnijem srpstvom“. O teologizaciji i teokratizaciji tadašnje srpske države i politizaciji, etatizaciji i etnizaciji srpske crkve (na višenarodnosnom području) zbori se i u „Enciklopediji Jugoslavije“: „Sakralnim oreolom obasjana država i politički i etnički obilježena srpska crkva srasle su do te mjere u svijesti savremenika da je crkva poslije turskoga osvajanja čuvala i pronosila čitavu srednjovjekovnu državnu tradiciju“. Vizantijsko-despotska

teokratizacija srpske države-imperije bila je naglašenija samijem tijekom što je vrlo rano stvorila svetiteljski kult gotovo svih Nemanjića. Rano zavještanje svetiteljskoga kulta Nemanjića državnika omogućilo je crkvi da očuva i prilagodi kontinuitet svijesti i tradicije srpske srednjovjekovno-feudalne (imperijalne) države kao „srpske svijesti“ i „srpske tradicije“ koja će se, a naročito u usloima vazalnoga feudalnog odnosa spram turske vlasti i njezinoga skalastoga „ponarođavanja“ u „srpskoj raji“, sve više predstavljati kao svijest i tradicija „srpskoga naroda“, „narodna srpska svijest“ i „državna srpska vjera“, a poznije na sve narode koji su ostali pod jurisdikcijom Pečke patrijaršije.

„Srpska vjera“ („srpski obred“),
„srpsko pravoslavlje“ kao „pravoslavno srpstvo“

To apstraktno poistovjećivanje pravoslavlja, u ovom slučaju srpskoga obreda, srpskoga pravoslavlja, navlaštito dolazi do izražaja u Primorju i opštenito na graničnim djelovima đe se javljaju i sukobljavaju više vjeroispovijedi.

Takođe, i u (još) neoslobođenim djelovima Crne Gore i drugih krajeva pod turskom i inom vlašću. To je bilo u stilu čestoga, tipično srednjovjekovnoga istočnog, poistovjećivanja i nejasnoga miješanja vjere i narodnosti. Naročito se to odnosi na Balkan đe su se

vjere imen(t)ovale prema narodu od kojega one potiču i od kojih su primljene, na jednom, i đe su ratili inovjereni narodi, pa se njihove bogomolje i vjeroboštvo poistovjećuje sa njihovijem nosiocima, na drugom kraju. Tako su nastale sintagme: „turska vjera“, „grčka vjera“, „slovenska vjera“, pa i „srpska vjera“.

Sa turskijem osvajanjem Carigrada 1453, uloga Carigradske patrijaršije je ostala značajna, jer je Muhamed II, svojim aktom adhnamom zagarantovao slobodu vjeroispovijedi. Poradi toga je i dalje ostao da živi izraz „grčka vjera“, „grčki zakon“. Bio je s naumom grčkijeh težnji za obnovu Vizantije, a u sukobu i s ruskijem pokretom za preuzimanje uloge Vizantijskoga carstva. Kao neka vrsta otpora Carigradskoj patrijaršiji, koja je jačala naziv „grčka vjera“, javila se sintagma „srpska vjera“, naročito kao protuteža tzv. fanariotima. U vezi s tim „srpska vjera“ se javlja i kao pandan tzv. „turskoj vjeri“.

Veliki humanista, istoričar i etnolog, Rus P. A. Rovinski, koji je dugo proveo adoptiran u Crnoj Gori, za Crnogorce zbori: „Imenom Srbin označavaju pravoslavna, a zatijem navode imena plemena“ („naroda“). Čeh Jozef Holeček navodi: „Pitaš li ga za vjeru, Crnogorac će odgovoriti da je Srbin; pitaš li ga za narodnost, odgovoriće da je Crnogorac“. To dalje potvrđuje i konkretizuje na Crnogorskom primorju Srbin Simo Matavulj: „Od iskona pa i na Primorju Srbin je bio samo pravoslavni, Srpstvo je značilo samo pravoslavlje, kao što u ovim krajevima (na istoku) znači i danas“. Sve to

docnije potvrđuje Jovan Sundečić: „Rus spaja sa pravoslavljem Slavjanstvo, a Srbin vjeru sa Srpstvom“.

Po srpskom etnologu Tatomiru Vukanoviću, poslije „obnove Pečke patrijaršije u 16. stoleću (1566-1766) pod uticajem pravoslavne crkve, negovano je i pospešivano (na bazi jednačenja srpstva i pravoslavlja) ‘srbovanje’. Na tim temeljima je isticano (17-18. stoleće) da je Crna Gora ne samo srpska zemlja nego i deo Srbije“.

Prema etnologu Špiru Kulišiću, tek od početka 17 v. u Crnoj Gori javlja se pravoslavna vjeroispovijed kao „srpski obred“: „Tek 1614. godine, kako navodi i Kovijanić, Bolica je zapisao da Grahovo ima 90 kuća, i to 20 turskih, dok su ostale ‘hrišćanske srpskoga obreda’ (de christiani di ritoservo). Dakle, tek na početku XVII vijeka Bolica označava vjeroispoijest kao ‘srpski obred’, što ne znači ujedno i srpsku narodnost“, kao što ni „20 turskih kuća“ ne znači etničku no vjersku pripadnost. U opisu skadarskoga sandžakata Piperi se označavaju kao pleme ‘srpske’ ili ‘grčke vjere’, što i po mišljenju J. Erdeljanovića tek daje oslonca „za pretpostavku, ali ne dokazuje srpsku narodnost“. Ovđe se Erdeljanović igra na klackalici ondašnje režimske (svesrpske) nauke između vjeroispovijesti i njezinoga obreda, na jednom, i etničke pripadnosti, na drugom kraku?!

Ideološki pritisak i udijevanje u svijest Crnogoraca i samijeh Srba da su svi pripadnici srpske crkve i srpske imperije Srbi, prije svega, najbolje je iskazao

profesor Velike škole u Beogradu Vladimir Karić: „Srbin ide u tome toliko daleko, da ne odvaja veru od narodnosti svoje, da je naziva srpskom verom, i da, na posletku, čoveka ma koje nacionalnosti hoće da nazove Srbinom, ako je samo pravoslavac“. Isto tako i Srbin Stojan Novaković: „Taj stari srednjovekovni tip, koji identifikuje srpstvo s pravoslavljem, osnova je onoj sinonimici po kojoj su gdekojim prostim ljudima našega veka Rumuni, Rusi, Grci – srpske vere zato što su pravoslavni, i po kojoj uopšte ima srpske vere“. Još ubjedljivije to poistovjećivanje pravoslavlja i srpstva ističe i srpski istoričar Sima Ćirković: „Usled nerazdvojne združenosti crkve i države u nemanjićkom periodu bilo je moguće da se pravoslavlje pojavi kao bitno obeležje srpstva i da se verska pripadnost nametne kao kriterij razgraničavanja“.

S. Stanojević smatra da se „pomen srpskoga imena“ u Crnoj Gori u značenju pravoslavlja i „srpskoga vjerskog obreda“ javlja tek u 17. v. i da se ono sve više zamjenjuje s riječju Srbin, srpski. Danilo Radojević smatra da se rijetki pomen srpskoga imena u Crnoj Gori, i to isključivo u značenju vjerske pripadnosti, srijeće tek u 18. vijeku, a V. P. Nikčević drži da je „to teško moglo biti prije obnove Pečke patrijaršije“, ali se „nipošto nije moglo pojaviti kao produkt etničkoga samoodređenja i nacionalnoga samoopredjeljenja Crnogoraca“.

Crkovno-vjerski obred kao „etnička“ odrednica

Od nestajanja unije u Boki i uopšte Crnoj Gori ranija razlika hrišćana po „latinskom“, na jednom, i „grčkom“, odnosno „srpskom obredu“, na drugom kraku, još jakotnije zaoštava suprotivnost katolika i pravoslavaca do neskr(ov)itoga neprijateljstva, pa se od tada sve više u ispravama ne zbori o sljedbenicima i vjernicima „latinskoga“ i „grčkoga“ ili „srpskoga obreda“, no o „srpskijem raskolnicima“, „srpskijem šizmaticima“. Isti ili naličan odnos je i pravoslavaca spram katolika, koje zovu latinima, latinašima.

Crkovno-vjerska podjela ište opredjeljenje: ili si za Zapad ili za Istok (carski ruski pravoslavni fundamentalizam, a zatijem svesrpski). U 18. v. izraz „grčki obred“, „grčka vjera“, „grčki zakon“ i „Grci“ sve više uzmiče pred izrazom „Srbi“, „srpski obred“ („Seruiani“ i „rito seruiano“), „srpska vjera“, srpski. I ovdašnji istoričari to uzimaju kao osnovu da je tada postojalo „stajalište i uvjerenje da su Crnogorci etnički Srbi, srpskoga porijekla“.

Takođe, i često korišćeni izraz Sloveni zamjenjuje se sa Slavenosrbi koji se preinačava u „srpski obred“ i „Srbi“ (u smislu pravoslavnog). Rusi sa pravoslavljem spajaju Slovenstvo (što upućuje na sverustvo). Tako Slavenosrbin znači, u stvari, Sloven i Srbin/ svesrbin (u smislu i stilu sverustva, ruskoga panslavizma i carskoga pravoslavnog fundamentalizma), odnosno pripadnik

Pečke patrijaršije. U ruskoj političko-vjerskoj drugačici Slavenosrbin je Sloven-pripadnik Pečke patrijaršije. To suštastveno intonira sverustvo, koje će se u datijem okolnostima sve više pretvarati u svesrpstvo, odnosno taktički nekad u Srbe, a pođekad u Slovene, dok se to u svijesti ljudi ne zbrka i ne poistovjeti.

Uništenjem unije, na bazi pravoslavnoga fundamentalizma, vrši se posrbičenje izraza Sloven, slovenski jezik, slavenosrbi, slavenosrpski jezik, „grčki obred“, „Grk“, „srpski obred“ u Srbin, srpski, srpski jezik i sl. Antiunijatstvo je, zanago, odgovaralo i Turskoj carevini koja je preko (pro)turske Pečke patrijaršije kontrolisala srpski narod („raju“), pa je htjela preko toga da kontroliše i smatra svojim podanicima i crnogorski narod. O tom procesu preoblikovanja izraza Sloven, slovenski jezik, Slavenosrbin, slavenosrpski jezik, „grčka vjera“, „grčki obred“, „Grk“, „srpski obred“ i slični u Slavenosrbin, slavenosrpski jezik, srpski jezik, Srbin, srpska vjera, srpski i naličnijeh u literaturi je istoriografski i kritičko-analitički navedeno tušte primjera, pa nije potrebno to ponavljati.

Slovenstvo u ulozi „slavenosrpstva“ i „srbstva“ –
– poistovjećivanje slovenstva i pravoslavlja –
– „slovenska vjera“ i „srpska vjera“

Pojmovi slovenstvo, Sloveni, slovenski narod(i), slovenski rod, slovenski jezik, „slovenska vjera“ i nalični odavno su odomaćeni u crnogorskoj kulturnoj tradiciji, još od Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina / Grgura

barskog (12. st). To očito zbori o tadašnjem odsustvu srpske svijesti u Crnoj Gori, a prisustvu znanja o slovenskom po(d)rijeklu. Tako je npr. vjekovima pomoćnik kotorskoga kneza, zvani ravnatelj okoline, nosio titulu „comites sclavorum“. Međuti(je)m, neki pojmovi sa oznakom slovenski izmijenjeni su u srpski, npr. Slovenska čitaonica u Srpska čitaonica. Svi pisci iz Crnogorskoga primorja su se „bez iznimka, ošćali slovenskim“. Oni zборе o slovenskom jeziku, slovenskom ošćanju, slovenskom perivoju, slovenskoj državi, slovenskim slovima, našem jeziku slovenskom, slovenskom narodu. Izraz takvoga čuvstva kod balkanskijeh Slovena najpotpunije je izražen u djelu M. Orbina „Kraljevstvo Slovena“. Pop Dukljanin piše Kraljevstvo Slovena, a u papskim izvorima od 1. st. dukljanska država se naziva S(k)lavinija. I sve etničke zajednice oko nje nazivane su s(k)lavinije -slavije (od riječ Sloven i rob-sklav). U papskoj insigniji za titulu kralja Mihaila Vojislavljevića (1077) piše Mihailu, kralju Slovena (res sklavorum). Pored naziva slovenski jezik, javlja se i ilirski jezik.

Na udijevanje slovenstva i slavenosrpstva kao narodnosnoga srpstva znatno je uticao i sveruski činilac. To je na svoj način izrekao i Jovan Sundečić: „Rus spaja sa pravoslavljem Slavjanstvo, a Srbin vjeru sa Srpstvom“. Pravoslavni crkovni ideolozi sve više ojačavaju poistovjećivanje Slovena i pravoslavlja. To je bitni razlog što se pravoslavlje počinje nazivati „slovenska vjera“, iako je to neosnovano, jer ima Slovena i Južnijeh Slovena koji su katoličke vjere.

Ima tušte primjera iz izvorne arhivske građe koji pokazuju da se nastoji izjednačiti „slovenska vjera“ s pravoslavljem, a zatijem sa „srpskijem pravoslavljem“. Na to je uticalo i sve veće zaoštavanje religiozne isključivosti i stara borba pomeđu katoličanstva i pravoslavlja oko pravovjernosti, pogotovo od rusko-carskoga pravoslavnog funamentalizma, koji će vješto iskoristiti srpski pravoslavni fundamentalizam radi pretvaranja „slovenske vjere“ u „srpsku vjeru“, a ove u tzv. srpstvo. U tom smislu se javljaju i izrazi uopšte: „latinska vjera“, „rimska vjera“ (što je poistovjećivano sa Latinima - pripadnicima katoličanstva), „turska vjera“ (što je poistovjećivano s vjerom turskoga osvajača) i „srpska vjera“ (odnosi se na sve one koji su pravoslavlje primili iz srpske crkve, Pečke patrijaršije, odnosno „srpskoga pravoslavlja“). U Crnoj Gori i šire srijeće se i naziv slavleno-Grci, što označava Slovene „grčke vjere“, pravoslavne Slovene.

Uobičajenom tumačenju srpstva u Crnoj Gori kao pravoslavlja (poistovjećivanje pravoslavlja sa srpskom narodnošću), zbog odveć opštenitoga i apstraktnog značenja pravoslavlja, potrebno je dodati mnogo određenije značenje u smislu „državne srpske vjere“, „srpskoga pravoslavlja“ iliti „pravoslavnoga srpstva“, srednjovjekovnoga srpstva kao pripadništva srpskoj imperijalnoj državi i crkvi. Srpstvo u Crnoj Gori je crkovno-vjersko-političko-državno zajedništvo, odnosno nepostojeći imperijalni „državno-crkovni narod“.

U tome su već i korijeni poistovjećivanja pravoslavnijeh Slovena, pod jurisdikcijom Pečke patrijaršije, zv. Slavenosrba sa Srbima i staroslovenskoga (crkvenoslovenskog) i slavenosrpskoga jezika sa „Srpskim (ili južno-Slavenskim) jezikom“ (Vuk) što će ostati trajnija aspiracija i opšteniti idejni i ideološko-politički ram, klima i „socijalna narudžbina“ (S. Matić) privršena u „Načertaniju“, t(r)ajnom vanjskopolitičkom programu Velike Srbije i njezine proširene drugačice Jugoslavije čija je ideologija i praksa prisutna sve do danas.

U tome nalazimo korijene i budućem srpskom i jugoslovenskom nacionalnom i državnom unitarizmu po kojem su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan troplemeni narod, a ostali su Srbi.

Srpstvo kao Slovenstvo, Južnoslovenstvo i „pravoslavno srpstvo“

Tok zamjenjivanja i poistovjećivanja Slovena i pravoslavnijeh Srba (srpskoga pravoslavlja, pravoslavnoga srpstva) intenzivira se naročito od uspostavljanja trajnijih crnogorsko-ruskijeh odnosa, a naročito otkad je Rusija postala zaštitnica pravoslavnijeh Slovena pod Turskijem Carstvom. Od tada se suzbija i istiskuje unija.

Tada se opšteprihvaćeni termini Sloven, slovenski (još od Kraljevstva Slovena), koji se odnosi na pravoslavce, zamjenjuje sa Srbim, srpski. To se nastavlja do manije i u srpskom romantičnom nacionalizmu i mitomaniji u koju

se svesrdno uključio i Simo Milutinović o čemu izričito šedoči njegova „Srbijanka“. On poistovjećuje Slovene, Slave i Srbe, Skite i Slovene, a ove sa Srbima, koji su poznati od prastarijih vremena i rasprostranjeni u svjetskim prostorima. Poistovjećivanje Slovena i Srba čini i M. Medaković u predgovoru i uvodu svoje „Povjesnice Crne Gore“, koji su, zapravo, javni proglas posrbičenja Crnogoraca i operacionalizacija t(r)ajnog programa Velike Srbije. U tom stilu i Dositej Obradović i Vuk Karadžić poistovjećuju sve Južne Slovene sa Srbima, pa se slovenstvo preinačava i preimen(t)uje u srpstvo po luku apstraktne identifikacije i redukcije: slovenstvo -južnoslovenstvo-slavenosrpstvo-srpstvo.

Prije Vuka Karadžića nema
pisanoga srpskog jezika

U vezi sa priđe navedenijem pitanjem javljanja pomena srpski jezik u odnosu na testament Đurđa Crnojevića prije svega se postavlja problem otkad uopšte figurira naziv srpski jezik, odnosno (srpsko) pismo, s obzirom na to da je u upotrebi od Ćirila i Metodija slavensko pismo i da je zvanično (i jedino) pismo i jezik pravoslavlja bio slovenski, odnosno staroslovenski (crkvenoslovenski) jezik. Sve do Vuka St. Karadžića nema pisanoga srpskoga jezika, pa se on naknadno i retroaktivno projektuje u davnu prošlost.

Vuk je izvršio sekularizaciju i ponarođavanje (staro)slovenskoga (crkvenoslovenskog, slavenosrpskoga) jezika na osnovu narodnoga jezika jednog širega jezgra (dijalekta) Južnijeh Slovena, iz kojega je, po ondašnjem kalupu njihovoga ujed(i)njavanja, apstraktnom redukcijom i identifikacijom (njihove „općene pravilnosti“) izveo gramatiku, tačnopis i pismo /azbuku/ i superiorno, sopstvenički ga nazvao „Srpski (ili južno-Slovenski) jezik“. Vuk je imenom i denotacijom (staro)slovenski jezik i crkvenoslovenski jezik (uslovno rečeno) „slavenosrpske redakcije“ (Pečke patrijaršije) poistovjetio sa srpskijem jezikom, dajući mu i srpsku konotaciju kroz njegovo reformsko-sekularno ponarođavanje. Tijem je (staro)slovenski zamijenio i p(r)oturio u (kao) srpski jezik, iako ga (i) sam (i) nominalno poistovjećuje sa „južno-Slovenskim jezikom“.

Iz toga star(insk)oga rama reinkaranira „novije“, ali suženije, i tobože sekularizovano, poistovjećivanje Slovena i Srba. (Su)prot(iv)no prosvjetiteljskim i racionalističko-empirističkim shvatanjima Dositej Obradović proširuje da su Srbi svi Južni Sloveni, katolici, pravoslavni i muslimani. Također pod namjerom da „Srpskom (ili južnoSlavenskom) jeziku“ da sekularno-etnički i „čisto“ jezikoslovni osnov, i da ga oslobodi pravoslavnoga (slavenosrpskog) poistovjećivanja. I Vuk St. Karadžić, pod uticajem Kopitara i Miklošića, u članku „Srbi svi i svuda“ tvrdi da su svi štokavci Srbi, i oni od grčkoga, i oni od rimskoga i oni od turskoga zakona (vjere), a čakavci Hrvati i kajkavci Slovenci. Vuk 1833.

pripravlja tipsku ujed(i)niteljsku dominaciju (sve)srpskoga naroda po sekularnom jezikoslovnom načelu preko njegovoga jezika srpstva: „Samo da je Šokce (katolike – p. n.) dotle dovesti da reknu da su Srbi i da prime naša slova, a neka vjeruju što im je drago“. Starinsko imperijalno dijeljenje naroda po vjeri (h)oće da zamijeni „sekularnom osnovom“ narodnosti na osnovu isto tako arhaičnoga, srpskog romantičarskoga poistovjećivanja Slovena – Južnijeh Slovena – Srba i srpski episkop N. Ružić: „Da nije vjere, Rvati bi bili ono što su: Crnogorci, Bošnjaci, Hercegovci, Makedonci, Starosrbijanci, Sremci, Banaćani, Dalmatinci, Dubrovčani i Šumadinci – sve čisti Srbi i srpske narodnosti“. Ta opštenita sekularna zamisao episkopa Ružića, zasnovana je samo na „jezičkoj pometnji“. Svojim jezikoslovnim sekularnim posrbičavanjem odnosnih naroda-nacija preko p(r)oturanja narodnosnoga i jezičkog srpskoga imena, Vuk je naišao na otpore i teškoće čijim rješavanjem zapada u antinomičke kontroverze, kojima je tek smutio problem toliko da ga je razgolitio u svojoj temeljnoj pretpostavci i naumu, kada je isključivo vjersko-fundamentalistički određivao narod(nos)no-nacionalnu pripadnost. Zboreći o shvatanju nacionalnoga pitanja V. St. Karadžića, Srbin dr Vasa Čubrilović ističe da je „tek u diskusiji sa Šulekom 1861“ došao na pravu mjeru rekavši „ko je god zakona grčkoga ili istočnog onaj makar gdje stanovao neće se odreći srpskoga imena, a od onijeh koji su zakona rimskoga neka kaže da je Hrvat koji god hoće“, ostalih i nema, ali će svi

zboriti jednim, „srpskim ili hrvatskim jezikom“, zajedničkim za „jedinštveni Srbo-hrvatski narod“.

Prvo je Vuku bilo najvažnije „Šokce (katolike) dotle dovesti da reknu da su Srbi i da prime naša (srpska) slova, a neka vjeruju što im je drago“, kako bi utvrdio da su Srbi svi i svugđe (jedan, jedinštveni narod) i da im je jezik srpski (jedan, zajednički). To je ta anacionalna, višenacionalna, zajednička sekularana osnova jednoga, a uz to i jedin(stve)noga, jezika na koju se i danas izričito i(li) prećutno naslanjaju i pozivaju i oni koji su dosljedni vukovci i oni koji su ga osavremenjeno do(nad)gradili. Zapetljavši se u sopstveno ujed(i)njeno klupko, (samo) da bi sačuvao sekularno jezgro jed(instve)noga (zajedničkog) jezika jednoga naroda, Vuk ga je zatijem (u)dvojio po dvojnoj hrišćanskoj pripadnosti: svi katolici su Hrvati (ako to hoće), a nijedan pravoslavac „makar gdje stanovao neće se odreći srpskoga imena“.

Pošavši od apstraktne identifikacije „Srpskoga (ili južno-Slavenskoga) jezika“ zajedničkoga za Južne Slovene, kao sekularne jezikoslovne osnove („jednoga /jedinštvenoga/ lingvističkoga sistema“) „jednoga (jedinštvenog) naroda (Južnijeh Slovena – Srba), Vuk je zapao u drugu apstraktnu, vjersko-feundamentalističku identifikaciju i redukciju više naroda-naciona samo na dva: Srbe i Hrvate (po vjerskoj pripadnosti) čime je zapao u temeljno jezičko i narodnosno-naciono dvojstvo svoje pretpostavke koje objedinjava opet u jedinštvenom jeziku jedinštvenoga naroda, koji je, eto, vjerski neposlušno, udvojen na dva naroda. Iako ne pominje ime srpstvo, ono

je najopštija prećutna pretpostavka njegovoga učenja koje ga je bitno i uobličilo. U srpstvu se, zapravo, u krajnjem, izmiruje rečena (u)dvoj(e)nost. Ta temeljna (u)dvoj(e)nost, i sekularna jezičko-narod(nos)na i vjersko-narod(nos)na, ostaće trajna sve do danas kao osnova manipulacije i u nauci i svakodnevnom mnijenju.

To je taj širi narod(nos)ni osnov tzv. „jednoga (jedinstvenog) lingvističkog sistema“ nazvanog srpskim jezikom „jednoga (jedinstvenog) srpskoga naroda (svesrpstva), koji je pretpostavka tog jezika, a on njegov uslov. Kako anacionalno izići iz toga „vrćenja u krugu“ (circulus vitiosus) u kojem se pretpostavka i rezultat, uslov i ishod, i obrnuto, međusobno prećutno potvrđuju i dokazuju („jedinstveni narod narod srpski i jedinstveni jezik srpski“, „jezik srpstva“).

Vuk ističe i podrazumijeva:

a) da do njega zvanično (i) nema imena srpski jezik (u njegovom pisanom /ob/liku), no samo slovenski, crkvenoslovenski (slavenoserbski), koji je on imenom i denotacijom, a sekularizovanom, ponarođenom konotacijom zamijenio u „Srpski (ili južno-Slovenski) jezik“ (uslovno rečeno) „slavenoserpske redakcije“;

b) da to nije „novojezik“, n(eg)o stari Slovenski jezik koji „bez sumnje nije mlađi od Ćirila i od Metodija“;

c) da imenom i sušto jednači „južno-Slovenski jezik“ sa srpskim jezikom (što je samo ishod opšenitoga izjednačavanja Južnih Slovena i Srba, južnoslovenstva i srpstva);

d) da ga je na osnovu rečenoga uobičajenoga jednačenja nazvao srpski jezik, koji je po denotaciji (obimu)

(staro)slovenski, odnosno „južno-Slavenski“, a po sekularnoj, ponarođenoj (narodnoj) konotaciji srpski jezik.

e) da srpski jezik nastaje usaglašavanjem (prilagodbom) Slovenskoga jezika srpskom narečju, odnosno da ga „posrbjava po svojstvu Srpskoga jezika“ (čime je u startu posrbljeno ujed/i/nio ostale južno-slovenske jezike i tijekom utvrdio „ujed(i)njeni jezik“ koji se toliko (o)zvuč(e)no ocjenjuje kao „jedinstveni /zajednički/ jezik“).

Kako anacionalno iliti višenacionalno aliti nadnacionalno izići iz toga „vrćenja u krugu“ (circulus vitiosus) u kojem se pretpostavka i rezultat, uslov i ishod, i obrnuto, međusobno prećutno potvrđuju i dokazuju („jedinstveni narod srpski i jedinstveni jezik srpski“)?

Tu je na djelu stara Vukova i opštenito prokrijumčarena etničko-jezikoslovna zabuna i zabluda koja mistifikuje „vrćenje u krugu“: pretpostavljanje uslova i ishoda, po kojem se ishodište (svesrpski jezik) posošava pretpostavkom (svesrpski ili jedinstveni narod), i obrnuto, pretpostavka (svesrpski jezik) se utemeljuje u njezinom rezultatu (jedan jedinstveni narod).

KRATAK OSVRT NA PROCES ISLAMIZACIJE U CRNOJ GORI (XV - XIX VIJEK)

Šerbo Rastoder

Kratko podsećanje na proces islamizacije u Crnoj Gori u kontekstu ovoga istraživanja služi samo tome da se neupućenom čitaocu predoče utvrđene činjenice koje bi mu omogućile bolje razumijevanje navedene problematike. Dakle, prihvatanje islama za sopstvenu religiju od strane južnoslovenskih hrišćana i drugih naroda naziva se procesom islamizacije. Taj proces je bio vrlo intenzivan i na prostoru današnje Crne Gore. Osmanlije po pravilu nijesu vršile nasilnu islamizaciju¹, ali su rado prihvatale nove vjernike koji su kao muslimani sticali razne povlastice. Razlozi prihvatanja islama od strane

¹ U brojnim stereotipima kojima obiluju južnoslovenske i druge historiografije prećutkuje se ta činjenica koju je potvrdio još Fernan Braudel, vjerovatno najveći autoritet u svjetskoj historiografiji. Braudel je osmanski prodor označio kao „oslobođenje seoske sirotinje“ imajući na umu činjenicu da je ugnjetavanje seljaka od strane hrišćanskih feudalnih gospodara dostiglo takve razmjere da su mnogi seljaci dolazak Osmanlija i primanje islamske vjere doživljavali kao oslobođenje.

Vidi više: Holm Zundhauzen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Clio, Beograd 2009, 41.

hrišćanskoga stanovništva su različiti i kreću se od ekonomskih, socijalnih, političkih, do motiva vezanih za krvnu osvetu. Prihvatanje islama moglo je biti izvršeno pojedinačno ili kolektivno (slučaj kad su pripadnici pojedinih sela kolektivno prihvatili islamsku religiju). Dio pripadnika vladajuće klase pokorenoga hrišćanskog stanovništva prihvatao je islam da bi spasao svoje pošede, osigurao staleške privilegije i omogućio društveno napredovanje sebi i svom potomstvu. Na taj način je islamizirano stanovništvo osmansku državu smatralo svojom, a svoje sunarodnike hrišćane, nevjernicima. Etnički pravog turskog stanovništva u ovim krajevima, izuzimajući činovništvo i prve pripadnike gradskih posada, bilo je malo. To je zatečenom stanovništvu olakšalo čuvanje jezika i lakše prilagođavanje dotadašnjih običaja novonastaloj situaciji. Istorijska istraživanja ukazuju na činjenicu da je islam u Crnoj Gori prvi prihvatio Petar Crnojević, brat crnogorskoga vladara Ivana Crnojevića, oko 1450. godine. Skoro tri decenije kasnije, nakon pada svoje prijestonice u osmanske ruke 1478. godine, Ivan Crnojević je svoga najmlađeg sina Stanišu, s dijelom vlastele, uputio na školovanje u Carigrad. U Carigradu je Staniša prihvatio islam, završio visoke škole i dobio ime Skender-beg Crnojević. Od pada Meduna pod osmansku vlast 1457. godine, pa tokom XVI vijeka, neke od najpoznatijih kućkih porodica prihvatile su islam. Sličnih primjera bilo je i u drugim krajevima Crne Gore. U župi Ljubovići, kojoj je

1477. godine na čelu stajao knez Herak Vraneš, već početkom XVI vijeka nailazimo na islamizirano stnovništvo, a među prvim konvertitima bio je sin kneza Heraka - Ljubo (bio je sveštenik), koji se po prihvatanju islama prozvao Ibrahim. Zbog svoga obrazovanja ubrzo je stekao visoke položaje u osmanskoj državi – postao je prvo carski sklav, a potom i dragoman (tumač) na dvoru sultana Mehmeda II Osvajača. Oko 1585. godine u nahiji Ljuboviđi muslimansko stanovništvo je činilo oko 71,5% ukupnog stanovništva. U nahiji Kukanj (područje današnje Bukovice kod Pljevalja) tokom XVI vijeka bilo je islamizirano oko 80% zatečenoga stanovništva. Taj proces je bio vrlo intenzivan i u Pljevljima, koja 1532. godine postaju središte pljevaljskoga kadiluka. Popis iz 1570. godine pokazuje da je muslimansko stanovništvo tada činilo većinu u odnosu na hrišćansko. Godine 1585. u Pljevljima je bilo 119 muslimanskih kuća, naspram 56 kuća hrišćana. U nahiji Kriči, od zatečenog stanovništva razvila su se brojna islamizirana bratstva, među kojima se najčešće spominju Kriči, Micani i Đurđevići. Na području Podgorice i njene okoline krajem XVI vijeka bilo je oko 30% islamiziranog stanovništva, a u srednjovjekovnom Žabljaku, staroj prijestonici Crnojevića, bilo je u isto vrijeme oko 67% muslimanskoga stanovništva. U gradu Spužu oko 1570. godine istorijski izvori spominju nahiju s pet sela u kojima je većina stanovništva bila islamizirana. Područje tzv. Stare Crne Gore takođe je bilo

zahvaćeno procesom intenzivne islamizacije tokom XVI vijeka. Prema podacima osmanskoga popisa stanovništva, sprovedenog 1570. godine, na području tzv. Stare Crne Gore evidentirano je 36 muslimanskih domaćinstava. Proces islamizacije bio je tokom XVI vijeka vrlo intenzivan i na području Crnogorskoga primorja. Slična situacija bila je i u Boki Kotorskoj. Četrdesetih godina XVI vijeka u Bijeloj se spominje 16 muslimanskih porodica, u Sutorini 8, u Risnu 17 i veći broj u Herceg Novom. Muslimanske porodice se na području Boke Kotorske spominju u još 13 mjesta. Na području današnje severoistočne Crne Gore, u Bijelom Polju, Bihoru, Rožaju i njihovoj okolini, muslimansko stanovništvo se pominje u trećoj deceniji XVI vijeka. U Bihoru se 1544. godine u istorijskim izvorima spominje 297 muslimanskih porodica. Konvertiti su u početku procesa islamizacije mijenjali ime, a obično zadržavali prezime ili se kazivali po ocu (npr. Alija, sin Vučine)². Nešto kasnije konvertiti su nastojali da sakriju svoje hrišćansko porijeklo time što su se iskazivali kao sinovi Abdullaha, odnosno *sinovi roba božjeg* (npr. Osman, bin Abdullah = Osman, sin roba božjeg). Tokom XVII vijeka uslijedio je proces intenzivnije islamizacije na prostoru današnje Crne Gore. Hodočasnik Simeon Lehaci, Jevrejin, zapazio je prilikom svoga putovanja od

² Vidi više o tome: Olga Zirojević, *Islamizacija na južno-slovenskom prostoru*, Konvertiti – kako su se zvali, Almanah, Podgorica 2001.

Carigrada za Dubrovnik, 1611. godine, prolazeći dijelom i kroz Crnu Goru, veliki broj muslimanskog stanovništva. Slična zapažanja imao je i Benedetto Ramberti, koji je krajem XVI vijeka putovao od Dubrovnika do Carigrada. On kaže: *Svako ima u porodici rođaka Turčina, ako ne baš rođenog brata, a ono najbližeg rođaka.* Tokom druge decenije XVII vijeka u plemenskoj zajednici Kuća bilo je oko 600 muslimana. Oko 1619-1620. godine 90 porodica Bjelopavlića prihvatilo je islam. Izgradnjom Gusinja, Plava, Rožaja i Kolašina intenziviran je proces islamizacije u navedenim područjima. Herceg Novi i okolina bili su u to vrijeme izrazito muslimanske sredine. Prema jednom izvještaju skadarskoga biskupa Petra Bogdanija iz 1655. godine Rimskoj kuriji, Bar je imao 750 domaćinstava i 7.099 stanovnika, među kojima je 42,3% bilo muslimana, što govori o njihovoj prevazi nad pravoslavicima kojih je bilo 36,3% i katolicima kojih je bilo 21,1%. Nakon pada Herceg Novog u mletačke ruke 1687. godine gotovo cjelokupno muslimansko stanovništvo sa područja Boke Kotorske raselilo se u više pravaca. Godinu dana kasnije (1688) došlo je do raseljavanja muslimanskoga stanovništva s područja plemenske zajednice Kuća. Početkom XVIII vijeka nestalo je muslimanskoga stanovništva s područja tzv. Stare Crne Gore, nakon kontroverznog događaja poznatog pod imenom *istraga poturica*³. Ti događaji nijesu

³ O tome vidi više: Vojislav P. Nikčević, *Istraga poturica, mit ili stvarnost*, Almanah, Podgorica 2001.

uticali na prekidanje procesa islamizacije, istina s nešto umanjenim intenzitetom. Izgradnjom Nikšića početkom XVIII vijeka i obnavljanjem niza strateški značajnih utvrđenja, proces islamizacije hrišćanskoga stanovništva u tome dijelu Crne Gore nastavljen je i potrajaće sve do pred kraj XIX vijeka. Posljednji talas islamizacije stanovništva u Crnoj Gori desio se pred Balkanske ratove 1912/1913. godine⁴.

⁴ Vidi: *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica 2006, knj. 3, str. 692.

ISTORIJSKO I NEISTORIJSKO U PJESMI „ŽENIDBA MAKSIMA CRNOJEVIĆA“

Radoslav Rotković

Epske se pjesme dijele na *događajne* i *motivske*. Događajna pjesma u prvoj verziji ne može imati umjetničku vrijednost, jer je obavezna da tačno prikaže događaj (rat, ženidbu, otmicu...). Uzmimo za primjer pjesmu „Boj na Grahovcu, godine 1858“ u *Orliću*. Kad je štampana, još je bio živ komandant te bitke veliki vojvoda Mirko. Možda je on i redigovao pjesmu prije štampanja. Osim toga, većina učesnika bitke bila je tada živa i slušala je guslare, već od trećega dana poslije pobjede. I pjevač je morao da bude veoma vješt da iz takve blizine odabere ono što mora da kaže: o razlogu sukoba, o glavnim akterima, o mjestu bitke, o tome će se ko nalazio, o glavnim junacima. Kad smo pisali o bici na Grahovcu (*Pobjeda*, 1972, br. 70-80), ustanovili smo ono što smo i pretpostavljali: da je svaki detalj u pjesmi tačan, saglasan s drugim, autentičnim izvorima. Guslar je zamjenjivao novinara – izvještača s lica mjesta. Gusle – štampu, radio i TV. Činjenice su kao olovo koje svaku ideju prizemljuje i ne da joj da se vine u visine dokle dopire mašta. Zato se čini nepravda novijim crnogorskim epskim pjesmama iz borbi za oslobođenje, kad se kaže da u njima „ima više istorije nego poezije“ (Vuk)

ili da je to „sunovrat“ te poezije (Kilibarda), iako je to tačno. Nepravda je u tome što su sve epske događajne pjesme bile iste takve strukture u svojim prvim verzijama. Ali nakon sto-dvjesto godina od događaja, svi oni detalji nijesu više bili važni, pa je ta ista pjesma mogla da se oslobađa balasta činjenica i spasava se kao poetsko tkivo, kao što se brod koji tone oslobađa suvišnoga tereta da bi duže plovio.

Oslobođena toga balasta nabranja, *događajna* pjesma, kakva je, bez sumnje bila „Ženidba Maksima Crnojevića“, može da se pretvori u *motivsku*. Zadrže se imena Ivana i Maksima i sama činjenica ženidbe iz inostranstva, i sasvim slobodno kreira fabula, pa čak i uzme neka tuđa, kao što je u slučaj sa ovom, sačuvanom verzijom te pjesme. A oni koji su je u novije vrijeme detaljnije analizirali nijesu uopšte o tome vodili računa. Mislili su da je dovoljno imati pred sobom pjesmu i otkrivati u njoj pojedine elemente, kao što je na primjer, karakterizacija lica: Ivana Crnojevića, njegovoga sestrića Jovana, Maksima Crnojevića, Miloša Obrenbegovića, bezimene snahe iz Mletaka, njenoga oca dužda i slično. No, ako je cijela ta fabula preuzeta od Dantea i Bokača, onda je ona diktirala i tu karakterizaciju. Pa iako je već 1845. otkrivena u nas ta veza fabule u pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“ i Danteove Franćeske da Rimini u V pjevanju *Pakla*, i Bokačove priče iz *Dekameron*a o Franćeski i Paolu, pisalo se o toj pjesmi kao da je riječ o fabuli koju je kreirao nepismeni starac Milija! I nije po-

moglo ni to što je na to otkriće iz 1845. podšetio Jovan Skerlić 1911. godine. A evo o čemu se radi.

K. Nikolajević još 1845.¹ je pisao:

„Ova epizoda Danteove *Podzemnosti* (Pjevanje V u *Paklu* - p. n.) naliči mlogo na ženidbu našeg Maksima Crnojevića. Gundo od Polente, Gospodar od Ravene i Červije obveže se, po pripovedanju Bokačija,² dati svoju kćer za Lančelota, najstarijeg sina njegovog prijatelja,

¹ *Podunavka*, 1845, 127/128.

² Dante Aligijeri (1265-1321) posvetio je toj dramatičnoj epizodi stihove u V pjevanju *Pakla* u svome spjevu *Divina commedia*, čiji se naslov ne može prevesti. Opširnije je ta epizoda ispričana u Bokača (prva verzija *Dekameron* završena je 1351. a druga 1371). Bokačo je zamislio da se u vrijeme kuge u Firenci 1348. sedam đevojaka i tri mladića nađu izvan grada deset dana, pa otuda i grčki naslov od grč. δεκα + ημερα = deset dana i pričaju različite priče, ukupno ih je 100, među kojima i o tome kako je Đanćoto (Gianciotto), u Dantea Lančeloto, ružan i u licu i u tijelu, poslao po Franćesku svoga lijepoga brata Paola. Pa kako se Franćeska zaljubila u Paola, Đanćoto ih je ubio. I to je stvarni događaj o kome postoji i latinski zapis: „Paulus autem fuit mortuus per fratrem suum Johannem Zottum causa luxuria“. Dakle, Jovan Coto (koji hramlje) ubio je svoga brata Paola zbog luksuza, to jest Franćeskinog uživanja u raskoši. Komentatori *Pakla* se čude zašto je Franćeska u *Paklu* zbog preljube, kad bi bilo logičnije da je u *Čistilištu*. Pogotovo što je ona i žrtva, jer je udata prevarom.

Gospodara od Rimini. Lančeloto, koji je bio nagrdno ružan i u licu i u stasu, predvidi da će morati biti odbačen od Gospoine, ako joj se sam lično predstavi. Ničim manje on zaključuje uzeti je za ženu lukavstvom, i pošlje kao svoga predstavnika njegovog (svoga – p. n.) mlađeg brata Paola, najljepšeg i najsavršenijeg čovjeka u celoj Italiji. Frančeska dočeka Paola, voobražavajući da u njemu gleda svog budućeg supruga. Ovo mečtanije bude početak njene strasti. Kad je docnije u jednom od njenih sastanaka sa svojim deverom bila, zateče i razjareni Lančeloto, i oboje ubije.“

Dakle, Ivan Crnojević u pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“ nije Ivan Crnojević kojega nepismeni starac Milija kreira kao hvalisavca, nego je to iz Bokača uzeta priča o Paulu kao najljepšem momku i cijeloj Italiji, pa je Ivan tako predstavio duždu svojega sina Maksima. I dok je taj talijanski mladoženja Đancoto, u stvari Jovan Hromi (Zotto) poslao umjesto sebe po Frančesku mlađega i lijepoga brata Paola, dotle se u našoj pjesmi, umjesto Maksima, kojega su spopale kraste, šalje Miloš Obrenbegović. I niko od pomenutih istraživača naše epike nije postavio pitanje: zašto mladoženja ide po mladu? Je li knjaz Danilo 1855. išao u Trst po Darinku? A ako se misli da je u nas u staro vrijeme bilo drukčije, moramo se zapitati da li je Đurđe Crnojević išao u Mletke po Elizabetu Erico?

Mletački izvor je jasan. Senat izvještava svoga poslanika u Carigradu (24. jula 1490) da je prvorođeni sin Ivana

Crnojevića uzeo za ženu šćer Antonija Erica, „koja prije tri dana ode odavde da pronađe svoga muža“.³

Iz toga se vidi da Đurađ nije bio u Veneciji. Pa ako mladoženja ne ide po mladu, onda nije moguća ni fabula koja se gradi na osnovu nemogućnosti Maksima da, zbog krasta, ode u Veneciju po ženu, pa šalje Miloša Obrenbegovića mjesto sebe. Zato takve fabule nije moglo da bude u prvoj verziji pjesme. A da je tada postojala pjesma, svjedoče neki detalji iz nje, koji potvrđuju istorijske činjenice.

Prvo, Crnojevići su se ženili iz Venecije i prije Đurđeve ženidbe 1490. godine. O tome postoje mletački izvori koji u nas prave zabunu, jer se kao prva Mlečanka pojavljuje u nas Katarina Orio. U nas se ta Orio pojavljuje u nerazjašnjenim genealogijama Crnojevića, čiji odjek nalazimo već u vladike Vasilija (1754). On je koristio te pobrkane genealogije, pa veli da je Katarinu Orio oženio otac Đurđa Crnojevića, koji je stupio na upravu u Crnoj Gori 1516. godine.⁴ A to skoro da do-

³ ASV. Senato secreta. Deliberazioni. Reg. XXXIV, f. 70. *Sazdanje Cetinja*, 85.

⁴ *Istorija o Crnoj Gori*, prijevod, Cetinje – Titograd, 1985, 69. P. A. Rovinski je, čak, pisao da je Đurđe Crnojević napustio Crnu Goru 1516. godine. U Bogišićevom arhivu u Cavtatu, fasc. XV, br. 19 („Genealogia Crnojevića“) nalazi se rukopis koji je donio B. Šekularac (*Istorijski obzori*, Cetinje, 2000, 35–52), zajedno s rodoslovom Crnojevića iz *Cetinjskog ljetopisa*. Rodoslov iz Bogišićevoga arhiva je djelo Andrije

slovno stoji u Kapelarijevoj kompilaciji, bez završnog podatka o stupanju na upravu 1516. godine. Dobrotom Susy Marcon iz Mletačkog arhiva dobili smo faksimil Kapelarija, koji se takođe oslanja na Flavija Komnena. Taj dio faksimila, u kome se pominje Katarina Orio, donosimo u cjelini. Ali prije toga jedna napomena. Na kraju prethodnoga pasusa Kapelari piše:

„Ime ove porodice piše se i kao: Zarnovicchio i Zernovicchio, a na grbu je imala zlatnog dvoglavog orla na ru-mennoj podlozi“ („un’acquila d’oro bicipite in campo vermiglio“). Prema tome nije tačno ono što je Ivan Božić napisao u *Istoriji Crne Gore* (1970, 2, 2, 277), da su Crnojevići „umjesto mletačkog lava, isticali dvoglavog bijelog orla na crvenoj podlozi, koji se i kao ukras i kao heraldički znak javljao u Srbiji od XIII do XV vijeka“. To je bio namjerni falsifikat, kako bi se dvoglavu orao, poznat u cijeloj Evropi i dijelu Azije, poistovjetio sa srpskim.

Dalje Kapelari piše:

„Ivan Crnojević, vojvoda od Žabljaka (Sabiacco), gospodar Sokola i Crne Gore... bio je sin Stefana i pomagao je Mletačku Republiku u raznim važnim

Andela Flavija Komnina Laskarisa, Paleologa, vladara Tesalije, princa od Makedonije, grofa Drivasta, Drača itd. Prema knjizi Ž. Andrejića, *Vitezovi Reda crvenoga zmaja* (Beograd, 1999). Pošto taj Komnin nije imao potomaka, predao je svoja ovlašćenja i svoj red 1697. vojvodi od Parme, Francésku I Farneziju. Toga je Komnina koristio i Kapelari, o čemu pišemo u nastavku.

dogadajima protiv Turaka, a posebno u vrijeme opsade Skadra, tako da ga je Senat, da mu oda priznanje za zasluge, a i zato da ga obaveže na vjernost u nastavku korisne službe, godine 1474. primio u svoje plemstvo. Ali varvarski neprijatelj mu je oteo grad Žabljak, dok je on bio zauzet oko Skadra, što je sve nadoknadio 1481, kad je umro sultan Mehmed. 1482. ponovo je uzeo oružje u ruke, nanoseći velike gubitke neprijateljima hrišćanstva. Godine 1490. poslao je svoje ambasadore u Veneciju, da moli od Senata za svojega sina Đorđa šćer Antonija Erica (Erizzo). To mu je bilo odobreno, ali je umro prije nego je snaha stigla u Crnu Goru. On je bio muž Katarine Orio, majke rečenoga Đorđa i Stefana.“

Dakle, prema tim izvorima prva žena Ivana Crnojevića ne bi bila Gojsava, šćer Đorđa Arijanita Komnina nego Katarina iz mletačke plemićke porodice Orio.⁵ Da je Ivan bio oženjen ćerkom Đorđa Arijanita, svjedoči njegov sin Đurđe koji se 1499. sklonio u ujčevinu u Milano, kod Konstantina Arijanita.⁶ S druge strane nemoguće je vjerovati da u inače preciznim mletačkim podacima o plemićkim svadbama stoji pogrešno da je prva Ivanova žena bila Katarina Orio. Pošto je toga Đorđa Arijanita Komnina Venecija prihvatila 1456. „za svoga vojvodu na području

⁵ Ta je porodica bila poznata u Veneciji. U mletačkom grobovniku: Niccolo' Orsini De Marzo, *Stemmario Veneziano*, Milano, 2007, nalazi se i porodica: Adruini-Ariani, pod slovom C: Cernovichi- Cernoevichi, pod slovom O: Ordelaiffi – Orio.

⁶ *Sazdanje Cetinja*, 136.

od Drača do Skadra“,⁷ ostaje jedino pretpostavka da je došlo do kontaminacije prezimena Arianit i Orio, iako tu vezu nijesmo uspjeli da otkrijemo.

Iz činjenice da mletački izvori ne znaju za Stanišu zaključujemo da je on najmlađi Ivanov sin, rođen iz braka s Marom Hercegović. Pošto je do toga braka došlo u ljeto 1469. Staniša nije mogao da bude rođen prije 1470, pa su ga Turci uzeli kao dijete i vidu uobičajenoga „danka u krvi“. Zato se ne zna ni za Stanišinu ženidbu. No tome ne ide u prilog činjenica da se Staniša (Skender-beg) u pismima snahi Lizbeti (1523) ispoljava kao hrišćanin, koji se nada da će se Crna Gora osloboditi pod Đurđevim sinovima.⁸ Da li bi se tako ponašao da je kao dijete postao musliman? A pjesma „Ženidba Maksima Crnojevića“ vezuje događaj za njega, što spada u pjesničke slobode.

Eto odakle vladici Vasiliju i Ivan i Katarina Orio i njen sin Đurđe. No ako je Arijanit – Orio, onda se iz Mletaka ženio Ivan a ne njegov sin. A za Ivanovo odsustvo od tri godine nađena je, možda, inspiracija u njegovome dvogodišnjemu odsustvu, kad je bio u Italiji, poslije pada Žabljaka. Sve su to, međutim, kombinacije koje nijesu bitne. U svakom slučaju ta svadba je mogla da bude na Žabljaku, koji je Stefanica Crnojević podigao 1423. godine. Tu je bila prijestonica sve do selidbe na Obod, pa

⁷ *Istorija Crne Gore*, 1970, 2, 2, 232.

⁸ Pisma je objavio Miklošić (1886) a u novije doba B. Šekularac: *Istorijski obzori*, 2000, 59–67.

na Soko, pa na Cetinje (1482). Inače, u nas nema podataka o ženi Staniše (Skender-bega), koji je u monaštvu mogao da bude Maksim. Naravno, u Žabljaku je bila i prva svadba Ivana Crnojevića s Gojsavom Đorđa Arijanita Komnina. No ta se ženidba u Veneciji ne pominje.

Vladika Vasilije pominje još jednu ženidbu iz Venecije, ćerkom dužda Muciniga (Moćeniga), a tu ženidbu pripisuje jednome Đurđu, kojijeh u Crnojevića ima četiri. Zato smo pregledali spiskove svih mletačkih duždeva i našli da su u XV vijeku tri Moćeniga bili duždevi: 1414-23; 1474-76; 1478-85. To često pominjanje Moćeniga kao duždeva moglo je dovesti do izmišljanja udaje duždeve šćeri.

Dakle, jedna Mlečanka je mogla da bude udata za jednoga Crnojevića još dok je prijestonica bila na Žabljaku. Zabune su nastale zbog česte upotrebe istih imena: Ivan i Đurđe. Ostavljamo tu zbrku s genealogijama koju nije stvorio vladika Vasilije nego naslijedio, i posvetimo se drugim elementima iz prve verzije pjesme, a to su: Žabljačko polje i rijeka Cetinja.

Poznato je da se Skadarsko jezero odavna širi.

U jednome starome dokumentu iz 1469. pominje se rijeka Vranjštica koje više nema („kud je tekla u to vrijeme rijeka Vranjštica“) pa onda mjesto „đe utiče Grabovik u veliku rijeku Limsku“, koja je tada postojala, a danas se za nju ne zna.⁹ Dakle, okolo Žabljaka na Jezeru postojalo je široko polje.

⁹ *Sazdanje Cetinja*, 35.

Što se tiče rijeke Cetinje („Cetinja se voda uspljuškuje...“), Vuk je mislio da je to rijeka Cetina u Dalmaciji, dok je Kilibarda odlučno poricao njeno postojanje ne samo na Jezeru nego i na Cetinju.¹⁰ Pritom se nije osvrtao na P. A. Rovinskog koji nije sumnjao u postojanje te rijeke na Cetinju.¹¹ Čak je tvrdio da se njeno ime pominje u pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“ kao ostatak iz najstarijih djelova te pjesme.¹² I Erdeljanović je na nekoliko stranica navodio podatke o toj rijeci.¹³ A Erdeljanović polazi od Rovinskog i citira pjesmu „Margita djevojka i Rajko vojvoda“:

*„Na Cetinji na vodi debeloj,
Onđe bjehu dva bega golema:
Ivan-bego i s njim Obren-bego“*

¹⁰ „Nema rijeke Cetinje u Crnoj Gori, niti bilo kakve vode s tim imenom. Ispred toga naziva u Milijinoj pjesmi leži moguća pjesnikova asocijacija na kretanje prestonice Ivanbega Crnojevića od Žabljaka do Cetinja“. (*Usmena književnost Crne Gore*, 489).

¹¹ „Nekada je ovuda (Cetinjskim poljem, p. n.) tekla cijela rijeka – od Bajica do Humaca, đe se i sada nalaze dvije pećine... Za vrijeme Ivanbega ta je rijeka imala i most, niže kojega je bila vodenica. Dio te rijeke koji je tekao prema vodenici, nestao je u ponoru, koji se i sada vidi pod jasikama, a dio vode je propadao, ne stižući do vodenice, u drugi ponor, koji se otvorio nedavno... Sada se duž cijelog polja vidi samo jaruga...“ (*Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, prijevod, knj. I, 106)

¹² Isto, II,

¹³ *Stara Crna Gora*, 1926, 210-219, 330, 333.

kao i pjesmu „Ćirjak i Grčić Milenko“, ali se u ovoj poptonjoj ne zna na koju se Cetinju misli. Da je postojala ta rijeka, vjeruje i Radosav Medenica.¹⁴ S druge strane Erdeljanović sumnja u Cetinju u Zetskoj ravnici. No to dokazuje da su oni mislili da se svadba opisana u pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“ obavlja na Cetinju, iako na Cetinju nema Žabljaka! A voda Cetinja s Cetinja ne može da se poveže s događajima na Jezeru!

Kao što se protivnici teze o Cetinji na Cetinju nijesu pitali: kako to da je na toj vodi Ivan Crnojević podigao mlin?; kako to da je na toj rijeci postojao most?; kako to da Đurđe Crnojević u testamentarnome pismu svojoj ženi iz Milana 1400. pominje da je Cetinjski manastir na toj rijeci,¹⁵ ako te rijeke nema?, tako se ni protivnici teze o Cetinji na Jezeru nijesu pitali: kako se Rijeka Crnojevića nazivala prije – Crnojevića?

Da se ta rijeka prije Crnojevića nije zvala po njima, to je jasno. A prije njih na tome prostoru su bili Balšići. Da se prozvala po Balšićima, to bi se ime sačuvalo. Dakle, njeno izvorno ime je čekalo da je često pominjanje Crnojevića, koji su na njoj imali dvije prijestonice, poveže s njima.

Prvi stariji naziv te rijeke nalazimo u Petra I, ali u tekstu koji nije pouzdano njegov, jer je izdavač njegove *Kratke istorije Crne Gore* (D. Milaković) ponio sa sobom rukopis, kako se ne bi moglo provjeravati ono

¹⁴ *Naša narodna epika i njeni tvorci*, 57.

¹⁵ *Sazdanje Cetinja*, 137.

što je u njemu stajalo! Tako je i Medaković ponio sa sobom govor Petra I pred bitku na Martinićima 1498, takođe zbog falsifikata.¹⁶ U tome tekstu Petra I (?) čitamo ovo:

„Budući Ivan-beg od velike turske vojske nekoliko odahnuo, staraše se ukrijepiti svoje granice i načini jednu malu krepost (tvrđavu – p. n.) više rijeke, koja se zvaše Obod, i po tome bi nazvana, kako i danas što se zove, Crnojevića Rijeka...“¹⁷. Svakome lingvisti je jasno da se rijeka ne može zvati Obod, nego po Obodu: Oboštica, kao ona Oboštica koja se ulijeva u Zetu ispod Ostroga. A današnja Rijeka Crnojevića izvire iz Obodske pećine. Dakle, tu je njen izvor a ne i ime. Zato je logično pomisliti da je Petar I ovđe mislio na naselje Rijeka Crnojević.

Starije ime rijeke Crnojevića je vjerovatno Cetinja, kako se to razumije i iz pjesme koja povezuje rijeku Cetinju i Žabljak:

*„...sve se slomi u široko polje
gospodaru jutros na veselje;
od Žabljaka do vode Cetinje
sve široko polje pritiskoše...“*

Pjesma ne ostavlja nikakve sumnje da je rijeka na jednome kraju polja a na drugome kraju je Žabljak. Ako se i dâ za pravo prof. Kilibardi da Starac Milija možda

¹⁶ Vidi o tome našu knjigu: *Crna Gora i Dušanovo Carstvo*, Cetinje, 1997, 191/192.

¹⁷ *Vladika Petar Prvi*, Cetinje, 1996, 344.

nikad nije bio na Jezeru, mora se ponoviti isto pitanje: kako se Rijeka Crnojevića zvala prije Crnojevića? A da se rijeka zvala Oboštica, onda ne bi bilo smetnje da se to unese u pjesmu:

*Od Žabljaka pa do Oboštice
sve široko polje pritiskoše.*

Da je u Obodskoj pećini izvirala ona ista voda koja se gubila u cetinjskim ponorima, narod je znao odavna, kao što je to, ponovo, ustanovio i poslije II svjetskog rata. Sipana je boja u cetinjski ponor i ta se boja pojavila u Obodskoj pećini. Ko u to ne vjeruje, neka ponovi eksperiment. A boja koja se stalno pojavljivala u Obodskoj pećini bila je od bojenja tkanina. Time se bavila svaka kuća. Za bojenje u crveno koristila se *rujevina* koja se bere od maja do septembra a predstavljala je i važan izvozni artikal, poput suve ribe iz Jezera. „Ponekad se proda ruja u vrijednosti do 200.000 fiorina“, pisao je Rovinski.¹⁸ Ono što se prolijevalo iz miščelâ ulijevalo se u Ponor i pojavljivalo u Obodskoj pećini.

Iz pjesme „Margita djevojka“ mogao je Starac Milija da uzme ideju o Ivan-begu i Milošu Obrenbegoviću.

Inače, u pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“ više je neistorijskih elemenata.

Fabula koja nije moguća u Crnoj Gori, zato što mladoženja ne ide po mladu, nije mogla da dođe do nepismenoga Starca Milije drukčije nego preko predanja i pjevanja nekih ranijih verzija ili, čak, drugih pjesama.

¹⁸ Rovinski, II, 419.

Poznato je da je Vuk Vrčević skupljao basne i slao ih Karadžiću i Stojanu Novakoviću za objavljivanje a oni mu uporno kazivali da su te basne već objavljene, u izdanjima Fedra, Lafontena i Krilova. A on se zaklinjao da ih je čuo u narodu. I u pravi su bili i oni i on. Jer neko je prije Vrčevića čitao te basne, na raznim jezicima, a prvenstveno na italijanskome i pričao ih na raznim sijelima, pa je Vrčević mislio da su narodne.

Đe je Starac Milija mogao da čuje takve priče ili pjesme? Lj. Zuković je iznio tvrdnju da je Starac Milija bio hajduk.¹⁹ Pa ako je Bajo Nikolić iz Pive ne samo sišao u Boku, i branio Cetinje na Vrtijeljci (1685), nego dospio i do Istre, mogao je i Starac Milija iz Rovaca (ili Morače, kako misli R. Medenica) da siđe do mora. No to je moralo biti u njegovoj mladosti, jer se njegov jezik u pjesmi, s prećeranim brojem turcizama, a odsustvom romanizama, kao i u drugim njegovim pjesmama, ne može povezati s Primorjem. A da je poznavao geografiju Crne Gore, vidi se iz pjesme, jer on za Ivana Crnojevića skuplja svatove od Ulcinja do zelena Lima. Ta njegova politička karta Crne Gore kao da je nastala pod uticajem Mojsija Zečevića, Vasojevića, igumana u Morači i na Cetinju. Dakle, to nije Crna Gora XV vijeka. Ali za razliku od jezika, koji je Starac Milija upio dugim životom pod Turcima, ta anhronost nam prija.

¹⁹ *Vukov pjevač Starac Milija*, „Putevi“, br. 6, 1965 FF u Sarajevu, Radovi, knj. III, Sarajevo 1965.

Prava je šteta što Vuk Karadžić nije zatekao Starca Miliju u mlađim godinama, kad je trošio manje rakije i pamćenje ga je bolje služilo. On, naime, nije umio da ispriča pjesmu nego samo da je otpjeva. Pošto Vuk nije imao drugoga načina osim da zapisuje ono što Milija pjeva, oni su dvojica za 3000 stihova utrošili 15 dana. Na kraju je Milija, dobivši neku paru i pride trošak za put, pobjegao krišom od Vuka. Zato je lako moguće da je Milija improvizovao na licu mjesta mnoge stihove, a time postaje jašniji i veoma važno pitanje – zašto su onakvi završeci njegovijeh pjesama? Recimo, lijepa pjesma „Sestra Leke kapetana“ razvija se kao narodna priča, s funkcionalnim ponavljanjima, u renesansnom duhu (!). Pročulo se, naime, da je u Leke kapetana porasla tako lijepa djevojka Rosanda, da je ljepše nema „što je zemlje na četiri strane“. I Marko Kraljević, neoženjen, poziva Relju Krilatoga i vojvodu Miloša, takođe momke, da idu da je prose, a da ona bira koga će da uzme! Može li biti viteškijega manira? Samo im je nedostajala gitara da joj pjevaju serenadu. I Relja i Miloš su pristali. Ali, kad su došli kod prijatelja, Leke kapetana, on im se požalio da je ta njegova „sestra samovoljna, / ne boji se nikoga do boga, / a za brata ni habera nema“, pa je odbila 74 prosca. I kad se pojavila Rosanda djevojka, i njima je našla mane. Marku, da je „turska pridvorica“, Milošu (Kobiljiću) da ga je „kabila rodila“ a za Relju Krilatoga, da je „Relja pazarsko kopile, / našli su ga jutru na sokaku“. Što je bilo najlogičnije kao rasplet? Da oni ostanu u prijateljstvu s

Lekom kapetanom, a da Rosandu ostave njemu, jer njoj ne treba veće kazne nego to da ostane ušćedlica! Završni stihovi bi ostali isti:

„*Osta Leka, kao kamen studen,
Osta Rosa grdna kukajući.*“

Ali Starcu Miliji se dosadilo da pjeva pa je prekratio pjesmu i nagrdio je. Marko se, naime, naljutio i odšekao đevojci desnu ruku „a pinjalom oči izvadio“ i otišao, ne onako kako bi on postupio nego onako kako je otpjevao Starac Miluija, kojemu je bilo dosadilo da pjeva, pa se naljutio i na Vuka i na Rosandu. Tako je jedna od najljepših epskih pjesama pretvorena u jednu od najružnijih.

Neistorijski dio pjesme „Ženidba Maksima Crnojevića“ pun je besmislica, pa je pravo čudo kako je Kamila Lucerna, u komentaru svoga prijevoda, tu pjesmu proglasila za „najveću i najsavršeniju epsku narodnu pesmu Južnih Slovena“.²⁰ U stvari njoj se kao i ostalima desilo da su primijetili jezgrovitost stihova i uživali u njihovoj ljepoti, a potpuno zaboravili na fabulu. A odlazak mladoženje po mladu onđe je običaj. Zato italijanski jezik ne raspolaže terminom *svat* nego se u rječnicima za *svat* nalazi objašnjenje: „convitato alle nozze“, dakle: pozvan na svadbu. Otac dovodi šćer do mladoženje pred oltar. Dakle, preskoči se ta prva prepreka: da mladoženja ne ide po mladu, a ostale su sitnije. I onda se sve čita kao da je tako moralo da bude. Iako...

²⁰ Navod po Medenici, 59.

Nema logike da vladar jedne zemlje tri godine u inostranstvu prosi đevojku za svojega sina, a ne brine ni za zemlju ni za ženu ni za decu.

Nema objašnjenja za obećavanje hiljade svatova, čak i da se apstrahuje daljina, jer svi svatovi moraju da stanu na jednu lađu, a takve lađe nije bilo ni u Milijino vrijeme.

Ivan nije ničim izazvan da priča kako u hiljadu svatova neće biti ljepšega od njegovog Maksima. Takva hvalisavost nije izašla iz situacije nego je direktno prepisana iz *Dekameron*a, u kojemu se veli da je Paolo najljepši u cijeloj Italiji.

Da je takvo hvalisanje bez veze s Ivanovim karakterom, vidimo iz činjenice da na Žabljaku Maksima nazivaju četetom, čak i devet godina nakon prošnje duždeve šćeri. Najčešća je sintagma „dijete Maksime“:

„al' eto ti dijete Maksima“;
„Da je Maksim slijepo dijete,
ne smiju ti kavgu zametnuti“;
„s desne strane dijete Maksime“;
„I tako se braća pogodiše,
i skidoše perje sa Maksima,
zlatno perje, čekrkli čelenku,
na Miloša Obrenbegovića,
te Maksima jandal očušnuše“;
„pohitao dijete Maksime“;
„ono ti je dijete Maksime“;
„ako l' si se ,svекре, prepanuo,
đe je Maksim još tanko dijete,

njega čekah za devet godina...“;
„đevojci je vrlo žao dara,
a najviše od zlata košulje,
te priviknu iz bijela grla
po imenu dijete Maksima“;
„Snaho moja, Latinko đevojko,
nemoj vikati dijete Maksima“;
„kad to začu dijete Maksime“;
„Kad dopade dijete Maksime,
na Miloša bojno koplje pušti;
„Ja kad vide Crnojević Ivo,
on prevrće te leševe mrtve
i krvave ogleduje glave,
sve tražашe dijete Maksima...“

Iz toga se ne može izvesti zaključak da Ivan ne poznaje svoga sina, koji je, i bez krasta – neugledan, toliko da su ga „očušnuli“ kad su sa njega skinuli „perje“. A u tome može da bude i mrva istine, jer je i Ivanov otac Stefan najčešće pominjan kao Stefanica, svakako zbog maloga rasta.

Kada se Ivan vratio (dobro da su ga prepoznali koliko je bio u Mlecima), zatekao je neželjeno stanje. Njegova sina Maksima spopale su kraste i on neće moći da ide po đevojku. To je, kako rekosmo, ne logika događaja nego logika presađivanja italijanskoga običaja na naše prilike.

Nema nikakve logike da Dužd čeka devet godina da za njegovu, već isprošenu šćer, dođu Ivanovi svatovi.

Takođe, nema nikakve logike da Ivanova žena onako reaguje na duždevo pismo, kojijem traži ili da se vjeridba

raskine ili da svatovi dođu. Ona predlaže mužu da umjesto hiljadu svatova pošalje dvije i s njima Maksima, pa će se oni prepasti od tolike vojske i dati Maksimu duždevu šćer! Jedna se nesmotrenost misli izliječiti još većom!

Nema nikave logike da hiljadu svatova dolazi u Mletke na konjima i na đemijama.

Potpuno je psihološki promašeno da razmažena duždeva šćer, ljuta što je čekala devet godina na svatove, dolazi iz velikoga grada ne u neki mali grad, kao što su Kotor i Budva, nego u jednu – tvrđavu, u kojoj nema sala za balove, nema karnevala, tople vode, prodavnice miomirisa; pa joj čak, umjestio lijepoga Miloša, na čiji se izgled navikla, predstavljaju kao muža „dijete Maksima“ kome se koža na licu guli, i – nema nikakve primjedbe na sve to nego rezonuje kao neka stara Crnogorka, koja neće imati obavezu da ljubi i miluje to krastavo lice. Istina, Milija je našao lijep glagol. Kad je Ivan ispričao snahi što se desilo Maksimu i zašto je u Mletke mjesto njega poslat Miloš:

*Kad joj reče, ka da posiječe,
te pod sobom konja ustavila... “*

Ali – kad se očekivalo da ona počne da priča, u skladu s tim nagovještajem („posiječe“), ona stade da pridikuje:

*„Ako su ga kraste ištetile,
ko je mudar i ko je pametan,
tome, svekre, treba razumjeti,
i svak može muke dopanuti... “*

I ne samo to nego ona kaže da bi ga čekala još devet godina. Prema tome, neka se samo njemu daju oni darovi koje je dobio Miloš. I nastaje svađa oko darova, a ko će duždevoj šćeri biti muž – nije važno!

Dakle, nije problem pjesme „Ženidba Maksima Crnojevića“ u tome što je sve izmišljeno nego u tome što nije sve izmišljeno! Milija je u preuzetu osnovu fabule (ružan mladoženja, lijepa njegova zamjena, hvaljenje Paola odnosno Maksima) unosio sočne ali improvizovane i psihološki nemotivisane stihove, i vadio se iz jama koje je sam iskopao.

Pa kako se onda može uživati u toj pjesmi? Onako kao i dosad, bez razmišljanja: zašto duždeva šćer devet godina čeka svatove?; zašto se brodovima šalje hiljadu svatova s konjima u Mletke? Ne gleda se kuća, da li je ozidana na pijesku i hoće li se srušiti od sebe same, nego se posmatra fasada od ukrasnoga kamena! A tijež ukrasa ima kao i u ostalim Milijinim pjesmama.

Starac Milija je bio književnik a ne guslar.

DOSADAŠNJI IZVORI O GRBOVIMA CRNOJEVIĆA

Aleksandar Saša Samardžić

Sve države vode računa o svojim simbolima. Heraldici, kao pomoćnoj istorijskoj nauci, koja proučava postanak, razvoj i izradu grbova, u svim državama pridaje se velika pažnja i potpomaže razvoj te naučne grane. Države koje nemaju dugu heraldičku tradiciju i istorijski kontinuitet sa velikim sredstvima i pažnjom razvijaju tu oblast. Dok mi u Crnoj Gori, bogatoj heraldičkom tradicijom, državnom i porodičnom, pokušavamo pobjeći od nje kao da se stidimo svoje prošlosti. Prepuštamo da o crnogorskoj tradiciji pišu drugi stavljajući nas u neke sasvim druge korpuse, samo ne u crnogorski. I sama država, kad se sretne sa gorućim, dnevnim, problemom, rješava ga na „brzinu“.

Grbovi su kôd postojanja i tradicije, simbol trajanja i spoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Grbovi su dio našeg identiteta i kontinuiteta.

Grb dinastije Crnojević osnov je za državnu heraldičku tradiciju Crne Gore. Naime, zlatni krunisani dvo-glavi orao uzdignutih krila na crvenom štitu postaje stalni grbovni simbol na budućim crnogorskim državnim grbovima. Upravo iz tih razloga moramo posvetiti dužnu i značajnu pažnju istraživanju i sakupljanju izvora o dinastičkom grbu Crnojevića.

Ustaljena je praksa kad se govori ili prikazuje grb Crnojevića da se pokaže grb, tj. kamena dekorativna plastika s Cetinjskog manastira.

Da se malo zadržimo na njemu. Dosta često ćemo čuti prilikom opisivanja toga grba da je to bijeli dvoglavi orao Crnojevića.

Tri detalja privlače pažnju. Prvo, grb da bi bio grb *mora* biti na štitu. Toga ovđe nema, nego je dvoglavi orao okružen lovorovim vijencem. Drugo, vrhovi krila su spuštena dolje i treće, glave orla su vezane ogrlicom.

Drugi „grb“ koji se prikazuje je sa kapitela ispred Dvorske crkve na Ćipuru.

Ipak se u posljednje vrijeme taj „grb“ preskače jer su previše uočljiva dva detalja. Prvi da nema kruna iznad glava orla i drugi detalj da u kandžama drži kugle.

Još jedan od ustaljenih prikaza grba Crnojevića je i pečat Ivana Crnojevića koji se čuva u Cetinjskome manastiru.

U *Crkvenome ljetopisu* Andrije Zmajevića iz 1675. godine imamo još jedan prikaz istoga pečata.

Zahvaljujući svemu navedenom i na nadgrobnoj ploči Ivana Crnojevića u Dvorskoj crkvi na Ćipuru umjesto grba dinastije Crnojevića aplicira se konturna verzija pečata, đe imamo zadovoljenje svih „ukusa“ – i bijeloga dvoglavog orla i zlatni otisak pečata. Ako ipak prihvatimo da se nije htio ili smio, aplicirati grb dinastije Crnojević na nadgrobnoj ploči osnivača Cetinja, ipak se onda barem mogao vjerno aplicirati njegov pečat, iako kod Crnogoraca ne postoji tradicija da se grobno mjesto obilježava „pečatom“.

Omiljeni prikazi za grb Crnojevića su i dekorativne zastavice iz Oktoiha.

i iz njih se izvlači ono za što se pretpostavlja da je grb.

ili

a koristi se

Istorija državnoga grba Crne Gore počinje dinastijom Crnojevića. Pородični grb Crnojevića postavio je osnov crnogorske državne heraldike. Da pogledamo još neke izvore. Plemićki grb dobio je Ivan Crnojević na šednici mletačkoga Velikog vijeća 24.02.1473, što je potvrđeno zlatnom bulom čiji prijepis se čuva u Državnome arhivu Venecije (*Arcshivio di Stato di Venezia, Ex libro privilegiorum II, ch. 54*) u kojoj se navodi da je grb **zlatni dvoglavi orao**, o čemu je pisao Radoš Rotković.

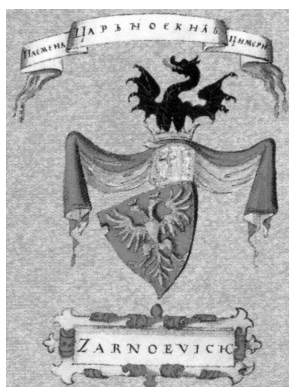
I poslije pada Crne Gore taj grb je nosio i nastavio tradiciju Staniša (Skenderbeg) Crnojević kao i njegovi unuci koji su izbjegli u Veneciju.

Dikanž navodi da su „članovi porodice Crnojević, primljeni u krugove venecijanskog plemstva, nosili ovjenčanog **zlatnog orla u poletu na crvenom polju**“¹, a ilustrovan je na ovaj način.

¹ Charles du Fresne Sieur du Cange, *Illyricum vetus et novum*, str. 135.

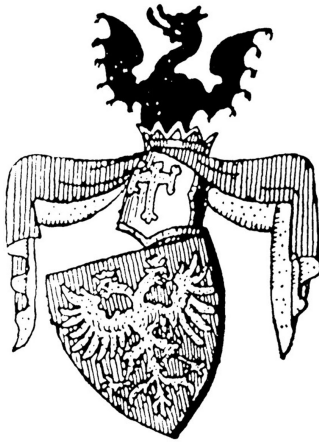

Svi poznati grbovnici na isti način prikazuju grb Crnojevića. U Grbovniku *Korjenić-Neorić* iz 1595. god.

i *Beogradskom grbovniku I* (koji je uništen u bombardovanju 1941.), a po kojima je A. Solovjev crtao grb Crnojevića, prikazan je na isti način, tj. kao zlatni dvo-glavi orao u poletu na crvenoj podlozi.²

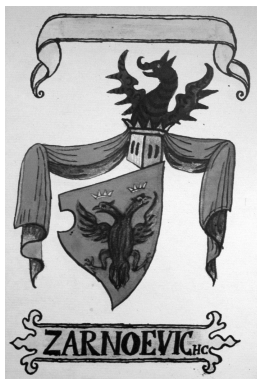
² Aleksandar Solovjev, *Vizantijski heraldički amblemi i Sloveni*, str. 336

U tzv. *Beogradskom grbovniku II* iz 1620. nalazi se grb Crnojevića koji je veoma lijepo likovno urađen. U tome grbovniku vidi se zlatni dvoglavi orao vizantijskoga tipa.

U *Fojničkom grbovniku* iz 1675. takođe se vidi isto, samo što likovno baš nije najbolje urađen.

I u ostalim grbovnicima, kao npr. Althanov grbovnik iz 1614, Olovski 1689, Skorojevički (Bečki) iz 1636, Iva Saraka iz 1746, Riter-Vitezovića svuđe je isti prikaz grba Crnojevića „**Zlatni dvoglavi orao u poletu na crvenoj podlozi**“.

Takođe, i kasniji heraldičari se slažu oko izgleda grba Crnojevića, kao što su Ivan Bojničić,

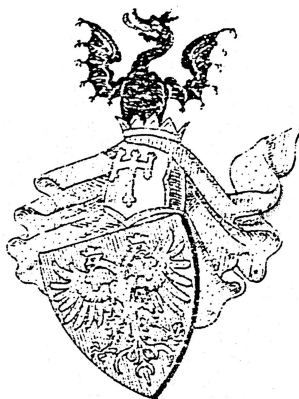
ZERNOVICCHIO. (Cernovicchio). Nob. Ven.

Stojan Novaković,
Viktor Duišin,

Bartol Zmajević,
Aleksandar Palavestra,
Dragomir Acović,
Marko Atlagić,

Božidar Šekularac...

Izvora ima još, i nijesu svi sakupljeni. Jedan od prioriternih zadataka bi upravo trebao da bude da se istraže, skupe, dokumentuju i objave svi izvori vezani za grb dinastije Crnojević.

Taj zadatak je trebao i do sada da bude odrađen iz prostoga razloga što se Zakonom o državnim simbolima štite istorijski simboli Crne Gore, pa i grb Crnojevića.

Najprioritetniji od svih zadataka koji stoje pred nama je da se na nadgrobnoj ploči Ivana Crnojevića u Dvorskoj crkvi na Ćirupu postavi grb dinastije Crnojević.

FEUDALNI VJERSKI RELIKTI U ŽIVOTU SRPSKE CRKVE U CRNOJ GORI

Čedomir Drašković

Od vremena Balšića i Crnojevića u Crnoj Gori veoma je prisutan vjerski zanos – nekad kao pozitivna nacionalna kategorija, a potom kao nametnuti, imperijalni klero-nacionalistički stereotip i nanos prošlosti. Dominantna svetosavska pravoslavno-politička dogma na Balkanu opasno je inklinirala ka militantnim političkim ciljevima – prednjačeći u nacionalnom i religioznom satanizovanju inovjernog življa. Do kad će Crna Gora, rastakajući svoj autentični sistem vrijednosti, biti poprište importovane, drastično politizovane vjerske destrukcije!?

*

Crna Gora je imala veliki hendikep što su njeni duhovni horizonti, a samim tim i njena ukupna kulturna i istoriografska valorizacija, bili potpuno podređeni sindromu kosovske frustracije, imaginarnom predanju, usmenoj tradiciji, guslarskoj i događajnoj narodnoj pjesmi (za razliku od motivski uopštene, umjetničke narodne pjesme) – kao dnevnom i tekućem, doziranom i manipulativnom informisanju, i ciljanom sugerisanju i projektovanju

„stvarnosti“ i budućnosti.¹ Usmeno predanje (uz popovska „masla i bdenije“) bilo je dugo jedini oblik kulturnog stvaralaštva i jedina forma preko koje se mogao izraziti talenat i sposobnost, iskazati sopstveno gledište i shvatanje, moralno načelo. Danas to (realno) predstavlja opasni talog prošlih vjekova, kojim – ako se nestručno i primitivno prilazi i manipuliše – može da stvara krajnje nehumane i prostački surove posljedice.

Crnu Goru su dugo organizovali i vodili crkveni velikodostojnici, pa je to svakako uslovalo da se ona dosljedno i isključivo priklanjala vjeri (pravoslavnoj), kao prvoj i posljednoj liniji odbrane, kao forsiranoj kohezivnoj i oslobodilačkoj simbiozi tzv. jednoplemenih naroda – kao bastionu i vrtlogu strasti, koji je nametao klerikalno rodoljublje i vjersku netrpeljivost, i nacionalistički motivisao hrabrost: u stilu – „Neka bude borba neprestana..., do istrage turske ili naše“. Ne baveći se ratnom i agresivnom vjerskom taktikom Stevana Nemanje, nove (stare) zametke forsiranja vjerskih antagonizama i animoziteta u Zeti nalazimo u prvoj polovini XV vijeka, počev od Jelene Balšić i njenog sina Balše III, koji je slijedio „nezdrave prohtjeve svoje majke“, jer su se oni – namećući i agresivno šireći pravoslavlje – nekontrolisano zalijetali, priželjkujući vaskrs dinastije... Da bi na kraju izgubili sve: i lično, i porodično, i dinastički.

¹ Izvod iz ovog rada korišćen je u okviru Susreta Društva crnogorsko-turskog prijateljstva (2010), te će taj segment vjerovatno biti publikovan u njihovom glasilu.

Nemanjićki period je Zeti donio snažni proces feudalizacije – prvo u župskim, a onda i planinskim, stočarskim krajevima. Raspadom države srpskoga cara Dušana, domaća feudalna vlastela – prvo Balšići, a zatim Crnojevići - sve snažnije preuzima inicijativu, ratujući međusobno, a zatim i s albanskom vlastelom, Mlečanima, Turcima, bosanskim banom. U enormno dramatičnim i teškim okolnostima, pred snažnim nadiranjem turskog imperijalnog feudalizma, uslijedila je neočekivana kulturološka i istorijska, podlovcenska oaza Crnojevića, koja se uporedo i sve više gušila – u grču borbe protiv Osmanlija, ali i ne samo njih.

Zahvaljujući različitim politizacijama, i njima prilagođavanom obrazovanju, i još neizvjesnijem procesu vaspitanja generacija – poslije relativno kratkotrajnog komunističkog „jednoumlja“ (iako smo zvanično sekularna država), opet je u velikom mahu nadmena popovska „univerzalnost“. Svakako da je u tome suštinski dio razloga što se u Crnoj Gori (između ostalog) malo zna i o sopstvenoj državi, posebno o njenom zavidnom periodu Crnojevića – drugoj polovini XIV i XV vijeka. Nije dovoljno povremeno i patetično zabarjačiti (kao na slavskoj svetkovini) – sa postanjem Cetinja, Crnojevića štamparijom, pa ponešto i o crkvama i manastirima toga doba, i stidljivo o pratećim sadržajima slikarstva, vajarstva, primijenjene umjetnosti. I primatom ondašnjeg Kotora, kao zanatskog i umjetničkog, civilizacijskog centra. Što znamo o tadašnjem načinu života, njegovom

intenzitetu, ekonomskim poslovima i procesima, kulturi stanovanja, komunikacijama, arhitektonsko-urbanim sklopovima, odbrambenom sistemu? U principu, i o našim urbanim centrima na temeljima antičkim: Budvi, Baru, Ulcinju, Kotoru, Duklji, Onogoštu, Risnu, Petrovcu. Koliko se trudimo da nam potomstvo intelektualno raspoláže i baštinom novijeg Srednjeg vijeka: npr. sudbinama Nikolj-pazara, Taslidže, Soko-grada (kod Šćepan polja), Žabljaka, Brskova, Svetog Stefana, Herceg Novog, Meduna, Perasta, Ratava... te da li smo na nivou potrebne spoznaje i neophodne istraživačke savjesti o kasnijim aglomeracijama – Obodu, Bihoru, Budošu, Đurđevcu, Komu, Lastvi, Žanjici, Samogradu, Norinu, Moračniku, Spužu, Sušed-gradu, Pirlitoru... Koliko je na nivou suštinske interpretacije u naš kulturni i obrazovni sistem dosljedno i kulturno (politički) pošteno *edukovana istorijska istina*, recimo i o tome – kad je i kako „utvrdio granice crnogorske države i crkve crnogorski gospodar Ivan Crnojević“, nego mnogi više vjeruju priči o „osam vjekova svetosavlja“ – potpuno proizvoljnih i razmetljivih savremenih srpskih popova, nego „Krusovolju crnogorskom“ (Krusovolju Ivan-bega Crnojevića, odnosno Ljetopisu cetinjskom).

Još manje su stizali protagonisti crnogorske kulture i nauke do mletačkih i turskih arhiva i biblioteka, pa i relevantne građe i literature iz šireg okruženja (kao da im to nije ni trebalo: kad im je mnogo toga „bracki“ servirano, kao na dlanu). Prema tome, čemu onda

„glavoboljanje“: da bismo bolje upoznali i razumjeli sopstvenu istoriju, i širi kontekst političke klime i društveno-ekonomskih i vojnih odnosa crnogorskog vremena prošlog... Da bismo se manje bavili prevashodno „guslanjem“ o Kosovu, Milošu i Lazaru, hajducima i uskocima, i sl, nego da bismo dokučili ponešto i iz drugog ugla, i relevantnije o „kletim Turcima“ – našem istorijskom i problemu viševjekovnom. Ali i kapitalnom „blagu“ najvrednijem. Jer kakva bi Crna Gora bila bez Ivana Crnojevića, bez Cetinja, Cetinjskog manastira i njegove štamparije? Bez priče o Carevu Lazu, bez simbolizujućih Baja i Vrtijeljke, bez Martinića i Krusa, bez Grahovca i Vučjeg Dola! Kud bismo bez vladike Petra Svetoga i njegovih „poučenja“ – koliko su „teške plate od nesloge“; bez njegovih poslanica – karaktereoloških i literarnih, roditeljskih i spasiteljskih. Sa čim bismo svijetu u pohode – bez Njegoša, a što bi on „sirak tužni bez niđe nikoga“, da nije i njemu bilo Turaka – kao stvarne i vojničke, ali i filozofske kategorije, biblijske. Kud bi Crna Gora i Crnogorci da nije bilo Turaka – sve dok se nijesmo dohvatili drugih, „saveznika“ i „braće“ u balkanskim ratovima i kasnijim ratištima. Sve dok smo bili svoji – na svome, i imali Turke naprema se, žeglo je žezlo odvažnosti i ponosa crnogorskog. Sve do tada grijao nas je uzdani i topli kamen crnogorski, koji kao da je isijavao život Crnoj Gori. Da nije tako, što bi stvorilo Njegoša i njegove neprolazne stihove tipa „Udar nađe iskru u kamenu, bez njega bi u kam očajala“...

Ili, što se više ne trudismo da saznamo i razumijemo kako je to perfidno suptilna Sinjorija – vladala lukavstvom svoje gospoštine („slanom rukom“ svoga bogatstva) od Julijskih Alpa do Galate, pa i na našim prostorima vječito plela svoje složene interesne mreže. Da znamo i ponešto dobrog, s tim u vezi, i njegove pojedinosti. Na primjer, kako je nagovorila Turke da zarate s Balšom III, a ovaj ih iznenadio: zauzeo Drivast (Drač), iskoristio preimućstvo, i diktirao uslove i razmjenu zarobljenika... Radeći „ispod žita“, na istog Balšića gurnuće i moćne Budvane, „pomorskog kapetana i braću Juras“ (1420), ali će uporedo davati uputstva skadarskom knezu da sa njim sklopi primirje(!). Ili, „dovijtljivi“ Mlečići će (1446) dozvoliti kotorskoj vlasteli da svojim neposlušnim kmetovima uništavaju vinograde u Grblju i okolini, ali će se bolećivo požaliti Altomanu, bosanskom namjesniku srpskog despota, kako su, eto, Crnojevići (sa Njegušima) napali Kotor. A poslije toga (kao da ništa nije bilo) – naređenje kotorskom knezu da Stefanu Crnojeviću redovno isplaćuje godišnju proviziju? Za zdraviji kontekst naše istorije i kulture bilo bi bolje kad bi se više znalo i o, recimo, pojedinostima Ugovora o razgraničenju između Ivana Crnojevića i Venecije (1882), a bilo bi svakako interesantno više biti u toku i sa ugovorom sultana Mehmeda II sa Senatom mletačkim (1480) – u kojem se govori i o turskoj pobjedi nad vojskom Ivanovom..., te da li je Podgorica pala u turske ruke 1452. godine, a crkve i manastiri po Ska-

darskom jezeru i nekoliko godina ranije – i kakve je to sve konkretne posljedice imalo na realni život podneblja (osim kasnije antiturske guslarske ekstaze)?

Uz mnogo priče, najizvjesniji je – manjak našeg realnog znanja; i jedna vrlo provokativna činjenica, možda i po našu nauku neugodna dilema: kad je Crna Gora definitivno priznala, tj. pala pod tursku vlast? Ako zane-marimo (simpatično i simptomatično) predanje da značajniji, planinski dio Crne Gore faktički nikad nije priznavao tursku vlast, i pozovemo se na opšteprihvaćenu historiografsku „istinu“ da je to 1499. godina – evo jedne moguće „packe“ (možda i cijele šamarčine našoj historiografiji). Po riječima turske historičarke dr Hatidže Oruk (u saopštenju na susretima Društva crnogorsko-turskog prijateljstva, u Podgorici sredinom 2010.) – Crna Gora je već 1497. godine priznavala tursku vlast, odnosno ušla u sastav turske imperije: o čemu govore odgovarajuće poreske (popisne) „knjige“ tj. dokumenta u carigradskoj dokumentaciji, i kako da se (s tim u vezi) procesuirá timarski sistem! A 1500. godine slijedi drugi popis; ili možda samo dopuna prethodnog? Ili je to, zbilja, bio prvi!?

Poslije enormno značajnih Crnojevića, nailazi period uglavnom neinventivnog i anemičnog vladikata (s vladikama na čelu Crne Gore iz raznih crnogorskih plemena), a zatim – preko dvije stotine godina mudrih i energičnih Petrovića – koji su vaskrsli i romantičarski proslavili Crnu Goru – ali je i definitivno isturili i ostavili

na vjerskoj, kulturnoj, i državnoj vjetrometini, u čeljustima okrutnih pravoslavno-hegemonalnih manipulacija. Svodeći „slovensku Spartu“ i „kolijevku slobode“ na arhaičnu srpsko-rusku priču, povremeno i na obični srpski i svetosavski prirepak – sa stalno žarućim i otvorenim tzv. srpskim pitanjem Crne Gore. Kao njenim životnim i sudbinskim pitanjem, nacionalnim i državnim! Koje se stalno „istražuje“ i „dokazuje“ – odnosno „kanonski“ i svetosavski iznova podgrijava i „bratski“ aktuelizuje. I po već tradicionalnom načertanju pravoslavnog, srpskog hegemonizma, podjednako energično i opasno (i, naravno, potpuno paušalno) pokušava rješavati – počev od izvorne, Karadžićeve teze „Srbi svi i svuda“, do kasnijeg karadževićko-miloševićkog projekta „Svi Srbi u jednoj državi!“. Kako 1918., tako i 1989. godine: olako zanemarujući autonomnu i sadržajnu, zašto ne govoriti i slavnu crnogorsku istoriju (što nijesu mogli izlučiti i prilagoditi za svoje potrebe). U politički izmanipulisanoj i dezorijentisanoj Crnoj Gori, kao omamljenoj i omađijanoj – još uvijek ne može da se zvanično i u potpunosti razluči sa istinom, te da se, s tim u vezi, zauzme istorijski stav: kako su srpski unitaristi i kleronacionalisti survali crnogorsku državu, ponizili njenu duhovnost i kulturu, obeščastili dinastiju, pa dozirali crnogorske patnje i poniženja između dva svjetska rata, a samim tim presudno dosoljavali i u „bratoubilačkoj“ katastrofi u Drugom svjetskom ratu – do bestijalnih posljedica apsurdno iniciranog „rata za mir“!? Kad, napokon, da se organizovano

krene u suzbijanje snažnog manipulisanja neznanjem, kako bi bio onemogućavan prateći sirovi i agresivni primitivizam – kao najveći izvor zla. (Ako je i „junaštvo car zla svakojega“, što li se tek onda može reći za lažno junaštvo?).

*Crkva je dugo vrebala da politički
kapitalizuje svoja feudalna preimućstva*

Srpska pravoslavna crkva, koja je dugo tavorila u (polu)izolaciji, kao institucija turskog feudalnog sistema – do trenutka kada je zloupotrijebila podanički limit i bila zabranjena (1766), dočekala je svoje vrijeme da na razvalinama dva velika imperijalna sistema, turskog i austro-ugarskog, kao državna religija ponese pijemontski, u stvari nemanjički imperijalni barjak Velike Srbije. S jednakom ostrašćenošću ka zadatom cilju, slično kao u vrijeme njihovog rodonačelnog osvajača – razvijajući sličnu tenziju i magmu, netolerantnost i isključivost, pa i otvorenu patološku mržnju (koliko god su joj to prilike dozvoljavale).

Na drugoj strani dekoncentrisano i jalovo, površno i patetično tumaranje Crnogoraca u „hiljadugodišnju slavnu crnogorsku istoriju“... U konačnom, dosta naivno i tragikomično, jer zvanična Crna Gora – ni ranija, niti ova obnovljena – nije sistematično i programski, počev od prosvjetiteljskog i kulturnog uzdizanja, do cjelovitog i realnog historiografskog valorizovanja, uglavnom ništa

činila – konzistentno i programski dosljedno. Umjesto da forsira civilizacijski preporod crnogorskog društva – temeljnim kulturnim preobražajem, i objektivnim vaspitno-obrazovnim reformama, u kontekstu kritičke historiografske sinteze – u ovom trenutku Crna Gora kao da sama sa sobom igra žmurke: lavirajući s potrebnim, ali ne i prioritetno važnim „evropskim i evro-atlantskim integracijama“. Da bi nas malobrojne i kulturno nespremne gurnuli u nove i uvijek nemilosrdne duhovne „globalizacije“! Dok još dezorijentisano tumaramo po ogromnim prostranstvima slovenofilskih i panslavističkih jalovišta, slabo organizovani i neravnopravni i u sopstvenoj državi. Ako Srpska pravoslavna crkva, kao krovna institucija velikosrpskog pokreta u Crnoj Gori, nesmetano „kanonizuje“ svoje političke ciljeve, kako ne očekivati – kao protivtežu – sličnu nacionalističku energiju drugih crnogorskih državljana, koji takođe imaju matičnu državu u okruženju! Tačnije rečeno: dok god Crnogorce u Crnoj Gori otvoreno negira i ponižava g. vladika srpski Amfilohije – sa svojom vjerom i brojnim pristalicama, i dok god oni apsolutno gospodare Cetinjskim manastirom i drugim crnogorskim pravoslavnim svetinjama – Crna Gora funkcioniše kao srpski teokratski korpus, đe civilna vlast uživa ostvareni status – u mjeri u kojoj apsolutna srpska duhovna povlašćenost nije zvanično ugrožena.

U pravoslavlju nema sličnog primjera, bolje reći takvog samoubilačkog „previda“ – da je crkva jedne države

prihvaćena kao zvanična institucija u drugoj državi. Kako je to ekspanzionistička i militantna Srpska pravoslavna crkva podržavana kao zvanična(?) i kanonska(!) u Crnoj Gori. Dakle, na sramotu i štetu Crne Gore, crnogorske kulture, i njene istorijske Crnogorske pravoslavne crkve! Osim što proizvoljno i po sopstvenom interesu raspolažu s kulturno-istorijskom baštinom pravoslavnih Crnogoraca, oni potpuno autonomno „gazduju“ i ogromnim vrijednostima crnogorskih nekretнина, zatim angažuju brojno sveštenstvo koje nije crnogorskog etnosa, niti su državljani Crne Gore, i školuju sopstveni duhovni podmladak po programima i kulturnološkim naumima strane države, i njene suparnički suprotstavljene duhovnosti i kulture! Ti kulturni i duhovni srpski „kalemari“ našeg jedinstvenog bratstveničkog i plemenskog bivstvovanja, novokomponovano koketiraju i s nekadašnjim crnogorskim etno-kulturnim odrednicama ognjišta i gumna, i bez zazora pokušavaju da baštine i ono što je bilo tipično i neponovljivo, klasično crnogorsko: fenomen kućnog praga i jedinstvene grobne ploče! („Svuđ je dobro, a najbolje doma“, zborili su vazda zlopatni Crnogorci, u odnosu na srpski praktičizam: „Gde je dobro, tu je otačasto“).

Naše neznanje i naša naiva je naša sudbina. Što mi, u prosjeku, znamo o toj svojoj „slavnoj hiljadugodišnjoj istoriji“? Prije svega, o Vojislavljevićima, Balšićima, i Crnojevićima? Veoma malo, ili u proseku – suštinski i funkcionalno – premalo, gotovo ništa. O Crnojevićima

tek nešto više, zahvaljujući Ivanu Crnojeviću, njegovoj jedinstvenoj borbi za Crnu Goru, i svjetski značajnom kulturnom fenomenu Crnojevića štamparije (njegove inicijative), kao i takođe njegovom sazdanju Cetinja. Sem pojedinih autora, malo ko se domaćinski i državnički okreće toj kulturnoj i duhovnoj, neosvijetljenoj mrčavi na našim prostorima, i njihovim dalekim horizontima. Nijedna crnogorska vlast nije pokazala da je dorasla tome zadatku! Državu Crnu Goru kao da ne interesuje traženje sigurnog puta u budućnost, oslobođanjem od pretežno nametnutih i tuđih mitova i legendi, i brojnih istorijskih frustracija i predrasuda, i neutješnog koleža nad sudbinom tuđeg „polja jadicova“. Previše smo u blokadi naših ranijih političkih i kulturnih „globalizacija“, ščumljeni i nesigurni, i tupi za neophodno intelektualno, kulturno i saznanjno razgrađivanje i onemogućavanje imaginarnih utvara i civilizacijskih nakaza prošlosti – kako bi, između ostalog, bilo spriječeno i njihovo ponovno oživljavanje. Umjesto toga, inertni i samodovoljni nosioci vlasti, sa armadom poslušnih i neprosvijećenih sljedbenika – samo razbiraju o zaslugama, i njihovim (i narodnim) navodnim uspjesima, o tzv. strateškim partnerima, o mnogim imaginarnim programima i njihovim pretpostavkama, o izborima i mandatima. Tabloidno i providno, od danas do sutra. Ostavljajući Crnu Goru kao „srpsku smetnju“, odnosno mamac – i veoma izglednu šansu – neumornim svetosavskim klero-nacionalistima – zbog čega mnogi s raz-

logom strepe da Crna Gora ponovo ne prođe kao (rim-ska smetnja) Kartagina. (Ukoliko to, eventualno, ne preduhitre i suzbiju pravila ponašanja evoropske državne zajednice i NATO saveza).

Dukljanska država, koja je nastala na teritoriji rimskog Prevalisa, provincije koju je car Dioklecijan odvojio od veće provincije Dalmacije – prva je državna organizacija u koju se korijeni državotvorni crnogorski habitus. Poslije presudne Bitke kod Tuđemila (odnosno Barske bitke, 1042) – koja je značajna zbog energičnog suzbijanja vizantijske dominacije – dukljanski knez Vojislav, rođonačelnik dinastije Vojislavljevića, uspješno je stvarao političke uslove za novu dukljansku, odnosno već od tada – zetsku državu. To je vrijeme crkvenog raskola (između istočnog i zapadnog obreda, 1054), pa Vojislavov nasljednik Mihailo dobija kraljevske insignije od pape („reks Sklavorum“). Uspješnim vojničkim i političkim, osvajačkim manevrima Mihailov sin Bodin uspješno je nastavio širenje državnih granica prema Raškoj, Travuniji, Zahumlju, Albaniji, Makedoniji – s Valonom i Novim Pazarom, i do Trebinja i Dubrovnika. Nakon Bodinove smrti, sve se odigralo po pouzdanom pravilu: kako došlo – tako prošlo. Dinastičke borbe je iskoristila pripravna „zla raška struja“, koja je (uz pomoć Vizantije) potpuno ovladala Zetom.

Glavna karakteristika feudalnog društva je da je bilo posjedničko i, po mogućnosti, veleposjedničko te da je bilo bez većih gradova; jer je većina stanovništva bila u

kmetskoj zavisnosti, ili sličnoj vlaško-stočarskoj obavezi: upregnuto u održavanje feudalnog plemstva, odnosno vojske, a sve više i crkve. Kakvo je to vrijeme bilo najbolje govori podsećanje na neizvjesnost života i imovine, odnosno nužnost jake „tjelesne garde“, gotovo vojske: „Svaki bandit onoga vremena mogao je slobodno i neometano da ubije bilo koga ko nije imao pedesetak konjanika“.

Prevashodno razmišljajući o Crnojevićima, koji su istorijski i kulturološki posebno izazovni i značajni, smatram da je uputno osvrnuti se i na period Balšića. Pogotovo što su Crnojevići naslijedili Balšiće. Odnosno, jedno vrijeme bili su i savremenici i, naravno, ljuti protivnici. Kao dominantni feudalski, oni se prevashodno bore za posjede, za ekonomske interese, za teritorijalnu dominaciju radi što veće ekonomske i vojničke moći. Osim ratnog halaka, intenzivno je korišćeno i sve ono što i današnju politiku definiše kao „umijeće mogućeg“. Od ženidbenih veza i različitih interesnih saveza, i dažbinskih i poreskih, odnosno finansijskih olakšica, pa skupih i čestih poklona, do povremenih ili godišnjih apanaža (i sličnih, razuđenih „benefita“), odnosno lice-mjerne slatkorječivosti itd. Svega je bilo, jedino, izgleda, nijesu znali za manipulisanje institucijom kumstva, što upućuje na zaključak da je crkva „metodološki“ još uvijek bila društveno manje relevantna institucija. Kumšini i „kumovi“ su novina modernijeg doba.

No, vratimo se Crnogorcima iz turskog zemana. Prvenstveno zaslugom Crnojevića, Crnogorci su se postupno i

snažno formirali kao spontana i jedinstvena „zajednica sudbine“. Sve više su bili fanatični, mnogi autori tvrde i mitski motivisani, borci za nezavisnost i slobodu. To ih je često guralo u neku vrstu transa, što ih je dovelo do istrebljenja. S tim u vezi, feudalna silina i značaj bogatstva, prevlast materijalne moći, licemjerna diplomatija i prateći joj koruptivni marifetluci za etički klasične Crnogorce bili su strani i nedostupni, pa sve više i nedostojni. Takvo vatreno krštenje, i temeljenje sopstvenog etosa, Crnogorci su snažno počeli baštiniti u državi Crnojevića. Vremenom su takvo neviteško ponašanje otvoreno prezirali, o čemu, na primjer, svjedoči reagovanje Sima Vujovića-Kođošije, jednog od crnogorskih prvaka, koji je s istomišljenicima (u odsustvu vladike Petra I) ispred Cetinjskog manastira dočekao mletačke predstave. Na njihovu ponudu za saradnju, potkrijepljenu gomilom zlatnika na stolu ispred glavnog mletačkog pregovarača, Kođošija je mirno prišao i za vrat istresao žeravicu iz svoje lule mletačkom gospodičiću (s malom, kao jarećom bradicom), s riječima: „Tir đenerale!“, nakon čega je ovaj poskočio, i opečen promrmljao nešto neartikulirano, poput jarećeg meketanja, pokupio „darove“, i vratio se neobavljena posla. Ili, Njegoševi prijekorni stihovi – čak i jednom Dubrovniku, i njegovoj slavnoj republici: „Dubrovniče, prelijepi grade! / Dubrovniče, svačij' podložniče“ (pored kojih je Njegošev sekretar zapisao pojašnjenje: „Bješe negda Republika Dubrovačka, koja se udvaraše svakom, i mitijaše silne da joj ostave i

poštede život. Njegošu je bio mio Dubrovnik, po njegovom divnom položaju i po starini, te mu je sastavio stih, koji često ponavljaše“).

Crnojevići su, dakle, izuzetno velika i temeljna kulturna i historijska „priča“ jednog malog, odnosno malobrojnog naroda. Ukratko, Crnojevići su zasnovali i u velikoj mjeri utemeljili moderno crnogorsko nasljeđe!

U feudalnim relacijama (a to je nominalno do sredine XIX vijeka, do velike Francuske buržoaske revolucije), uglavnom nije bilo kulturnih, materijalnih i političkih uslova za značajnije stvaranje prilika u cilju prioritarnog programskog djelovanja na kohezionom povezivanju narodnih interesa, pa samim tim ni izgrađene svijesti o kontinuiranom forsiranju tzv. bodrosti naroda – ka snažnijoj fazi jasnih narodnih i nacionalnih interesa. S tim u vezi, i vjerska naklonost se u srednjem vijeku mogla više formalno i povremeno uočiti između rimokatolika (recimo Kotora, Dubrovnika i Mletačke Republike), a vjerski animozitet na Balkanskom poluostrvu iz vremena XX vijeka – bio je potpuno nepoznat vremenu Balšića i Crnojevića, iako je sve ratoborno vrvilo, zbog ekonomske i teritorijalne prevlasti. Dakle, to se dešavalo ne iz nacionalne ili vjerske mržnje, nego iz materijalnog interesa, što je neuporedivo zdravija atmosfera, u odnosu na novija vremena genocidnog nasilja, i vjerskog satanizovanja na širim prostorima u našem okruženju. I to naročito u Drugom svjetskom ratu, a onda posljedično, i u najnovijem krvoproliću „Rata za mir“

na prostorima nekadašnje SFRJ. Razlozi su jednostavni: surovim i pseudoistorijskim manipulacijama, i perfidnim podilaženjem primitivnom i duhovno razgrađivanom, kulturno obesmišljenom puku – uspješno se dolazi do stvaranja homogenizovane gomile, koja lako (po potrebi) prelazi u opasnu amorfnu masu velikog potencijala. Danas se na južnoslovenske muslimane, kao da su to nekadašnje anadolske Osmanlije, najviši zalijeću i koljave oni koji su pod Turcima uglavnom trpeljivo i mirno živjeli vjekovima. S druge strane, razboriti i savjesni Crnogorci (koji izvorno i suštinski temelje istorijsku baštinu Crnojevića i Petrovića, pa je s njima utoliko teže manipulirati) – aktivno su „odradili“ prethodne istorijske faze, pa su zbog toga oni procesno formirani i spontani independisti, kulturno i nacionalno tolerantni građani. Uostalom, Turci su ih (kao veliki protivnici) slobodarski i nacionalno dugo i dosljedno „brusili“ i metamorfozirali – do fanatizovanog patriotizma, do forme gotovo fantastičnog u ošućanju prioriteta životnih obaveza, i poštovanja osnovnih ljudskih dužnosti. To je ono što, u bukvalnom transponovanju davno prošlih vremena, nažalost, primitivni i lako ostrašćeni svijet, koji je opterećen iluzijama i predrasudama gura u naručje politikantstva, „istorijskih“ protivnika i imaginarnih saveznika, što stalno produbljuje jaz između dobra i zla, između vječitih „prijatelja“ i „neprijatelja“, između zanemarivanih obaveza i glorifikovanih prava...

Epoha Balšića, dinamična i bogata događajima, veoma relevantna i za region – nama je, uglavnom, malo poznata. Recimo, Balša I, odnosno Đurađ I Balšić vladao je Zetom od 1362. do 1378. godine. Prikazuju ga i kao „gnjevnog čovjeka koji se ne da razlogu“, ali je izvjesno da je bio mudar i energičan, i veoma preduzimljiv (vjerovatno najuspješniji predstavnik dinastije Balšića). Jedno vrijeme vladao je „zemljom Zetskom i Pomorskom, i polovinom srpske zemlje, a dijelom i grčke“ (Zeta, Albanija, Kosovo, Hercegovina). Bio je katolik, kao i njegova dva nastavljača – Balša II i Đurađ II Stracimirović Balšić, dok je četvrti i posljednji Balšić, Balša III (1403-1421) malo živio a još manje vladao i to pod snažnim uticajem svoje majke Jelene, kćerke srpskog kneza Lazara, koja je veoma organizovano pomagala, i dosljedno forsirala pravoslavlje zbog čega će i sam Balša III preuzeti taj crkveni obred. Ne računajući na Nemaњine okrutne vojničke i prateće crkvene pohode, čini se da od vremena Balše III, odnosno njegove majke Jelene, na crnogorskim prostorima religija postaje kamen spoticanja pa, kako se politički odnosi sve više komplikuju sve više buja i fenomen vjerske mržnje. Tada, prije svega prema Kotoru (zbog direktnih teritorijalnih i koristoljubivih tendencija), a zatim i prema Dubrovniku i Mletačkoj republici koji su ranije, uglavnom, bili politički prijatelji i saveznici Balšića. Pa onda prema Osmanlijama, Turcima, svejedno i Muslimanima ili Bošnjacima: „krivac“ nikad ne može dovoljno da ispašta osvetu onih koji su dugo živjeli oborene glave.

Crnojevići kao sinonim crnogorskog uzleta

Krajem XIV i početkom XV vijeka Crnojevići su bili jedna od najmoćnijih feudalnih porodica u Zeti, odnosno Crnoj Gori. Prvi dinastički značajni Crnojević, bio je Radič Crnojević. Potiče od oca Crnoja Đuraševića, rodonačelnika dinastije. Bio je ohol i preduzimljiv posjednik u Gornjoj Zeti (koji je imao odvažnosti i vojničke snage da zauzme Budvu, pa čak i albanski Lješ) i veoma opasan suparnik Balšića. Prvi put se pominje 1351. godine, a 1378. nalazimo ga upisanog kao „gubernera Konavala“ ali i zeta Balše I. Pred kraj života, Radič je postao i cijenjeni „građanin Venecije“, od koga je Gospodarica mora, između ostalog, otvoreno očekivala zaštitu Kotora. Na drugoj strani, Radič je bio „oholi uzurpator u zemlji“ i „prokleti rušilac domovine“ kako je doživljavao od feudalnih konkurenata Balšića. U tom stalnom trvenju i ratničkom nadmetanja poginuo je u sukobu s Balšom II 1396. godine.

Radičev sinovac Stefan, sin brata mu Đurđa (popularni Stefanica, poznat i kao Stefan Maramonte, tj. Crnogorac) prvi je Crnojević koji je organizovano i državotvorno vladao Crnom Gorom. Njegov sin Ivan, Ivan Gospodar, jedna je od najpopularnijih i objektivno najzaslužnijih ličnosti crnogorske tradicije i istorije. Malobrojan je bio njegov narod, i stiješnjen na malom prostoru: tek tridesetak hiljada stanovnika – između

Morače i Zete, preko Ostroga i Budoša, pa Pustog Lisca i Lovćena, i od Pobora do Miločera i Sv. Stefana...

Zaslugom Crnojevića, a dominantno zaslugom Ivanovom (koji je vladao od 1465. do 1490. godine) u često sumornim crnogorskim brdima, ali i u nadahnuću humanističkog i civilizacijskog, renesansnog mediteranskog ozračja oslonjeni samo na sebe, i elementarno ujedinjeni i koncentrisani na odbranu i opstanak stvarali su Crnojevići (ukupno ih je bilo sedam generacija) specifični crnogorski etos i etnos, i svoju neobičnu državu Crnu Goru. Mahom veoma kultivisani, osobeni i samородni Crnojevići snažno su bljesnuli zrakom prosvijećenosti i slobode i objektivno su trebali biti jasan crnogorski orjentir u sumornim vremenima od XVI do XVIII vijeka, i realni prototip i matrica za kasniju crnogorsku duhovnu i vojničku „izviiskru“ Petrovića, što, nažalost, nije bio slučaj.

Umjesto prethodnog, grabežljivog feudalnog i ratno-razbojničkog atakovanja na sušedne teritorije, osnovna preokupacija enormno zaslužnih Crnojevića, naročito iz tri generacije, ali s jedinstvenog kućnog praga: Stefanice, sina mu Ivana, i unuka Đurđa, bila je autentična, dosljedna i veoma jasna. Vojnički neposredno (pokušavajući i nemoguće, da na svojim granicama nadvladaju Osmanlije) ali i diplomatski uporno i vješto krvarili su i lavirali između vojnički superiornih Agarjana i neuhvatljivo licemjernih Mlečića grčevito pokušavajući da sačuvaju prostor crnogorske države, *i njenu sve više*

ostvarivanu posebnost. Kao svojevrijedno nametnutu nužnost istorijskog čina, i odgovornost ličnog i porodičnog dostojanstva! Od vremena Crnojevića, naročito od vremena Ivanova počelo je snažno da se pleće i upliće naše kolo, crnogorsko: mitsko i pjesničko, misaono i povijesno. Onom, koji je kao Ivan Crnojević (prije svega) trajno doprinio odvažnom istorijskom pregnuću, i atmosferi humanog identiteta, koji je osmislio Cetinje kao ideju, i počeo da stvara Crnu Goru – kao pojam, sljeduje slava njegoševska i aura svetačka: „Vaskrsenjem smrt si porazio!“ Za razliku od mnogobrojnih površnih, sebičnih i bezličnih crnogorskih uznosnika, sve više zaobrnih na domovinu.

Kotor kao zasebna enklava – sa svojom trgovinom, zanatima, pomorstvom, i pošedima u Grblju, na Lušnici i na Njegušima najčešće je bio u velikoj zoni rizika od okolnih pošednika, moćnih feudalaca. S tim u vezi, u knjizi koja tek treba da bude objavljena, u prijevodu (s talijanskog) i kritičkoj pripremi akademika Radoslava Rotkovića, a u izdanju Matice crnogorske – „Zeta i dinastija Balšića“ autora Josipa Jelčića (objavljena u Splitu 1899), kotorski emisari u Veneciji – od koje su (inače) stalno tražili zaštitu, i kojoj su se vazalno nudili izjavljuju: „Ako budu prinuđeni da se potčine bilo Albancima, bilo Slovenima, bilo Turcima, u slučaju da se budu morali predati prvima (Albancima ili Slovenima) ošćali bi se potpuno opustošenima, onda bi se odlučili za Tursku“. I nastavljaju dalje: „Mi smo uvijek bili katolici, i

ako Bog hoće želimo da to i ostanemo“. Znači, Kotorani bi svjesno radije Turcima (moćnoj muslimanskoj državi, koja je u nadiranju), nego po okrutnosti dobro poznatim okolnim feudalcima, rimokatolicima Albancima, odnosno Đurđu II Balšiću Stracimiroviću, i (već!) „srpsko-pravoslavnim“ Radiću Crnojeviću i Sandalju Hraniću. (U površnim javnim „sučeljavanjima“ ponekad se mogu čuti naklapanja o albanskoj granici koja je nekad duboko išla uz sadašnju crnogorsku obalu. U stvari, treba imati na umu da je *Albania veneta*, odnosno Mletačka Albanija (mletački termin za južnu, albansku zonu njihovog uticaja; približno sve do Bokokotorskog zaliva). Radi se o jednoj od brojnih nelogičnosti i otvorenih antagonizama toga vremena: ako ne može biti pod zaštitom Venecije, Kotor će radije u vazalni odnos Turcima, nego pod udar okolnih hrišćanskih moćnika! Ili, Balša II je 1385. poginuo u Albaniji, boreći se protiv Turaka, a njegov nasljednik Đurađ II Stracimirović Balšić manje je strepio od Turaka, nego od Radiča Crnojevića. Odnosno, Đurađ II Balšić nudi Turcima Skadar (iako je, recimo, od Venecije bio darivan otocima Korčula, Brač i Hvar), a Radič Crnojević zauzima južniji Lješ, zastupajući interese Venecije...

Okretni, okrutni i nemilosrdno sebični feudanci (i, po pravilu, što treba posebno istaći, nezainteresovani za uslove života, a još manje bilo kakve kulturne i narodne posebnosti), nestaju sa ovih prostora, čini se, sa posljednjim Balšićem, Balšom III, i prvim Crnojevićem, Radičem. Za

to postoje dva osnovna razloga. Prvi je turska suprema-
cija, pred čijom su ogromnom vojničkom sjenkom nestajali balkanski prostori, a drugi je što Crnom Gorom (ranije Zetom) počinje samostalno da dominira Stefan Maramonte, ili Stefan Crnogorac; – sin Đurđev, a Đurđe je sin Crnoja Crnojevića, rodonačelnika dinastije. Stefan Maramonte, odnosno popularno nazvan Stefanica prvi je Crnojević koji je državotvorno vladao Crnom Gorom, od 1451. do 1465. godine. Pod pritiskom nemilosrdnih okolnosti (kao što je pomenuto), ostalo mu je da može da kontroliše, tj. brani neveliki prostor Crne Gore od Vranjine – Moračom i Zetom, do Ostroga i Budoša, preko Pustog Lisca i Crkvice, Lovćena i Pobora, prema moru. U zoni Miločera i Svetog Stefana imalo je izlaz na more, a Paštrovići i Crmnica bili su više formalno u sastavu njegove države. S druge strane, očigledno, i u snovima je više bila isključena mogućnost da se na balkanskim prostorima stalno srlja u osvajačke, feudalne, mahom lokalne sukobe i ratove, te da se „domovina“ crta uvijek iznova – koliko surovim, toliko i neizvjesnim mačem. Ovaj malobrojni narod na malom prostoru, u siromašnim balkanskim brdima, ali i u kultivisanom „mediteranskom ozračju“ državno organizovan, elementarno ujedinjen i skoncentrisan na odbranu stvara svoj specifični svijet, i svoju neobičnu državu Crnu Goru. Kao i njihovi vođe, gotovo da se može reći samorodni i samobožni, razgrtali su mrak, i prorijedili pomrčinu na ovom dijelu Balkana, u predvečerje sumornih vremena XVI, XVII i XVIII vijeka.

I nominalno, i suštinski Crnojevići su postavili snažne historijske temelje novovremenoj Crnoj Gori. S tim u vezi, nije slučajno da su oni eliminisali raniju zvaničnu terminologiju – Zeta, Donja Zeta, Gornja Zeta, Mletačka Albanija inicijalnom zaslugom Stefana Stefanice Crnojevića i ustanovili današnje državno (i nacionalno) ime i biće Crne Gore. Neovisno od kasnijeg nagađanja u etimologisanju da li Crna Gora – zbog šumovitih planina koje se izdižu iz mora; da li zbog tamnih visova – koji dominiraju s pučine; da li je postala „crna“ zbog neočekivanih turskih gubitaka (zbog kojih su Karadag Turci smatrali „prokletim osinjakom“).

Neobičnost i osavremenjenost ponašanja jednog zetskog feudalca, Stefana Maramontea – Crnojevića, svakako potiče zbog toga što je on zabaštinio i druga i drukčija, modernija iskustava, i sigurno imao zavidno lično obrazovanje. Uostalom, više godina boravio je u Italiji, a njegova inicijativnost ogleda se i u tome što je još 1423. sagradio svoj dvor na Žabljaku. I oženio se promišljeno, sestrom moćnog Đerđa Kastriota Skender-bega, da bi od Venecije rano bio „prepoznat i slavljen kao zakoniti nasljednik gospodstva Balšića“ (iako su na isti pretendovali Sandalj Hranić i Balšin ujak despot Stefan Lazarević, kod koga je Balša III ranjen izbjegao, poslije neuspjele ratne kotorske avanture 1421. godine).

U najkraćim potezima pokušavam doći do realne spoznaje ključnih odnosa Crna Gora – Turska, iz vremena dinastije Crnojevića. Poslije svega onoga, kako smo sticali naše redovno, školsko obrazovanje u tumačenju istorijske nauke i razvoju kulture na crnogorskim i južnoslovenskim prostorima od naših „kadrova“ ne bi bilo realno očekivati „jeretička“ i „nepatriotska“ razmišljanja, govoreći npr. da je turska uprava bila mnogo snošljivija od vlasti domaćih feudalaca, te da su, na primjer, Grbljani „nekoliko puta dizali ustanak protiv katorskih vlasnika zemlje, a ni jednom protiv Turaka, čija ih je uprava manje opterećivala“. Ili, slično tome, Balša III je od svojih podanika („patriotski“) uzimao „dukat po ognjištu“, a Turci zulumčari upola manje, polovinu dukata. Dalje, naša istoriografija će s ponosom istaći da su se Crnogorci već 1524/25. godine pobunili i digli ustanak protiv turske okupacije, ali je mnogo teže „povjerovati“ da ta pobuna nije bila okrenuta protiv zvaničnog Stambola – već protiv nezajažljivog Staniše Ivanova, skadarskog pa crnogorskog Skender-bega, koji je od svojih podanika Crnogoraca uzimao enormno visoki porez (kasnije literarno i patetično dramatizovani „harač“). Sultan je na jednostavan i human način smirio pobunu – naredivši crnogorskom Skender-begu da smanji porez. Javnosti je mnogo toga često veoma nepoznato, počev od toga da je turski timarski administrativni

i poreski sistem (kao zahtjevniji), u Crnoj Gori bio zamijenjen jednostavnijim i slobodnijim filurdžijskim sistemom zbog čega je, po nekim autorima, crnogorsko borbeno angažovanje u XVI i XVII vijeku bilo više okrenuto namjeri da se sačuva autonomija, nego želji da se ostvari potpuna sloboda(?).

Osmanlije su bili narod sklon hedonističkom opuštanju ali i profesionalnom vojničkom organizovanju. Poznati su kao ratni najamnici na Balkanu i prije nego ga je Turska zapošela. Ima podataka da je i u vojsci Balšića bilo turskih plaćenika, a kod bogatog Sandalja Hranića čak 7.000 muslimanskih boraca! Neizvjesno je koliko autentičnih Osmanlija, u odnosu na svakako brojnije novovremene muslimane (islamizirane hrišćane), ali je izvjesno da je islamizacija veoma rano uzela maha. Djelimično tome u prilog svakako može da ide i činjenica da su Turci poslije 1448. godine gospodarili skadarskim basenom, odnosno imali u pošedu manastire po Skadarskom jezeru. Dakle, može se zaključiti da se u tom vremenu nije radilo o „a priori“ vjerskom neprijateljstvu prema nadolazećim Osmanlijama, pa je tadašnja islamizacija bila prosto benigna u odnosu na kasnije „turčenje“ kao najveće izdajstvo – borbeni i slobodarski, atavistički kontramotiv crnogorski, njegovan u hrišćanskom, pravoslavnom, odnosno klerikalnom duhu viševjekovne zvanične crnogorske politike.

*Ivan Crnojević je kolosalno razmišljao
i politički racionalisao*

Crna Gora Crnojevića nesporan je i veoma značajan kulturni i državotvorni kvalitet te dinastije, i objektivno je bila matrica za njeno kasnije narodno, nacionalno i državno konstituisanje i opstajanje. Iako feudalci, posljednji Crnojevići bili su prosvijećene i obrazovane, dakle progresivne, čak i renesansne ličnosti. „Velikom vodom“, odnosno morskim, jadranskim putevima (kao naročito značajnim preduslovima civilizacije u najširim razmjerama) stizali su do centara u mediteranskom, italijanskom podneblju, i do mogućnosti da postanu ličnosti humanizma i renesanse. Na drugoj strani, vojnička Turska kao ratnički neosvojiv protivnik isključivala im je bilo kakvu mogućnost regionalnog i eventualno „rodoljubivog“ zveckanja oružjem po susjednim teritorijama. Umjesto pretrodnog stalnog ratničkog atakovanja na okolne posede, preokupacija Stefana, Ivana i Đurđa Crnojevića postala je jasna: odbraniti, odnosno sačuvati sopstveni prostor, svoju državu i svoju posebnost. S tim u vezi nedvosmisleno se nameće jedan mnogo savremeniji odnos svijesti i državničke savjesti Crnojevića. U tome vidim i njihov jedinstveni napor da se, osim vojnički, i pismenošću i kulturom odupru velikom protivniku, odnosno vremenu i duhu koje on donosi. Prije svega, kvalitetnim organizovanjem svojih državnih poslova (podizanjem za ono vrijeme monumentalnih objekata za potrebe države,

diplomatskim vještinama, radom državne kancelarije, organizovanjem odbrane, i sl.), a posebno svojim sindelijama, svojim „svetim knjigama“, rukopisnim, a naročito štampanim (na Cetinju od 1492. do 1496. godine), kako bi i kulturno, svojom knjigom i sopstvenom kulturom, bili zaštićeni od uticaja „agarjanskih čeda“. I to, lako je primijetiti, ne „kletih Turaka“, i sličnog kasnijeg guslarskog i vjerskog koeviteza, nego „agarjanskih čeda“, odnosno potomaka Agarinih.

Kao dalekosežne poteze mudre politike Ivana Crnojevića (umro 1490), Crna Gora je bila u veoma povoljnom položaju kad je 1514. godine izdvojena u posebni, Crnogorski sandžakat – kao carski has, carski pošed. (Godine 1499. bila je pripojena Skadarskom sandžakatu). To izdvajanje je značilo povlašćeni, autonomni položaj crnogorske teritorije – i za feudalnu vlastelu, i za crkvu (kao sve moćnijeg feudalca), ali i za čitav narod. Nažalost, u našoj kulturi i nauci se o Crnojevićima najčešće govori površno i patetično, pa i pogrešno. Šablonski, šematizovano, i sterilno. Ilustracije radi, tako je i nedavno „sagledano“ od akademika CANU, poslije čega su svojski reagovali njegovi tumači i nastavljači. U stilu – Đurđe Crnojević „mali vladar još manje države, koji je kupio štampariju tridesetak godina poslije njenog izuma, u Veneciji, dakle na Zapadu, a na njoj je štampao riječ koja je došla sa Istoka“. Odnosno, „pritiješnjeni između različitih svjetova i raznorodnih civilizacija mi možemo opstajati samo tragajući za ravnotežom između njih“(!?). Umjesto da to naše istorijsko, crnojevićko doba ne pokušavamo

parcelisati i aršiniti „vizionarskim potezom“ bilo kojeg pojedinca („tragajući za ravnotežom“), nego njihov rad i značaj sagledavati u kontekstu, u sintezi uticaja mediteranskog ambijenta na ponašanje, tj. znanje i odvažnost ovih naših primarnih, renesansnih ličnosti i njihovu zagledanost u opstanak i napredak svoje narodne i državne zajednice.

Velike ličnosti pamtimo po onome što su učinile. Crnojevići su imali veoma složene i nerješive probleme i više nego neizvjesnu samostalnost i slobodu, ličnu i dinastičku, odnosno državnu. Ivan Crnojević je činio najviše što je mogao, što je bilo u njegovoj moći i njegovoj državničkoj mudrosti. Nama je danas poznato je da je vazalstvo slično novijem protektoratu. Te da je to, eventualno, mogućnost dobijanja zaštitništva i pokroviteljstva, prihvatanjem podaništva i političke zavisnosti da bi se izbjeglo ropstvo. Ivan Crnojević je ostao objektivno najpopularnija istorijska ličnost crnogorska („Beg Ivan-beg junačko koljeno“, „Ivan Gospodar“, „Crni Ivo“, „Crnojević Ivo“ i sl.) jer je bio, čini se, u najtežim uslovima politički najkonstruktivnija ličnost crnogorske istorije!² O tome govori i bogato vrelo narodne tradicije i ukupne duhovnosti crnojevićke i podlovcenske – crnogorske, koje snažno „žubori“ od toga vremena. Šetimo se i jedinstvene

² Sredinom novembra 2010. godine (poslije dvadesetak godina smućenosti i neizvjesnog iščekivanja) izvršena je inhumacija moštiju Ivana Crnojevića u Dvorskoj crkvi na Ćipuru. Gotovo u tajnosti i zavjerenički – u realizaciji radne grupe Vlade Crne Gore. Plaševići

umjetničke narodne tvorevine, čuvene pjesme „Ženidba Maksima Crnojevića“, čiji umjetnički senzibilitet neki autori dovode u vezu i s italijanskom kulturnom i književnom tradicijom.

U bezizglednim okolnostima Ivan Crnojević vojnički se do krajnosti odupirao neuporedivo moćnijem protivniku, često izložen riziku neizvjesnih saveznika, Mlečića. U međuvremenu, emancipovan duh živio je civilizovano. Između ostalog, bio je prinuđen da izgrađuje tri prijestonice, i to dvije iz temelja – Žabljak, Obod i Cetinje (za razliku od mnogih feudalaca, koji su bili u stalnom ratničkom pomijeranju, i bez klasičnog prijestonog, državnog centra). Pripremao je i stvarao uslove za rad štamparije, a onda je učinio još jedan veliki politički manevar: uspio je da najmlađi njegov sin Staniša bude primljen (s još nekoliko mladića) u vojnu školu u Carigradu, a samim tim i u višu tursku zvaničnu

se skandala zbog „sukobljenih pravoslavnih crkava“ – daleko od naroda i mimo Crnogorske pravoslavne crkve (čiji je svetac): u objekat kojim raspolaže Srpska pravoslavna crkva!?! (Prije otprilike desetak godina, na inicijativu tadašnjeg ministra kulture u Vladi Crne Gore prof. dr Vesne Kilibarde, ondašnji rukovodioci republičkih ustanova kulture na Cetinju, a bio sam dio toga tima sačinili su elaborat (o svim bitnim pojedinostima) za tu inhumaciju. Tom prilikom su posebno naglašeni razlozi za prisustvo naroda – da spontano učestvuje u tome jedinstvenom kulturnom i društvenom činu, počev od mimohoda i bdijenja u svečanoj sali Vladina doma „Ivan Crnojević“. Naravno, i s odgovarajućim crkvenim obredom).

hijerarhiju, „u njihove građane, što je simbol širega gostoprinstva i prijateljstva“. Da bi Crnu Goru spasio istorijskoga ništavila, ropske izolacije – odnosno „da budu jedni s drugima, i u ratu i u miru“... To znači da je Staniša primio islam (1485), i kasnije postao sandžak-beg, uglednik u turskom društvu i osmanskoj vojsci. Ali je i zadržao zvanične insignije Crnojevića. Uzeo je i porodično ime (iz šireg konteksta) – Skender-beg, i kao takav bio je upravitelj Crne Gore od 1513. do 1530. godine. Da Staniša / Skender-beg nije bio politički nepromišljen, između ostalog samoživ i ekonomski nemilosrdan prema svojim podanicima Crnogorcima (ubirao je enormno visoke poreze, ne izuzimajući zemljište koje nije obrađivano, niti pak ono koje uopšte nije korišćeno, na što je Porta principijelno intervenisala, u duhu svog humanijeg poreskog sistema) ko zna do kad bi bio nastavljen tako politički i ekonomski (ipak!) relaksirani položaj Crne Gore.

Poznato je, sličnim vazalstvom je pokušao i Marko Kraljević, najpopularnija ličnost srpske tradicije da sačuva krunu i očev prijesto, a Vuk Stef. Karadžić, genijalni reformator srpske kulture, prevjerio je „samo“ zbog toga da bi mogao biti vjenčan sa svojom izabranicom iz rimokatoličkog obreda, u katoličkoj crkvi. Pa tzv. srpske gusle, niti ukupna kulturna javnost o njima ni približno ne „guslaju“ kao o Staniši: „Staniša je obraz ocrnio, i bratske je krvi poželio“...

Već je pomenuto da su Mlečići, poslovično vješti u političkim mahinacijama, uspjeli da Crnojeviće i Crnu

Goru odvoje od srpskih despota. Time je Stefan Crnojević postao „kapetan Gornje Zete“. No, što se gotovo redovno zaboravlja: to je značilo (od 1451. godine, kategorijalno jednako nepopularnu poziciju) – mletačko podaništvo! Koliko je Crnoj Gori bio nesiguran utok pod Grb krilatog lava, govore činjenice da je gnjevni despot Đurađ Branković 1452. snažnom ofanzivom zauzimao redom Medun, Podgoricu, Žabljak Crnojevića... Sve dok, s druge strane, sultan Mehmed II nije zaustavio njegovo nadiranje. Koliko je srpski pohod bio nemilosrdan, vidi se po Stefanovom zahtjevu, odnosno molbi Mletačkoj republici za pomoć (1453), jer mu je „despotova vojska od 590 kuća popalila 560“!

Posebno je interesantno napomenuti da je kasnije Ivan Crnojević energično pokušavao da se oslobodi podaničkog odnosa sa Venecijom ali bez većeg uspjeha. U tim pokušajima čak je bio prisiljen da napusti Zetu, ali je uspio da joj se vrati 1479. godine. No, i pored svega – poznate istorijske neminovnosti su uslijedile: Turci su osvojili brdski i planinski dio Crne Gore, a Primorje je ostalo mletačko...

Ukratko, zvanična Crna Gora se još uvijek, i danas veoma neodgovorno ponaša prema svojoj prošlosti. O sebi i svojim uglavnom učimo iz tuđih i tuđinski sročениh knjiga; i mahom se radije klanjamo tuđim duhovnicima i državicima, bez principijelne i kritičke valorizacije našeg vječitog „romantizovanja“ u kulturi, obrazovanju i nauci – a nadasve u politici, koja je Gordijev čvor srpsko-crnogorskih odnosa. Ne znamo što je naš neprikosnoveni

sistem vrijednosti – kulturni, odnosno etički i etnički. Nemamo izgrađene i dosljedne državne institucije, odnosno nacionalne institucije kulture i nauke. Takvom praksom, nedovoljno se upozorava da je olako shvatanje prošlosti zarad budućnosti traumatično i opasno. I onda, često se ponavlja ono što se dešava neprosvijećenim, površno odgajanim i naivnim, pogrešno vođenim: uslijede tradicionalni naši ciklusi tragičnog ponavljanja neizučene, nepoznate ili pogrešno shvaćene i guslarski tumačene istorije. Vlast tipično previđa, ne razumije ili ne zna, ili jednostavno nema interesovanje niti kapaciteta za strukturu tih problema baveći se navodno značajnijim poslovima ušuškana u svoju mahersku demagogiju i feudalizovanu dominaciju. Na drugoj strani, opozicija koja je uvijek spremna „narikača“ za čaršijsku paradu i galamu, i vazda britka za potpuno nijekanje i neumorno glagoljanje o promjenama „iz temelja“ do „nove stranice“ bi lako i revolucionarno brzo, kao enterom... Čak i to bi mogla biti provokativna, pa i pozitivna kategorija – u politici i javnom životu (objektivno) često mora da se ide „na neviđeno“ – da listom opozicija u Crnoj Gori nije dugo, otvoreno i snažno aplicirala – anticrnogorski! I nacionalno, i državno! I pored toga što u novije vrijeme pokušavaju da koketiraju s idejama Evropske Unije, njihova je dvostruka „zašeda“ – Srpska pravoslavna crkva. Od jednog lidera te tzv. opozicije (koji je čak bio i ministar u Vlade savremene Crne Gore, i to pravde), moglo se čuti programski otvoreno, i vrlo eksplicitno: „Mi nećemo ništa novo, samo carstvo Dušanovo. I to demokratskim putem“!

Kao da je Crnu Goru zbilja oslobodio, i 1918. godine uveo u slobodni i civilizovani svijet „veliki oslobodilac“ A. Karađorđević; i „blagosloveno“ je preporodila njegova imperijalno reorganizovana Srpska pravoslavna crkva (od juna mjeseca 1920. godine)! Uprkos nedavno ostvarenoj, tj. vraćenoj državnoj samostalnosti (2006), i dalje je uporno i sistematsko falsifikovanje crnogorske istorije i bukvalno raznošenje našeg državnog „krova“. Brojni i nerazborito euforični crnogorski Srbi (na „nervnoj bazi“) istrajavaju kao nacionalistički narkomani i organizovani dileri Srpske pravoslavne crkve pokušavajući ono što objektivno nikome nije uspjelo vjekovima: da „preveslaju“ i potčine, odnosno pobijede slobodni crnogorski narod.

Pa gledaj, savjesni građanine Crne Gore, u svoju „svijetlu budućnost“, liše idealizovanih nadanja u Evropsku Uniju i NATO savez. Dok, između ostaloga, živimo u državi u kojoj joj je gotovo polovina državljana protivna, i otvoreno se sprda s njenim simbolima i ingerencijama. Sumornom se čini vizija našeg puta – od dominantnog crkvenog, svetosavskog imperijalizma, preko birokratskog neofeudalizma – do građanskog kosmopolitizma. I pored toga što je manje-više svima jasno da ko sam sebi ne umije pomoći, ni bog mu ne može pomoći teško je demokratski prelomiti, ako se čini izvjesnim da je – lijek gori od bolesti.

CRNOJEVIĆI, BALŠIĆI I PETROVIĆI U TOPONIMIJI CRNE GORE

Vukić Pulević
Novica Samardžić

Popularnost Ivana Crnojevića, a preko njega i dinastije u cjelini,* u crnogorskome narodu rasla je neprekidno i nakon njegove smrti. Najčešće je dobijala oblik mitske snage i slave, ostvarujući se preko narodnih pjesama, legendi i toponima. Polovinom 19. stoljeća Crnogorci su bili toliko opsjednuti pričama o Ivanu Crnojeviću da je Vuk Karadžić zabilježio: „Uspomena na Ivana Crnojevića u Crnoj je Gori još i sada svježā, kao da je juče vladao“.

Nazivi po Crnojevićima

Za detaljnije izučavanje toponimije nazvane po „Ivanu Gospodaru“ podstakli su nas tekstovi dvojice uglednih crnogorskih istraživača i autora koji su prvi skrenuli pažnju na taj problem: Radoja Radojevića, koji je 1971. objavio knjigu *Vilina gora – antologija crnogorskih legendi*,

* Građa koja se odnosi na dinastiju Crnojevića preuzeta je iz priloga: PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2008: Ivan Crnojević u crnogorskoj toponimiji. *Lingua Montenegrina*, 2:41–60. U njemu se mogu naći ostali detalji: legende, opisi lokaliteta, citirana literatura, informatori i dr.

i Jovana Vukmanovića, koji je 1982. publikovao kratki ali veoma podsticajni rad *Ivan-beg Crnojević u narodnom predanju*.

Toponimi koji nose ime Ivana Crnojevića, kao i legende o njemu, zastupljeni su na čitavoj teritoriji države kojom je upravljao. Prirodno je da je njihova najveća koncentracija na gravitacionome području Žabljaka i Cetinja, koji su bili prijestoni gradovi. Toponimi su brojni i na području Bjelopavlića, đe je Ivan imao imanja, ali treba objasniti razloge velike zastupljenosti legendi i toponima na prostoru od Orjena, preko Grahova do Banjana i Bijelih Rudina. Radoslav Rotković 1984. govori o pojavi Crnojevića u Drobnojaci, što ima potvrdu i u toponimima *Ivanbegov katun*, *Ivanbegova ruža* i *Ivanovo brojilo* na planini Lukavici, koja se nalazi na granici prema Drobnojaku. R. J. Vešović 1933. ističe kako je značajno „da Vasojeviće računaju kao sastavni dio mitropolije Crnojević“, a prema narodnoj pjesmi država Ivanova prostirala se od „tog mora do zelena Lima“ (J. Vukmanović 1982). Ti podaci potvrđuju veliku širinu areala toponima vezanih za ime crnogorskoga vladara. U nekoliko slučajeva legende idu i mnogo dalje od granice crnogorske države toga doba. Tako je u Banjanima stvorena legenda da je Ivan planina kod Sarajeva dobila ime po Ivanu Crnojeviću, a iseljeni Crnogorci za istoga vladara vežu i toponim Ivanje kod Prijepolja, što je takođe legenda i sekundarno imenovanje.

Sakupljena su, ubicirana i obrađena 84 toponima, što je prilično veliki broj, s obzirom na to da su samo dva od njih saopštili informatori na terenu, a svi su ostali preuzeti iz dostupnih literaturnih izvora.

Neke karakteristične lokalitete koje legende i predanja povezuju sa imenom Ivana Crnojevića treba zaštititi zakonom kao memorijalne objekte prirode ili istorije. Na prvome mjestu treba izdvojiti one čija okolina ima izrazite prirodne karakteristike i vrijednosti, kao što su fenomen reljefa i hidrografije, zatim vidikovci, šumski pokrivač i dr. Kao primjere navodimo: Ivanbegova ruža, Divan Ivana Crnojevića, Pećina Ivanova, Ivanova korita, Ivanova aluga, Mlin Ivana Crnojevića i dr. Da bi se lik slavnoga vladara vratio u memoriju Crnogoraca, dobro bi bilo da se uradi dokumentarni filmski serijal će bi jedan dio obuhvatio legende, predanja i toponime.

Zemlja (država), veći pošedi, sela

Ivanbegovina (opšti naziv za pošede Ivana Crnojevića. Srijeće se i kao imenovanje države Crne Gore toga doba. Vuk S. Karadžić veže toponim za Ivana Crnojevića na ovaj način: „Dobra, kojima je obdario svoj manastir, zovu se Ivanbegovina“); **Ivanova država** (naziv u nekim legendama i spisima za Crnu Goru iz vremena vladavine Ivana Crnojevića); **Ivanove zemlje** (naziv za pošede Ivana Crnojevića), **Ivanove međe** (više toponima, odnose se na pošede Ivana Crnojevića); **Rijeka**

Crnojevića (naselje blizu izvora rijeke Rijeka Crnojevića); **Bigovo** (naselje i zaliv u Donjem Grblju, Crnogorsko primorje. U pitanju je samo legenda, jer je naziv Bigovo stariji od vremena Ivana Crnojevića); **Ivan Beg** (selo Botun, Zeta. Na saboru Zete 1934. selo Botun je bilo preimenovano u Ivan beg, jer je u njemu, po legendi, rođen Ivanbeg Crnojević).

Kuće, palate

Palača Ivana Crnojevića (u Kotoru. „Stara palača Ivana Crnojevića, kneza Crne ... u kojoj je boravio, kad je dolazio u grad radi svoje zabave i radi ostalog“); **Kuća Ivanbega** (u Paštrovićima. „Pri moru na Smokvici, za pet minuta daleko od Skočidevojke, đe ima, kako predanje kazuje, kuća Ivanbegova, kojega je 400 Paštrovića otpratilo odatle do Brčela, kada je bježao od Balšića“); **Ivanov dvor** (u Mikovićima, Crmnica); **Ivanovo kućište** (na lokalitetu Trumši, zapadno od Žabljaka, Ceklin); **Ivanbegov dvor** (na Obodu, Ceklin); **Ivanbegovi stanovi** (u Pripratnici, Lješanska Nahija. „Blizu Korneta je Pripratnica, đe se poznaju Ivanbegovi stanovi sa Crkvicom“); **Crnojevića dvorac** (na Cetinju, blizu staroga Manastira, podigao ga je Ivan Crnojević 1482. Nije sačuvan); **Ivanbegov ljetnjikovac** (blizu Ivanovih korita, planina Lovćen); **Konak** (u selima: Očinići, Bjeloši, Ugnji i Vrela kod Cetinja. Tu su bila konačišta u doba Ivana Crnojevića. Postoji legenda

da su mještani tih sela snabdijevali drvima Dvor i Manastir na Cetinju).

Utvrđenja, gradine

Divan grad (u selu Botun, Zeta. Po legendi, na ataru sadašnjega sela Botun, u Divan gradu, rođen je Ivan Crnojević); **Krivi vrh / Temelji grada Ivana Crnojevića** (iznad Gradca, Lješanska nahija); **Ivanov grad** (drugi naziv za utvrđenje poznato kao **Soko grad**. Nalazi se na obronku između Štitara, Lješanska nahija, i Kosijera – Đinovića, Riječka nahija); **Ivanova gradina** (brdo u strani Polja velimskoga, Velimlje. Toponim **Ivanova gradina** zapisan je i za selo Klenak, koje se nalazi zapadno od Velimlja, pa se može pretpostaviti da se radi o istome lokalitetu); **Ivanbegova kula** (iznad ubla „Garčić“, na Malome Garču, visoko iznad Musterovića, Zagarače).

Kameni prijestoli

Divan (Ivana Crnojevića) (uzvišenje u selu Grbavci, Zeta. Po legendi nekad je tu bila prijestonica Ivana Crnojevića, a kao svjedočanstvo ostao je kameni divan / prijesto na kome je Ivan šedio i gledao na Zetu), **Ivanbegova stolica** (u blizini Drtegljada – Kosijeri, Riječka nahija. Po legendi Ivan Crnojević je boravio u Orašanima, đe postoji kamen u obliku stolice na kojoj je šedio. Na stijeni pored stolice postoji urez koji podseća na grb Crnojevića).

Crkve

Crkva Svete Ćekle (Donja Gorica, Lješkopolje. Po legendi: u grobovima pred tom crkvom nalazi se i po 15-20 lobanja. Tu su ukopani vojnici dva sina Ivanbega Crnojevića koji su međusobno ratovali za prevlast u Zeti); **Ivanova crkva** (iznad vode Vepruje, selo Đinovići, Riječka nahija); **Crnojevića manastir** (zadužbina Ivana Crnojevića, podignuta 1484, na Ćipuru, Cetinje); **Ivanbegova crkva** (ostaci jedne stare crkve ispod vrha Lovćena vezani su za ime Ivanbega dok je još boravio u Žabljaku. Za vladara se veže i gradnja crkve u Bajicama kod Cetinja).

Mlini

Mlini Crnojevića (na rijeci Sitnici, pritoci Morače, selo Beri, kod Podgorice); **Mlin Ivana Crnojevića** (na nekadašnjoj rijeci Cetinji, po kojoj je i grad Cetinje dobio ime); **Mlini Ivana Crnojevića** (u selu Drenovštica, Pješivci. Šobajić P. 1923. bilježi: „Po dnu sela na Slapcima su bili mlini gospodara zetskoga Ivana Crnojevića“. U Osnivačkoj povelji Cetinjskoga manastira stoji da je vladar Zete imao vodenicu i na Vrelima kod Cetinja).

Guvna

Guvno Ivana Crnojevića (na Cetinju. Karadžić Stef. V. zapisao je da je na tome guvnu nakon smrti Petra I za gospodara Crne Gore proglašen Petar II: „Odmah sjutra-dan glavari obuku njegova nasljednika u sveštenučko odijelo i sa pokojnikovim štapom u ruci prikažu ga narodu kao novog upravljača na guvnu Ivana Crnojevića“).

Imanja, manji pošedi

Ivan polje (lokalitet u selu Berislavci, Zeta); **Mezara Crnojevića** (nekadašnja njiva, selo Piranići, Grbavci, Zeta); **Begova luka**, stjenoviti pašnjak, selo Grbavci, Zeta); **Sadovi** (selo Lajkovići, Zeta. Na ataru Sadovi ima dosta grobova, za koje predanje kaže da potiču iz doba Ivana Crnojevića); **Grlji / Greli** (sela u Zeti: Lajkovići, Mitrovići, Srpska, Rakića Kuće sve do 1879. godine zvala su se Grlji / Grli i sačinjavali su zasebno pleme koje je imalo svoj barjak. Po predanju u Grlji je, kod Zmijane, rođen Stanko Crnojević); **Njive i livade Crnojevića** (u Gornjim Kokotima, Lješanska nahija); **Pošedi Ivana Crnojevića** (u selu Beri, Lješanska nahija); **Ivanova korita** (livade i pašnjak, kao i naselje u formiranju, Dolovi, planina Lovćen); **Ivanove rudine** (na planini Lovćen); **Ivanovina** (dio sela Brijestovo, Bjelopavlići); **Ivanovi vrtovi** (na crkvenoj međi – iz „Moračke povelje“).

Vinogradi

Ivanov vinograd („Na Malom Humcu u Mikovićima, u Crmnici, po lokalnome kazivanju, bili su njegov (Ivana Crnojevića – prim. V. P. & N. S.) dvorac i vinograd“ – Vukmanović S., 1982); **Vinograd i livade Crnojevića** (kod Sinjca, Malo blato, Skadarsko jezero, kao: „hasa vinograd Crnojevića ... hasa livada Crnojevića...“, po turskom defteru); **Vinograd Crnojevića** (u Goljemadima, Lješanska nahija, po turskome defteru); **Vinograd Crnojevića** (u selu Kornet, Lješanska nahija, po turskome defteru); **Vinogradine Ivanove** (kod sela Strugari, đe su bile vinogradine Ivanove); **Ivanova vištica** (u selu Brijestovo, Bjelopavlići. Nazvano po vinu. Tu su bili imanje i vinogradi Ivana Crnojevića).

Ribolovi

Ivanova oka (močvara u selu Berislavci, Zeta); **Ivanovi ribolovi / Ivanova oka**. Naziv po Ivanbegu Crnojeviću); **Ribolov Crnojevića** (kod Sinjca, Malo blato, Skadarsko jezero, kao: „...hasa ribolov Crnojevića na rijeci Sinjac...“, po turskome defteru).

Vode (izvori, vodotoci, ponori, bistijerne)

Rijeka Crnojevića (rijeka, pritoka Skadarskoga jezera. Pretpostavlja se da se naziv ustalio od kraja XV vijeka); **Veprulja** (voda, selo Đinovići, Riječka nahija).

Predanje kaže da je voda građena u doba Ivana Crnojevića i da su se tu ljeti rashlađivale svinje); **Bistijerne Crnojevića** (uz Crnojevića dvorac, Cetinje); **Ivanova rijeka** (prema zapisu A. Jovićeovića: „Ni Marijan Bolica u svom opisu Crne Gore 1614. g. ne pominje Rijeku, što opet znači, da današnje Rijeke nije ni bilo niti je postojala ovdje, gdje je danas a Ivanova Rijeka da je bila pusta...“); **Ivanova korita / Ivanbegova korita** (poznati izvor, Dolovi, planina Lovćen. V. Stef. Karadžić piše: „Jedan izvor u planini Lovćenu zove se Ivanbegova korita. U blizini se još nalaze razvaline njegovog ljetnikovca. Dobra, kojima je obdario svoj manastir, zovu se Ivanbegovina“); **Ponori na Vrela** (na putu Cetinje – Brajići. Po legendi na Vrela je išla Ivanova posluga i pralje da peru robu. Ivanbegovi vojnici siluju đevojku s Uganja. Ugrabe Ivanovu šćer i bače je u ponor kod Crkve na Vrela); **Begova korita** (voda na planini Bijeloj Gori, Orjen. „Begova korita dobiše ime po Ivan-begu Crnojeviću, koji je pred navalom Turaka ovdje našao utočište. On je naredio da se uradi izvor i da se napravi česma sa bukovim koritom, da bi ljudi i stoka imali vodu“. Zanimljivo je da se u blizini nalaze i ovi toponimi – prema topografskoj karti: **Ivanov do** /2x/, **Ivanova glava** /2x/ i **Ivanove kite**); **Ivanj uba / Gornji i Donji** (na padinama planine Prekornice prema Topologu i Brijestovu. Na topografskoj karti ubilježen je i katun **Ivan ubao**).

Lovišta

Ivanova lovišta (na Vrelima, Cetinje. Legenda: „Na Vrelima su Ivanbegovi čobani čuvali stoku, a sluge prale robu. Tu su bila Ivanova lovišta na divljač“).

Pećine

Pećina Ivanova (ispod Oboda, Rijeka Crnojevića. U toj pećini na krilu vila spava „otac Crnogoraca, hrabri Ivo, a vile nad njim bdiju, pa će se jednom probuditi, čim to bude volja božja, da svojim ljubljenim Crnogorcima povрати Kotor i plavo more“, Radoje Radojević, 1971); **Ivanbegova pećina** (kraška pećina u planini Budoš, Stubički kraj, Pješivci).

Šume

Ivanova aluga (glavni dio njeguškoga komuna na Lovćenu. J. Erdeljanović 1926 opisuje: „to je zaista gusta aluga, velika, krupna gora, koja hvata četiri sata hoda ... uspomena na Ivana Crnojevića“).

Drveće

Mendula Ivana Crnojevića (u selu Dubova, Ljubotinj. Po A. Jovićeviću 1910: „Priča se, da je na Šoćevoj

glavici, na Dubovi, bila u staro doba jedna mendula (= badem – prim. V. P. & N. S.), koju je posadio Ivan Crnojević, i da je Ivan češće puta ljeti izlazio tu...“); **Ivanbegova ruža** (na Ivanbegovom katunu, planina Velja Lukavica. Po J. Erdeljanoviću 1911: „Tu pokazuju i jednu ružicu, džbun od ruže, na vrhu jednog krša, za koju misle da je ostala od Ivan bega i koju zbog toga čuvaju“. Po legendi koju je saopštio informator na terenu, ružu je zasadio Ivan Crnojević na velikoj kamenoj gromadi /valu/ iznad groba svoja dva sina koja je na tom mjestu usmrtila zmija otrovnica. Po legendi koju je saopštio R. Radojević 1971. val na sredini katuna po Ivanovu naređenju donijeli su čobani uz pomoć njegove posestrime vile, a ružu koja onđe raste donio je Ivanbeg s prijestonoga grada Žabljaka. Samo je zaručnicima bilo dozvoljeno da uberu ružu).

Torine, katuni, stočarski objekti

Ivanova torina (na području Velestovo – Barjamovića, Katunska nahija. Po predanju tu su bile torine Ivanbega. Za navedeno područje navode se još tri toponima za koje se može pretpostaviti da su imenovani po Ivanu Crnojeviću: **Ivanova dolina**, **Ivanova rupa** i **Ivanov pod**); **Ivanbegov progon** (u Stubičkom kraju, Pješivci. Prema predanju Ivanbeg je ljeti izgonio stoku na ispašu na planinu Budoš); **Ivanbegov put** (u Stubici, Pješivci. Prema kazivanju tim putem je ljeti Ivanbeg izgonio

stoku na ispašu); **Ivanbegovo brojilo** (u selu Donje Crkvice, Oputna Rudina); **Ivanovo brojilo** (stijena s uskim prolazom u Gackovim gredama, planina Velja Lukavica. Tu su, po legendi i narodnoj pjesmi, čobani Ivana Crnojevića prebrojavali stado od 300 ovaca); **Ivanbegov katun** (katun na planini Veljoj Lukavici. Opštepoznat toponim, zabilježen i na topografskim kartama. U svim legendama veže se za ime Ivana Crnojevića. J. Erdeljanović (1911) bilježi: „Pod Veljim ždrijelom je katunište Ivan Begovo, za koje se priča, da je na njemu zaista bio katun Ivana Crnojevića“).

Oronimi

Ivanov lonac (vrtača „kao krater“, sad obrasla bukvom, ispod Bobije, vrh Garča. U zagaračkom selu Lazarev Krst nalazi se **Ivanova gora**, a u Musterovićima **Ivanova lazina**); **Ivanove grede** (u Barama Šumanovića, Bjelopavlići. Po predanju naziv je po Ivanu Crnojeviću); **Ivanbegovo točilo** (u Stubičkom kraju, Pješivci. Informator kazuje da se radi o stazi za valjanje drva i da naziv potiče od imena nekadašnjega vlasnika Ivanbega).

Toponimi izvan teritorije Crne Gore

Ivan planina (planina u Bosni. M. G. Kilibarda /1976/ saopštava legendu o Sindeliji, sestri Ivana Crnojevića, koja je bila udata za bana Pilata Ruševića, koji

je živio ispod Obljaja. Selo se po njemu zove Pilatovci. U svađi Pilat osakati lice Sindeliji. Ivan pođe s vojskom na zeta, prisili ga da povrati Sindeliju, a potom pođu u zajedničko vojevanje prema Sarajevu. U Banjanima kažu da je po njemu nazvana Ivan planina). **Ivanje** (selo u dolini Lima, uzvodno od Prijepolja, Srbija. T. Pejatović zapisao je legendu koju su stvorili doseljeni Crnogorci da je selo dobilo ime po Ivanu Crnojeviću).

Toponimi nazvani po članovima dinastičke familije

Ivanbegovičino vrelo („Na Cetinju, mrkom polju / Iznad dvora kneževskih“. Po legendi vrelo je nastalo od suza Ivanbegovice nakon što su Turci zauzeli Žabljak, a Ivan se povukao na Cetinje); **Mašula** (bunar, na putu od Markova dola k Ulicima, Riječka nahija. Po legendi vodu je gradila Mara Ivana Crnojevića. Taj toponim zabilježen je i blizu sela Jelenak u Bjelopavlicima, ali bez legende o nastanku imena); **Marina glavica** (u Donjem kraju, Cetinje. Po predanju lokalitet je nazvan po Mari Ivanbegovici); **Đurđevac** (na sjevernoj granici Majstora, Lovćen. Pretpostavlja se da ime potiče od Đurđa Crnojevića); **Đurđeva glavica** (u predjelu Mirca, Njeguši. Legenda: po Đurđu Crnojeviću); **Đurđevo brdo** (u selu Seoca, na putu: Ožezi – Seoca – Radovče. Tu je po legendi dolazio i odmarao Đurđe Crnojević); **Đevojački vir** (mjesto na Rijeci Crnojevića. Po predanju kćer Ivana Crnojevića uskočila je u ponor na Vrelima kod Cetinja,

a njena ruka s prstenom, sa znakom Ivana Crnojevića, nađena je kod Rijeke Crnojevića); **Kamnik** (na ostrvu Vranjina, Skadarsko jezero. Onđe su se, prema predanju, istražili svatovi Maksima Crnojevića); **Mrke** (selo u Piperima. Predanje: naziv po Mrkoju, zetu Ivana Crnojevića); **Pilatovci** (selo u Banjanima. Po legendi Sinđelija, sestra Ivana Crnojevića, bila je udata za bana Pilata Ruševića, koji je živio ispod Obljaja, Selo se po njemu zove Pilatovci).

* * *

Za širu okolinu Cetinja (Katunska nahija, Riječka nahija i dr.) evidentirali smo više toponima koji u svojoj osnovi imaju lična imena Ivan i Ivo, ali nijesmo našli legende ili druge dokaze koji bi te lokalitete vezivali za ime Crnojevića. Međutim, mogućnost da se neki od tih toponima može odnositi na ime crnogorskoga vladara velika je, jer je upravo na tim prostorima Ivan Crnojević imao svoje posede, kuće, mlinove, gradio utvrđenja, graničio i poklanjao imanja, presuđivao u imovinskim sporovima, vodio borbe s neprijateljem i dr. Navodimo neke od takvih toponima: **Ivanov laz** (Dugi Do, Njeguši), **Ivanov brijeg** (Dugi Do, Njeguši), **Ivanova kućišta** (Vrba – Knež Do, Njeguši), **Ivanova međa** (Kopito, Njeguši), **Ivanova njiva** (Bjeloši, Cetinje), **Ivanova ržina** (selo Zagreda, Katunska nahija), **Ivanov šenokos** (selo Zagreda, Katunska nahija), **Ivanova lazina** (selo Markovina, Katunska nahija), **Ivanovi podi** (selo Markovina,

Katunska nahija), **Ivanovo guvno** (selo Malonšin do, Bjelice, Katunska nahija), **Ivanova glavica** (na granici Čeva, Katunska nahija), **Ivanova aluga** (zaselak, Ubli Čevski, Katunska nahija, „bila aluga pa iskrčena“), **Ivanova gumna** (u selu Lastva Čevska, Katunska nahija), **Ivanov krš** (u selu Lastva Čevska, Katunska nahija), **Ivanova gora** (zabran, livada, selo Lazarev Krst, Zagarače, Katunska nahija), **Ivanove lazine** (zabran, selo Musterovići, Zagarač, Katunska nahija), **Ivanova rupa** (zabran i vrtača, selo Đuričkovići, Gornje Zagarače, Katunska nahija), **Ivanj do** (u selu Gornji Orahovac, Boka Kotorska), **Ivanova dolina** (u selu Milijevići, Čeklići, Katunska nahija), **Ivanove doline** (u selu Ržani do, Cuce, Katunska nahija), **Ivanove međe** (u Dragomi Dolu, Čeklići, Katunska nahija), **Ivanove zgrade** (u selu Rovine, Cuce, Katunska nahija), **Ivanj Do** (u Jezeru, Čeklići, Katunska nahija), **Ivanov brijeg**, (uz selo Lješev Stup, Bjelice, Katunska nahija), **Ivanova greda** (ševeroistočno od Vujkova ždrijela, Katunska nahija), **Ivanova dolina** (terasa, Velestovo – Barjamovica, Katunska nahija), **Ivanova rupa** (Velestovo – Barjamovica, Katunska nahija), **Ivanov pod** (Velestovo – Barjamovica, Katunska nahija), **Ivanovo gumno** (nekad mjesto za vršidbu pšenice i raži, sad obradivo zemljište i šuma, selo Češljari, Ceklin), **Ivanov bostan** (nekad bile njive, sad zahvaćeno vodom, selo Prevlaka, Ceklin).

I na drugim prostorima Crne Gore postoje brojni toponimi koji u osnovi imaju lična imena Ivan i Ivo, ali

sa znatno smanjenom vjerovatnoćom za povezivanje s imenom Ivana Crnojevića. Kao ilustraciju navodimo nekoliko primjera: **Ivanov krš** (na jugu od Zavalskoga groblja, na međi prema selu Potpeće, Piperi), **Ivanje** (selo, sezonsko naselje, na putu Nikšić – Krnovo), **Ivanov do** (njiva i pašnjak, selo Donje Crkvice, Oputna Rudina), **Ivanove doline** (njive, selo Miljanići, Bannjani), **Ivanovina** (pašnjak, livada, selo Podvrš, Bannjani), **Ivanova voda** (u selu Prisojni Orah, Piva), **Ivanovo katunište** (bukova šuma između Oraha i Kovača, Piva), **Ivanovo kolibište** (u selu Smriječno, Piva), **Ivan glavica** (u Dobrome dolu, planina Durmitor), **Ivanje** (selo, Bihor, Bijelo Polje), **Ivanjsko ždrijelo** (severoistočno od sela Ivanja, Bihor, Bijelo Polje), **Ivanjski krš** (severno od sela Ivanja, Bijelo Polje), **Ivan polje** (u Velici, Plav), **Ivanovo polje** (jugoistočno od Zekavice, Korjen, Pljevlja) i dr.

Nazivi po Balšićima

Tokom poduzetoga rada na sakupljanju i izučavanju toponima i legendi vezanih za dinastiju Crnojevića zapažili smo i toponime koji se povezuju s dinastijom Balšića, koja je Zetom / Crnom Gorom vladala prije Crnojevića. Uzgred smo neke od tih toponima zabilježili i prikazujemo ih u ovome prilogu, računajući da mogu poslužiti kao inspiracija i podsticaj budućim onomastičarima da te značajne probleme temeljitije izuče. U sva-

kom slučaju onomastička građa ove vrste može poslužiti kao svojevrsna dopuna istorijskim izvorima, arheološkim nalazima i upoznavanju bogate graditeljske baštine koju su u nasljeđe ostavili neimari iz vremena vladavine Balšića. I ovđe, kao i kod Crnojevića, postoje toponimi s realnim istorijskim utemeljenjem, kao što su nazivi nekih lokacija sa sakralnim objektima, kućama-kulama i dr. S druge strane, neki su toponimi plod mašte i označavani su na osnovu legendi i predanja, ali i kao takvi predstavljaju zanimljiva svjedočanstva o vremenu kad su nastajali i motivima imenovanja. Moguć je i transfer: da je toponim nazvan po nekome drugom Balši ili Baoši, a da je kasnije prenesen na vladare iz dinastije Balšića. Sve to usložnjava istraživanja koja zahtijevaju multidisciplinarni prilaz, kako lingvista, tako i istoričara, arheologa, geografa i dr.

Balšića dolac (dolac / njiva, kod Donjeg manastira, selo Brčeli, Crmnica. Po predanju onđe je bio ljetnji dvor Balšića. Zapisan je i na nekim topografskim kartama).

Balšin grad, Bašin grad (uzvišenje s ruševinama staroga utvrđenja, na Ponarskoj gori iznad sela Ponari, Zeta. Njega su po predanju gradili Balšići).

Dvor Balšića (ostaci staroga objekta, dvora, selo Godinje, Crmnica. Po nekim izvorima pripadao je dinastiji Balšić).

Kula Balšića (u starome dijelu grada Ulcinj, s istorijskim utemeljenjem. Restaurirana je i zaštićena Zakonom o zaštiti spomenika kulture).

Bašino selo (u Cucama, Katunska nahija. J. Erdeljanović 1926: „Bašino selo je očevidno nazvato po nekom čoveku, kome je ime bilo Balša i kome je nekada pripadalo. Možda je taj njegov negdašnji vlasnik bio jedan od zetskih vladalaca sa imenom Balša. U Bašinom selu ima dva dola koji se zovi Bašini dolovi, a više njih je uzvišenje Bašin vrh“. Kad S. Nakićenović (1913) govori o porijeklu stanovnika Krivošija bilježi: Radulovići, došli su iz Balšina sela, koje je između Čeva i Trnjina gde je nekada bio Nikac od Rovina“).

Bašina prodo (u Dolinama trešnjevačkim, Trešnjevo, Cuce, Katunska nahija, zabilježio J. Erdeljanović /1926/. Radusinović P. /1985/ toponim **Bašina prodo** navodi kao dio sela Podbukovica, Cuce, Katunska nahija).

Balšino oko (obradivo zemljište i dio naselja u selu Ponari, Zeta. R. Stamatović 1994).

Balšini grebeni (u Njegušima. B. Šekularac /1987/: „Kotoru su 1335. godine pripadali i Balšini grebeni iznad Njeguša, priloženi od strane kralja Milutina oko 1316. i zemlje u njeguškom Veljem dolu“).

Bašića do (livada, selo Erakovići, Njeguši. U Erakovićima postoji i toponim **Bašića lazine**. A. Čirgić /2009/ ne bilježi legendu o nazivima tih dvaju toponima, ali kako se nalaze na padinama Lovćena mogu se povezati s Balšićima).

Balješina lokva (Bajkove Kruševice, južne padine Orjena. „Za Balješinu lokvu se pretpostavlja, a na to asocira njeno ime, da je građena u vrijeme kada su Balšići

gospodarili ovim krajevima – XIV vijek“. Na tom prostoru postoje još i toponimi: **Balješin gvozd** i **Balješin do**. R. M. Milanović: *Bajkove Kruševice*. CANU – Bibl. „Hronika sela“, Beograd, 1997, str. 38).

Zanimljiva su i nekoliko naziva voda koji se analogijom mogu povezati s prezimenom Balšić: **Bašina voda** (Sutorman), **Bašina voda** (u selu Povija, Pješivci) i **Bašin ubo** (Zagarače, Katunska nahija). U Boki se nalaze neprozirni toponimi **Baošlje** i **Baošići**. Postoje i savremena imenovanja gradskih cjelina (ulice, trgovi) koja se daju u čast dinastije Balšića: **Balšića pazar** (u Cetinju), **Ulica Balšića** (u Podgorici) i dr.

Nazivi po Petrovićima

Otvorena i zanimljiva tema za onomastičare može biti i izučavanje toponima nazvanih po vladarima iz dinastije Petrović Njegoš, naročito po onima starijim. Kao primjer navodimo samo nekoliko toponima koje predanje veže za ličnost Svetoga Petra Cetinjskog.

Kuća taličnica (stara kuća u selu Gornji Crnci, Piperi, na lokalitetu Grobovlje. Po predanju osvještao ju je Sveti Petar pri prolazu za manastir Čelija Piperska. Ljudi su rado navraćali u tu kuću bilo kojim poslom: bilo da pozajme nešto od alata pri gradnji drugih kuća ili objekata, bilo da malo pošede i popiju čašu vode, ili da makar glasno nazovu koje od čeljadi iz kuće i malo popričaju s njim. To bi im donosilo sreću, zbog toga ime *Kuća taličnica*).

Petrovač / Petrov dub (lokalitet u Zagaraču, Katunska nahija. Onđe je rastao veliki i usamljeni dub. Po predanju naziv je dobio po Svetome Petru Cetinjskom, koji je tu počivao na putu za Ostrog. Nedavno je dub iz neobjašnjivih razloga posiječen).

Orah Svetoga Petra (stari orah u dvorištu Gornjega manastira, selo Brčeli, Crmnica. Po predanju donio ga je Sveti Petar Cetinjski iz Rusije, pa zbog promijenjene klime znatno kasnije olistava).

Dubovi (nekolika stara duba uz manastir Stanjevići, padine Lovćena iznad sela Pobori. Po predanju pod njima je vladika Petar I rado odmarao i pisao poznate poslanice).

Pećina Svetoga Petra (pećina u selu Crvena Paprat, Komani. Naziv može imati i istorijsko utemeljenje, jer je na obližnjem brdu Sađavac Vladika Petar I vodio borbu s Turcima).

O LOKACIJI CRNOJEVIĆA ŠTAMPARIJE

Predrag Malbaša

Svoj autohtoni razvoj Crna Gora, oplemenila je krajem 15. vijeka osnivanjem prve državne štamparije na Balkanu. Vanredan značaj i brojna pitanja uticali su da bibliografija o Crnojevića štampariji pređe cifru od 2200 pozicija, od raznih studija, teza i sinteza, do kritika, polemika i novinskih članaka. Brojna pitanja na koja ni danas ne postoje konačni odgovori nemaju podjednaku naučnu vrijednost, ali su sva ona na svoj način važna i interesantna.

Prošlost bilježi brojne rasprave: čija je Štamparija, koji su motivi nabavke i donošenja Štamparije u Crnu Goru, đe se nalazila, đe su knjige štampane, koji su naslovi i koji tiraži, ko je na štampanju radio, kad je Štamparija prestala s radom i brojna druga.

Taj veliki broj nepoznanica ukazuje da po pitanju Crnojevića štamparije ima mnogo prostora za istraživače svih profila. Nedostatak arhivske građe i neobavljena arheološka istraživanja na Obodu ne daju mogućnost da se brojni i raznovrsni zaključci po mnogim pitanjima vezanim za Štampariju sa sigurnošću potvrde ili odbace.

Ipak naučna problematika vezana za štampariju Crnojevića bila bi u samome startu oslobođena brojnih pitanja

ukoliko bi se u istraživanjima pošlo od nekoliko osnovnih činjenica. Polazeći od opštih rezultata dobijenih iščitavanjem sačuvanih izvora i podataka iz svih do sada poznatih dokumenata vezanih za tu epohu, činjenica je da nema nikakvih tragova koji bi ukazivali da su Crnojevići imali svijest o pripadnosti kojoj široj etničkoj grupi ili narodu osim crnogorske.

Takođe, nije nevažna činjenica da upotreba prese u umnožavanju crkvenih knjiga, odnosno prelazak na jedan sasvim nov način „*stvaranja relikvija*“, posredno govori o kanonskoj autonomiji Crnogorske crkve prilikom donošenja odluke o upotrebi Štamparije u te svrhe.

Činjenica da se u predgovoru Psaltira nedvosmisleno pominje Cetinje, kao mjesto đe je on štampan, pred arheologe je postavila jasan zadatak da pokušaju locirati Makarijeve radne prostorije u okviru manastira Crnojevića.

Pokušavajući da razriješe to pitanje, a polazeći od principa svoje struke, Olivera Žižić i Milan Pravić su to pitanje ipak ostavili otvorenim, iznijevši i mogućnost da su knjige mogle biti štampane u stranim štamparijama.

Za razliku od njih akademik Pavle Mijović hipotetički je locirao Štampariju u prostoriji iznad potoka, koja u Barbijerijevu planu nosi naziv „*kuhinja nad svodom iznad potoka*“. Na taj zaključak Mijovića je naveo položaj prostorije u okviru Manastira, njena veličina i položaj u odnosu na potok. Upravo činjenica da se ta prostorija nalazi iznad potoka uputila ga je na mogućnost da je voda mogla pokretati vodenički točak koji je opet trebao pokretati štamparsku presu.

Teorijski prihvatljiva, ta teza, prenešena na teren, podrazumijevala bi da vodenički točak presijeca tu prostoriju u pravcu istok-zapad, tačno po sredini, što bi u potpunosti odbacilo njenu funkcionalnost.

Mnogo veću vjerovatnoću, za takođe hipotetičko lociranje Štamparije u okviru manastirske porte, predstavljao bi prostor crkvice Sv. Petra i magacin za municiju, s Barbijerijeva plana.

Arheološka iskopavanja su pokazala da je crkvice Sv. Petra nastala pregradnjom nekih starijih prostorija, a stanje na terenu ukazuje da je upravo apsida onaj najmlađi arhitektonski elemenat koji je promijenio namjenu i izgled tih prostorija. Po svoj prilici na mjestu apside su se ranije nalazila vrata koja su vodila do bunara s čistom vodom, prijeko potrebnom u radu s bojama.

Da bi štamparska presa funkcionisala onako kako je to predočio Pavle Mijović, prostorija za Štampariju bi se morala nalaziti pored potoka, ne nad njim, a upravo takvu poziciju ima crkvice Sv. Petra. Veoma je prihvatljiva i mogućnost da se poslije obnove života u Manastiru, početkom 16. vijeka, ta prostorija osvještala i pretvorila u malu kapelu. U prilog tome ide i činjenica da se na terenu jasno primjećuje da je trijem te Crkvice narušio osnovnu i prvobitnu koncepciju manastirskoga dvorišta a njena apsida je očigledno rađena od nešto većih kamenih kvadara.

U funkciji Štamparije svakako je morala biti i prostorija uz zapadni zid crkvice Sv. Petra. Ona je u 17. vijeku

korišćena kao magacin za municiju, što znači da je za ondašnje prilike, bila kvalitetno izolovana od vlage, što svakako mora biti slučaj i s prostorijom u kojoj se čuva štamparski papir i knjige.

Arheološkim iskopavanjima na Ćipuru nije se izvršilo istraživanje manastirskoga bunara, a nije se išlo ni na probijanje poda crkvice Sv. Petra s mogućnošću da se dođe do starijega poda ranijih prostorija.

S obzirom na visoki nivo održavanja čistoće u manastirima, mogućnost da se dođe do nekih nalaza je mala, ali značaj lokaliteta zahtijeva da se ispituju sve mogućnosti.

Ostaje takođe interesantan i sam naziv crkvice, ako se zna da je uz apostola Petra uvijek vezivan primat Rima, a da je u apostolu Pavlu pravoslavlje gledalo prvoga organizatora starohrišćanske crkve. Kult apostola Petra je u Crnoj Gori izuzetno poštovan, a Petrovdan je prihvaćen kao opštecrnogorski praznik. I crkvica koju je na Lovćenu 1845. godine podigao Petar II Petrović Njegoš bila je posvećena apostolu Petru. Crkvica-kapela koju je na Lovćenu podigao Aleksandar Karađorđević i u koju su 1925. godine prenešeni zemni ostaci Petra II, bila je posvećena Sv. Đorđu.

Ujedno Cetinje, kao sedište Mitropolije, postaje i sedište okupljanja naroda na Zboru, prilikom praznika Svetoga Petra. Petrovdan je tokom 20. vijeka često poistovjećivan s proslavom Lučindana i s kultom Sv. Petra Cetinjskog.

CRNOJEVIĆI I PETROVIĆI

Marjan Mašo Miljić

Crnojevićima, kako dinastiji u cjelini tako i njenim vladarima ponaosob, pripada izuzetno mjesto u ukupnoj crnogorskoj povjesnici, sudbini i budućnosti crnogorskoga naroda i države. U crnogorskom nacionalnom *panteonu* oni su, voljom istorije, svojim državotvornim djelom, duhovnom i kulturnom misijom dobili centralno mjesto.

U istom tom panteonu istaknuto mjesto zaslužili su i Petrovići, glavarska kuća koja je dala mitropolita Danila Šćepčeva, čiji je izbor pozdravio Opštercnogorski zbor horskim klicanjem: „U dobri čas, i srećan nam bio!“ On je došao u sudbonosnome momentu po opstanak Crne Gore i, u simboličkom smislu, učinio pregnuće slično onome Petra Velikoga za carsku Rusiju. Postavio je temelje novovjekovnoj Crnoj Gori, postao rodonačelnik posljednje crnogorske vladajuće dinastije, u Rusiji je našao novu zaštitnicu i pokroviteljicu, ali nije prekidao veze ni s Mletačkom republikom. Stupanje Danila Šćepčeva na stolicu crnogorskih vladika označilo je u mnogo čemu novu epohu u istoriji Crne Gore i za više od dvjesto godina, u dramatičnim vremenima, uticalo na opstanak, sudbinu i budućnost „Zemlje crnih brda“, baštineći manje-više ranije istorijsko, kulturno i državnopravno nasljeđe.

Crnojevići su, u crnogorskoj povjesnici treća po redu izvorna dinastija, učinili mnogo za crnogorsko nacionalno i državno biće: oni su u drugoj polovini XV vijeka u teškom vremenu, ukliješteni između otomanskoga Istoka i katoličkoga Zapada, bili sudbonosna karika koja je odigrala veliku ulogu u ontološkom opstanku naroda i države, slavi njihova imena i evropskoj budućnosti.

Iako su crnogorski narod i država nastali u ranome srednjem vijeku, na autentičnoj i autohtonoj slovenskoj osnovi, u doba dinastije Vojislavljevića kasnije su, u periodu dominacije srpske dinastije Nemanjića, koja je trajala skoro dva stoljeća, uprkos nekoj vrsti autonomije i stalnome otporu, bili izloženi hazarskoj asimilaciji i potiranju dukljanskoga identiteta, u čemu je pored države posebno istrajavala Srpska crkva.

Nakon osamostaljivanja Duklje/Zete u doba Balšića došlo je ne samo do državne već i do nacionalne obnove, ali je duga srpska vladavina ostavila trajne posljedice. Tako je sve više čiljelo i gubilo se šecanje na doba Vojislavljevića, prepokrivano dukljansko-zetsko nasljeđe, ali je do obnove narodnoga i državnoga identiteta ipak došlo, naravno u novim vremenima i uslovima.

Srpska crkva, koja se od vremena posljednjih Balšića nanovo ustalila, čak u periodima samostalnosti Zetske episkopije, kasnije Cetinjske odnosno Crnogorske mitropolije, bila je preko pravoslavlja i šecanja na „izgubljeno carstvo“ nosilac i misionar nametnute srpske svijesti. Međutim, u doba Crnojevića taj uticaj nije bio

tako snažan zato što je ojačala moć crnogorske države i zato što je Srpska patrijaršija, prvi put, ukinuta 1459. s padom Srpske despotovine.

I, zaista, u periodu Crnojevića došlo je, iako se Zeta odnosno Crna Gora nalazila u procijepu između Mletačke republike i moćnog Otomanskog carstva, do još snažnije obnove, državne i kulturne, čija je kruna ulazak u „Gutenbergovu galaksiju“ preko štamparije obodskocetinjske i izuzetno lijepih prvotipnih izdanja. Ispostavilo se da je to bila prva državna štamparija i prva kod Južnih Slovena.

Nakon prinudnoga i tragičnoga odlaska Đurđa Crnojevića iz Crne Gore, posljednjega vladajućeg gospodara iz te znamenite dinastije, i pada zemlje pod otomansku vlast (1496. odnosno 1499), ostalo je vrlo živo šecanje na Crnojeviće i njihovo ukupno nasljeđe, što se vidi po brojnim toponimima, po spomenicima kulture – duhovnim i materijalnim, po snažnoj ukorijenjenosti u narodnome pamćenju i predanju, u anegdotama u narodnim pjesmama, zapisima i dokumentima.

Crnojevića epoha na neki način traje sve do rušenja njihova dvorca (prije 1646) i manastira (1692) na Cetinju.

U jednom izvještaju stoji kako se „još vide ruševine palate gospodara Crne Gore“. Ne zna se pouzdano kad je i kako stradao taj izuzetni spomenik arhitekture, o čijoj ljepoti i veličini svjedoči gravira u cetinjskome Oktoihu prvoglasniku iz 1494. godine. Ivan Crnojević je dvorac, u kome je bila njegova rezidencija, podigao 1482. godine.

Manastir Crnojevića sagrađen je 1484. a porušen 1692. u pohodu skadarskoga paše Sulejmana Bušatlije, kad su ga lagumali Mlečani, povlačeći se ispred Turaka.¹ Tada su izgleda i stradali i ostaci Crnojevića štamparija.

Rušenje Cetinjskoga manastira je označilo kraj Crnojevića epohe i vladavine vladika iz raznih plemena. Nakon Save Kaluđerovića Očinića na čelo Cetinjske mitropolije i za vladiku crnogorskoga izabran je Danilo Šćepčev Petrović, koji se smatra inspiratorom i vođom crnogorske nacionalne revolucije i začetnikom nove Crne Gore pod upravom Petrovića. Petrovići su dali *pet* vladika i *dva* svjetovna gospodara.

Vladika Danilo je, iz pepela, novi manastir zasnovao na lokalitetu bivšega Crnojevića dvorca. Za njega je upotrijebljen materijal (tesani kamen, fragmenti heraldike i plastike itd.) i s dvorca i s manastira. Novi Cetinjski manastir je sasvim novo zdanje. U odnosu na raniji Cetinjski manastir (Crnojevića), ovaj vladike Danila,

¹ U pismu vladike Vasilija Svetome sinodu Ruske crkve, u kome se navodi da poklanja *Psaltir* iz Crnojevića štamparije, stoji: „Ta je štamparija uništena kada su Venecijanci (još prije sedamdeset godina) molili naše Crnogorce da im dozvole da preko Crne Gore izvrše napad na Tursku zemlju“. Tada je i manastir stradao od mine (laguma) koji su Mlečani tajno postavili. – Dr Radoslav Raspopović, *Jedan arhivski dokument o sudbini štamparije Crnojevića nakon pada Zete pod tursku vlast*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore. Nova serija, knj. 5, Cetinje 2009, str. 15-16.

koji su dograđivali njegovi nasljednici, pri Orlovu kršu, mnogo je skromnije veličine i izgleda u odnosu na raniji, bez obzira na to što su u njega ugrađeni renesansni fragmenti s prethodnoga. I taj Cetinjski manastir Turci su tri puta spaljivali i rušili.

Odnos Petrovića prema dinastiji Crnojević je vrlo složen i raznolik, tako da bi zahtijevao analitičniju, detaljniju i znatno širu obradu.

On se može posmatrati na nekoliko nivoa i s više aspekata: historiografskoga, državnopravnoga, graditeljsko-arhitekturnoga, duhovnoga, crkvenoga, književno-umjetničkoga, etnografskoga, geografskoga, onomastičkoga, jezičkoga itd. Svaki od tih segmenata zahtijevao bi zasebnu obradu.

Kao što je poznato o Crnojevićima prvi piše vladika Vasilije Petrović, rodonačelnik crnogorske historiografije i pisac prve *istorije Crne Gore (Istorija o Černoj Gori)*, publikovane u Moskvi 1754. godine.²

Oslanjajući se na dostupne izvore, stare ljetopise i narodno predanje, Mavra Orbina i cetinjske tragove prošlosti, vladika Vasilije je prvi formirao istorijsku sliku o Crnojevićima, istina ne bez grešaka i zabluda, što su njegovi nastavljači preuzimali a neki to klupko uspjeli i da zamrse, naročito kad se radi o rodoslovu te dinastije.

U tome smislu i kod Petra I i kasnijih istoriografisaca „patriotske škole“, iliti dvorske historiografije, o Crnojevićima je pisano u sprezi tradicije i istorije, legendi i istorijske stvarnosti.

² История о Черной Горы, Москва 1754.

Osnovna greška vladike Vasilija je bila, a to je i intencija narodne mašte, da porijeklo Crnojevića izvodi od Balšića i, valjda, tako održi kontinuitet s prethodnom dinastijom. Međutim, kritička historiografija je to odavno odbacila.

Po Vasiliju, Balša (Baoša) je vladao Zetom do punoljetstva svoga sina Jovana Prvoga Crnojevića koga je, navodno, otrovao Vukan (Vukašin) Mrnjavčević. Taj Jovan³ se, po njemu, oženio Marijom, ćerkom Jovana Kastriote, koja mu je rodila sina Stefana Crnojevića. A Stefan Crnojević⁴ je 1421. zavladao Zetom i Crnom Gorom, a oženio se Vojislavom⁵, ćerkom Đerđa Kastriota, zvanoga Skenderbeg, i s njim 24 godine vojevao protiv Turaka u 63 bitke. Poslije Stefana Crnojevića, vojvode i hercega, zavladao je njegov sin Ivan Crnojević, s bratom Đorđem (Đurđem – a kod Njegoša Urošem), koji je na polju Čemovskome 1450. izgubio bitku od turskoga cara Mehmeda Silnoga (Osvajača). U toj bici je poginuo Ivanov brat. Inače, po radonačelniku crnogorske historiografije, on je bio oženjen Vojislavom, ćerkom Luke (Leke) Dukadžina. Ona mu je rodila sina Stefana i ćerku Anđeliju, udatu za srpskoga despota Stefana Slijepoga (Brankovića). Herceg (vojvoda) Ivan Crnojević oženio se Marijom, ćerkom bana bosanskoga Stefana, u čemu

³ Vasilije Petrović, *Istorija o Crnoj Gori*, Titograd 1985, str. 51.

⁴ Isto, str. 65.

⁵ Isto.

se s Vasilijem ne slažu kasniji pisci patriotske škole⁶. Pisac prve istorije pripominje kako je taj Stefan vodio rat protiv svoga zeta Ivana Crnojevića, kome se nije mogao suprotstaviti. Tada je Ivan uzeo ispod Stefanove vlasti Risan, Dračevicu, Konavle, Trebinje i Popovo, nakon čega su se pomirili.

Vladika Vasilije veli da je Ivan Crnojević imao samo dva sina, dok savremena historiografija navodi tri: Đorđa (Đurđa), Stevana i Stanišu i ćerku Anu, udatu za vlaškoga gospodara Radul-bega.

Stariji sin Ivana Crnojevića, Đorđe (Đurđe), oženio se, piše vladika Vasilije, ćerkom mletačkoga dužda Mučiniga (Močeniga). Mlađega sina Stanišu gospodar Zete/Crne Gore dao je kao taoca otomanskome caru Mehmedu II radi očuvanja mira, ali ga je kako pisac kaže, „vjerolomnik Mehmed mlada poturčio i nazvao drugim Sekenderbegom.“

Prvi pisac *Istorije Crne Gore* ističe da je Ivan Crnojević, videći kako se širi Otomansko carstvo, prenio svoj dvor iz Zete u Crnu Goru, na polje Cetinje, i sagradio „predivnu mitropolitovu rezidenciju“. U to vrijeme, piše Vasilije, Ivan je u Veneciji podigao pravoslavnu crkvu posvećenu Sv. Đorđu od Kapadonije. Vasilije konstatuje da je Ivan Crnojević i dvor sagradio u Veneciji, a da je umro u svome dvorcu na Cetinju (1490).

Poslije Ivana Crnom Gorom je zavladao sin mu Đorđe (Đurđe), „koji umire bez dece“, što je netačno jer njegov

⁶ Isto, str. 65-67.

testament svjedoči da je imao dva sina i tri kćeri. I za druge neke podatke Vasilija su demantovali kasniji istori pisci ili kritička historiografija. Kao, recimo, da je poslije Đurđa Crnojevića vladao njegov brat od strica Stefan, sin onoga Đorđa (Đurđa) koji je poginuo u pomenutoj bici na Ćemovskome polju (1450).

Taj Stefan je, po Vasiliju, imao Sina Jovana, koji je, navodno, Crnom Gorom vladao do 1516. godine. Zatim je postao mletački plemić a supruga mu je bila Katarina Orija. Imali su sina Đorđa (koji je takođe bio mletački plemić), a on Konstantina, Solomona i Iliju. Zatim Vasilije prati Konstantina, čije se potomstvo proteže do 1621.

Ono što je još važno istaći jeste da Vasilije kaže da od 1516. poslije hercega Crnojevića Crnom Gorom vladaju mitropoliti, koji su u borbi s Turcima često pomagali Veneciji odnosno Mletačkoj republici.

Sljedeća istorija iz kruga Petrovića jeste *Kratka istorija Crne Gore* Petra I Petrovića Njegoša (1835) objavljena u *Grlici*. Iako u njoj nema suštinske razlike u odnosu na Vasilijevu istoriju, ima i nekih novih detalja, kao, recimo, da je Stefan Crnojević imao tri sina⁷: Ivana, Božidara i Arvanita, nazvanoga Arvanit Hrabri, što je kasnije usvojio knjaz Nikola.

U njoj se pominju ali ne navode Ivanove povelje, a sama vladavina toga crnogorskog gospodara data je detaljnije

⁷ Povjesnica crnogorska: odabrane istorije Crne Gore do kraja XIX vijeka / priredio Marijan Mašo Miljić, Podgorica 1997. – u knjizi je i *Kratka istorija Crne Gore* Petra I, str. 42-64.

i u njoj se prvi put pominje *Crnojevića štamparija*, dok se, što je interesantno, ne pominje Staniša, sin Ivanov.

Simo Milutinović je, po sopstvenome priznanju, svoju *Istoriju Crne Gore* napravio po kazivanju Petra I. U njoj su u prilogu tekstu date Ivanove gramate i epska pjesma o Ivanbegu Crnojeviću i njegovim sinovima, koju je Njegoš uvrstio u svoju antologiju „Ogledalo srpsko“, kojoj je stvarni naslov, po Vuku, bio „Ogledalo gorsko“.

Nakon boravka Jakova Nikolajevića Ozerekovskog u Crnoj Gori 1837. godine ruski carski izaslanik je, po tekstu akademika Branka Pavićevića⁸, odnio za Petrograd i jednu istoriju Crne Gore, koju su po naređenju Petra II Petrovića Njegoša njegovi saradnici specijalno pripremili za imperatora Nikolaja I, na 92 stranice, kaligrafski ispisano, pod naslovom *Statistički opis Crne Gore s kratkim načertanijem Istorije crnogorskog naroda*. Ona predstavlja kompilaciju istorija Petra I i S. Milutinovića, ali ima i novina. Dio od najstarijih vremena do 1711. predstavlja, u stvari, ruski prevod Istorije Petra I, tako da o Crnojevićima suštinski ne donosi ništa novo.

Crnojevići su bili literarna inspiracija Njegošu u *Gorskom vijencu* i Nikoli I u *Balkanskoj carici* i *Knjazu Arvanitu*. Oni nijesu kao književnici bili dužni da se drže istorije.

⁸ Branko Pavićević, *Istorija crnogorskog naroda*: pripremljene 1837. za Nikolaja I, Istorijski zapisi, god. LXV, Podgorica 1992, br. 1-4, str. 7-11.

Obojici Ivan Crnojević je, u antičkom duhu, vođa naroda, državnik i mudrac koga su istorijske okolnosti stavile na velike muke i iskušenja: kako spasti zemlju i narod, sačuvati slobodu.

Kola kao glas naroda u „Gorskome vijencu“ slave Ivana kao oca nacije, vladara i vojskovođu, dok Stanišu osuđuju kao otpadnika, izdajnika, vlastoljubivoga i vjerolomnoga nesrećnika koji vodi tuđu vojsku na svoju otadžbinu. Začudo, Njegoš ne pominje Đurđa Crnojevića, iako je, preko štamparije, Crna Gora „dodirnula nebo“.

U *Balkanskoj carici* knjaz Nikola je oživio jedno doba, ambijent i likove. Radnja drame se dešava na Žabljaku, a ne na Cetinju. Niko nema razumijevanje za poislamljenoga Stanišu i izdajnika otadžbine, koji juriša na Crnu Goru kao Edipov sin na Tebu. Pandan Staniši su Đurđe i Danica – Stankova vjerenica, koja se uzvisila do heroine, crnogorske Antigone.

Posebno je zanimljiv odnos knjaza/kralja Nikole prema dinastiji Crnojević. On se oslanjao na Crnojevića nasljeđe u mjeri koliko je to bilo potrebno njegovim političkim i ideološkim potrebama i ciljevima, a ne kao povratak crnogorskim državnim i kulturnim korijenima, prenoseći u tom nastojanju, po nekom haloefektu, svoje velike i kobne zablude, projektujući svoje vrijeme i vladajuće potrebe u epohu Crnojevića, namećući svoju sliku o njima.

Pred smrt, u egzilu, kod kralja Nikole došlo je do otrežnjenja od opijenosti „srpstvom“ koje mu je kani-balski proždrla i zemlju i narod, i dinastiju i vojsku, crkvu i jezik – i na kraju njega samoga.

On je kroz *Balkansku caricu*⁹ i *Knjaza Arvanita*¹⁰ nametnuo Crnojevićima nekakvo „srpstvo“ svoga doba i svoje, kao i neki vid patriotskog, neosviještenog „crnogorstva“, koje niti je bilo svojstveno njima ni njihovom vremenu. Ali u vremenima crnogorske opijenosti srpstvom i to je bilo veliko pregnuće i put ka otrežnjenju i kralja Nikole i njegovih Crnogoraca, koje je i on sam indoktrinirao svojim zabludama i političkim ciljevima.

U narodnom predanju je ostalo kako su, navodno, Petrovići – naročito knjaz/kralj Nikola, uništavali i uništili brojne tragove prošlosti koji su svjedočili o Crnojevićima i njihovoj historijskoj veličini i kao takvi mogli da umanje historijsku veličinu i slavu vladalačkoga doma Petrovića, za što u dokumentima nema nikakve potvrde, već se radi o narodnome ogovaranju i mašti koja u predanju ispreda anegdote, u kojima zna da bude sačuvano i racionalno jezgro, kao ključ za odgonetanje onoga što je u sferi iracionalnog.

Ipak, na kraju, da konstatujemo odnos Petrovića prema Crnojevićima je, iako složen, vrlo pozitivan i afirmativan. Oni su, u odnosu na vrijeme prije njih, ipak čuvali i sačuvali njihovo historijsko-kulturno nasljeđe, shvatajući da su oni izvorna crnogorska dinastija, da i pored nametanoga nasljeđa Nemanjića, oni u svemu mogu biti paradigma, važna karika u višestoljetnoj povjesnici Crne Gore.

⁹ Nikola I Petrović Njegoš, *Drame i dramski fragmenti*/ priredio Ratko Đurović, Cetinje-Titograd 1990, str. 7-222.

¹⁰ Isto, str. 223-290.

U doba knjaza Nikole upriličena je jubilarna proslava na Cetinju, kojoj je dat veliki publicitet a objavljena je i *Spomenica* s obilježavanja četiristogodišnjice Obodske štamparije.

Ipak, „Balkanska carica“ bila je kruna odnosa Petrovića prema dinastiji Crnojević, početak dijaloga sa sopstvenom prošlošću, povratak svojoj istoriji i kulturi, početak otrežnjenja koje je, uz brojna iskušenja, dovelo do crnogorske obnove, nacionalne i državne – u istom pravcu i smjeru kuda su bili krenuli i Ivan i Đurđe Crnojević.

UMJETNIČKA KULTURA U DOBA CRNOJEVIĆA

Aleksandar Čilikov

Period državne istorije Crne Gore XV vijeka dominantno obilježava vlast dinastije Crnojevića. Već krajem XIV i početkom XV vijeka sve moćnija i uticajnija vlastelinska porodica Crnojevića – nazivana i Đuraševići – preko svojih predvodnika Radiča, Stefana, Dobrivoja, Đurađa i Lješa, svojim političkim djelovanjem ugrožava gospodarski status Balšića i srpskih despota na prostoru Zete – Crne Gore. Definitivno, nakon 1455. godine, kad je Stefan (Stefanica) Crnojević sa zborom Gornje Zete – predstavnici 51 „opštine“ ili „družine“ – priznao mletačku vlast, porodica Crnojević preuzima dinastički tron koji će u Crnoj Gori održavati sve do 1496. godine. Preuzevši set dažbinskih i poreskih obaveza prema republici Sv. Marka, Stefanica je praktično zadobio apsolutnu vlast – ne postoji bilo kakav relevantan podatak da su one poštovane, pa čak novi gospodar ne uvažava ni obilježja venecijanskoga lava umjesto koga suvereno ističe dvoglavoga orla kao simbol potpune političke samostalnosti.

Iako XV vijek predstavlja turbulentno doba u kome nije bilo mnogo mogućnosti za realizaciju elitnih umjetničkih projekata, pored dejstava na političkom,

ekonomskom i duhovnom planu, Crnojevići ne zapostavljaju ni aktivnost na fonu stvaranja umjetničke kulture o čemu svjedoče brojni zanimljivi primjeri.

Lišeni mogućnosti potpunog posijedanja starih urbanih primorskih kompleksa – Kotor, Budva, Ulcinj... – Crnojevići, uglavnom, stoluju u manjim utvrđenim gradovima – prijestonica Žabljak na Skadarskom jezeru; Đurđevac iznad Budve; Soko u Štitarima i Riječkom gradu (Obodu) iznad Rijeke Crnojevića. Njihova vladavina okončava se u Cetinjskom polju, đe su zasnovali prijestonicu Cetinje na prostoru svojih tradicionalnih planinskih katuna.

Jedno od najvažnijih strategijskih uporišta Skadarskoga jezera vjekovima je predstavljao utvrđeni grad Žabljak. Izgrađen je na jednom kupastom brdu, nedaleko od rijeke Morače a južno od Gornjeg blata skadarskog. Tokom proljeća, kad je nivo jezera ekstremno povećan, brežuljak s gradom postaje ostrvo i veza s kopnom moguća je samo putem raznih plovila. Pretpostavlja se da je u prošlosti na tome mjestu bio formiran grad Lug, koji pominje Konstantnin Porfirogenit, kao politički i vojni centar stare dukljanske župe Podlužje. U doba vladavine srpske dinastije Nemanjića svakako je predstavljao važno fortifikaciono uporište. Poznato je da 1453. u Žabljaku boravi vojska despota Đurađa Brankovića, a sve do turskih osvajanja i predaje grada 1478. godine u njemu stoluje crnogorski vladar Ivan Crnojević. Najstarije graditeljske slojeve utvrđenog grada predstavlja dio zapadnih bedema i kula

kod glavne gradske kapije. Ostali segmenti pošeduju karakter mletačkog manira građenja što je i logično s obzirom na jake političke veze Crnojevića i Venecije. Unutar gradskih bedema, za vrijeme Ivanovog stolo- vanja, nekad su postojale ekonomske i zgrade za stanovanje, kasarna i prostrana cistijerna. U sklopu unu- trašnjih površina počasno mjesto je zauzimala stara crkva Sv. Đorđa – moguće zadužbina Đurađa Crnoje- vića iz prve polovine XV vijeka – koja je nakon turskog osvajanja bila pretvorena u džamiju. Nad ostacima srušene građevine, kako se smatra, u XX vijeku je podignuta školska zgrada.

Utvrđeni grad Đurđevac – pominje se i kao Stipanica i Stefanica – nalazi se u ataru sela Pobora, iznad Budve. Iz jednog ugovora Đurađa Brankovića i Mlečana, sklo- pljenog u Vučitrnu 1426, čita se da je tvrđavu Đurđevac sagradio Stefanica, sin Đurđa Đuraša. Jedna od odredbi ugovora odnosila se i na zahtjev Mlečana da se, zbog vo- jnih pretenzija Stefanice, utvrđeni gradić sruši, što je, kako se pretpostavlja, i obavljeno 1435. godine. Pored vojnog, Stefaničin grad je imao i stambeni karakter a u njemu se nalazila i crkva, moguće, posvećena Sv. Đorđu.

U jednoj povelji kralja Alfonsa izdatoj Hercegu Stjepanu Vukčiću iz 1444. godine pominje se utvrđeni grad Soko (Socho castello et contaro) lociran kod sela Štitara u cetinjskoj opštini. Na mjestu srednjov- jekovnoga kompleksa, sudeći po izvjesnim materijalnim ostacima, nekad je egzistirala ilirska gradina. Uspon političkoga i vojnoga uticaja Crnojevića rezultirao je

preuzimanjem i dodatnim utvrđivanjem grada koji je Stefanica preteo od despota Đurađa Brankovića. O nekadašnjoj važnosti Sokola svjedoči podatak da je u novembru 1453. gospodar Stefanica od Venecije za odbranu dobio posadu od trideset ljudi – „uno svo castelo Chiamato Falcone che sta su un Fortissimo passo“. Arhitektonska struktura utvrđenog grada nepravilnog oblika, proširenog i dodatno utvrđenog u doba Stefaničinog posijedanja, prilagođena je krševitom razuđenom terenu. Na gradskoj lokaciji – Soko je zapustio nakon turskih osvajanja, a u XVIII vijeku je u ruševnom stanju – uočava se, prema ševerozapadu, objekat tipa citadele. Središnji dio unutrašnjeg prostora zauzimala je cistijerna a prema jugoistoku malena crkvice. Po jedna polukružna kula bila je smještena na najševernijem i najjužnijem dijelu grada. Soko, danas gotovo zaboravljen, u prošlosti je predstavljao veoma važno crnogorsko središte koje je pošedovalo sve tipične karakteristike srednjovjekovnoga grada – odbrambeni zidovi, citadela, kule, cistijerna, crkva, stambeni objekti...

Povlačeći se pred Turcima, nakon pada prijestonice Žabljaka, Ivan Crnojević, moguće na mjestu ostataka nekog antičkoga utvrđenja, osniva na brdu Obod takozvani Riječki grad, dajući mu status državne prijestonice. U novoformiranom naselju crnogorski vladar podiže i manastir posvećen Sv. Nikoli, pri kome je, prema starim predanjima koja se ne mogu naučno potvrditi, započela rad čuvena ćirilická štamparija koja će biti prenešena na

Cetinje. Početkom XVI Turci osvajaju Riječki grad i u njemu obitavaju sve do početka XVIII vijeka kad ga oslobađa pleme Ceklinjana. Za vrijeme turskoga upravljanja Ivanova zadužbina je bila pretvorena u džamiju koja će, nakon oslobođenja, biti srušena i umjesto nje izgrađena sadašnja crkva. O arhitektonskom sklopu obodskog grada ne može se gotovo bilo što reći jer su materijalni tragovi najvećim dijelom uništeni, osim djelova novoizgrađene crkve i ostataka nekadašnje cistijerne.

Crnojevičke utvrđene gradove u primorskom zaleđu karakteriše gradnja na uzdignutim i oštrim stijenama, dobra fortifikacija i uska površina. Borba za političku prevlast i mukotrpan ratnički život nijesu u prvoj fazi njihove vladavine dozvoljavali neke kompleksnije i sveobuhvatnije arhitektonske poduhvate.

Prvi podaci o prisustvu organizovanog života na Cetinju, posljednjoj crnojevičkoj prijestonici, potiču iz vremena 1440 – 1450. godine. Vezani su za posjede gospodarske familije Crnojevića u Cetinjskom polju đe su obitavali pastiri koji su održavali plemenske posjede stare Zete i obližnjeg Kotora. Na tome prostoru, sudeći po arheološkim nalazima, živjelo se još u doba neolita a bez sumnje ruralni tip stanovanja postojao je i u ranijim fazama srednjega vijeka. Začetak formiranja naselja gradskoga tipa nametnule su izuzetno nepovoljne historijske okolnosti izazvane turskim osvajanjem Balkana. Ustuknuvši pred naletima brojnijih otomanskih osvajača, vladar Crne Gore, Ivan Crnojević izmješta prijestonicu sa Žabljaka, i nešto kasnije Oboda, u cetinjsko

kraško polje, što je uključivalo i dislokaciju najvažnije vjerske organizacije – Mitropolije crnogorsko-pri-morske. Za potrebe novoustanovljene prijestonice, Ivan 1482. godine, u podnožju brda Orlov krš, gradi reziden-cijalni dvorski kompleks, a dvije godine kasnije pristupa izgradnji Cetinjskog manastira, posvećenog Rođenju Bogorodice. Ivanov dvorac je srušen a pretpostavlja se da je bio podignut na mjestu sadašnjeg Cetinjskog manastira – pojedini istraživači smatraju da je njegov izgled predstavljen na graviri Oktoiha petoglasnika, knjige iz kultne štamparije Crnojevića, đe je predstavljen na prikazu Sabora Sv. Jovana Krstitelja.

Ranu fazu sakralnog graditeljstva Crnojevića reprezentuje manastir Kom. Pretpostavlja se da su ga izgradili u prvoj četvrtini XV vijeka, vjerovatno između 1415. i 1427, Đurađ i Lješ Crnojević. Svetilište posvećeno Uspenju Bogorodice locirano je na brijegu Komu ostrva Ondrijske gore na Skadarskom jezeru, koje se nalazi u blizini srednjovjekovnoga Žabljaka. Nukleus manastira čini jednobrodna crkva zasvedena blago prelomljenim – ovoidnim gotičkim svodom. Negđe oko sredine XV vijeka uz severni zid dodata je mala kapela s apsidom – istovremeno s južne strane dograđena je pravougaona prostorija bez apsidalnog dijela. Realna je pretpostavka da su se u pomenutim paraklisima sahranjivale ugledne ličnosti iz kruga crnojevićke familije. Kasnije, tokom XVI vijeka, sa zapadne strane, postavljena je kamena osnovica za potrebe formiranja trijema. Kompleks Koma čine i prostrano manastirsko dvorište,

oivičeno kamenim zidom, sa zgradama konaka. S istočne strane manastirske porte postavljen je glavni ulaz s većim pravougaonim otvorom od klesanog kamena. Unutrašnjost crkve Uspenja Bogorodice freskopisana je u drugoj polovini XVI, dok nam je svjedočanstvo zidnog slikarstva XV vijeka sačuvano u južnoj kapeli sa apsidom. Manastir Kom, u kome je izvjesno kratko vrijeme egzistiralo šedište Zetske Mitropolije, pošедуje karakter dinastičkog mauzoleja. Naime, u podu naosa komske crkve nalaze se četiri nadgrobne ploče. U pitanju su pokrovi vječnih počivališta Đurđa i Lješa Crnojevića – s južne strane, te Stefana (Stefanice) i Mare Kastrioti, roditelja gospodara Ivana. Kako je istraživačkim radovima konstatovano da se samo ispod Lješeve nadgrobne ploče nalazi raka s kosturom, vjeruje se da su ostale dislocirane iz nekog od paraklisa ili prostora trijema. Kvalitetom klesarskog umijeća ističu se Stefaničina i Marina nadgrobna ploča. Karakterišu ih ukrasi tipični za dekoraciju srednjovjekovnih stećaka – Stefanica – i vrhunske gotičke plastike – Mara.

Interesantan je podatak da jednostavnom ljepotom i kvalitetom zidanja komsku arhitekturu prevazilazi malena crkvice Sv. Đurđa po kome je i dobio ime Đurđevac – utvrđeni Stefaničin grad. Jednobrodne osnove, manja od komske, s polukružnom apsidom, građena je od solidno obrađenih većih tesanika poređanih u gotovo pravilne redove. Iako u ruševnom stanju, djelimična očuvanost upućuje na formiranje

poluobljučastog podužnog svoda koji se, usljed izostanka pilastara, oslanjao direktno na zidove.

Tipa sličnog đurđevačkom je i nešto veća crkva grada Sokola čiji je patron nepoznat. Nešto više zidova do danas je opstalo u oltaru i ševnom dijelu jednobrodne crkve koja je imala podužni svod sa ojačavajućim lucima – zidana je nešto manje vješto od one u Đurđevcu a u crkvenom naosu postoje ostaci dvije grobnice.

Najljepše crkveno zdanje perioda prije stupanja Ivana Crnojevića na vladarski tron Crne Gore jeste crkva Uspenja Bogorodice na skadarskom ostrvu Gorici – zvanom i Beška. Na osnovu sačuvanog natpisa nad zapadnim ulazom hrama, u saznanju smo da je građevinu, kao zavjetnu nadgrobnu crkvu, podigla 1439. godine Jelena, kćerka srpskog kneza Lazara Hrebeljanovića i supruža zetskog vladara Đurađa II Stracimirovića Balšića. Jelenin zavjetni hram, bez kupole, pošeduje jednobrodnu osnovu i ovoidni gotički svod. Uz bočne zidove sazidana su dva paraklisa sa apsidama od kojih je južni bio u obliku otvorenog trijema – pretpostavlja se da je služio za postavljanje grobnica. Jelenin hram, između ostalog, karakteriše nesumnjivo najljepša zapadna fasada sačuvana iz vremena Crnojevića. Ukrašena je jednostavnim reljefima, uklesanim ktitorskim natpisom, freskopisanim nišama i elegantnim zvonikom na preslicu s jednim oknom – raspored elemenata na zapadnoj fasadi fascinira harmoničnošću tipičnom za antičko graditeljsko nasljeđe a „plemeniti“ odnos između krova i tijela crkve spomenik karakteriše nekom prefinjenom elegancijom.

Vremenima XV vijeka, dominantno iz perioda prije početka vlasti Ivana Crnojevića, pripada i veći broj hramova čiji ktitori – katkad i patroni – u pojedinim slučajevima nijesu poznati: hram u selu Đalci kod Cetinja; Tekiša na Maskišu kod sela Ckla na albanskoj granici; crkve posvećene Sv. Petki u Spiču i Šušnju; Sv. Nikola kod sela Dobre Vode; Sv. Ilija kod Veljega Sela; crkvice u selu Runje blizu Ostrosa... Svi ti hramovi skromnih razmjera, koncentrisani na visovima iznad Skadarskog jezera, u okolini Bara, Spiču i prostoru plemena Mrkojevića, imaju približno identične arhitektonske karakteristike – jednobrodna osnova; polukružne apside; prelomljene gotičke svodove ojačane lukovima oslonjenim na pilastre. Prema osnovnom karakteru, crkve građene u prvom razdoblju vladavine Crnojevića – prije vladanja Ivanovog – u potpunosti su modelovane prema zapadnjačkim arhitektonskim uzusima – planovima gradnje tipičnim za Crnogorsko primorje još od preromaničkih vremena u koja su utkana pojedina savremena gotička rješenja. Može se opravdano tvrditi da je rezultat zapadnjačkom načina zidanja crnojevićkih hramova prve polovine XV vijeka u uskoj vezi s angažmanom primorskih graditelja – posebno onih iz Bara kojim su Crnojevići jedno vrijeme i upravljali.

Najreprezentativniji hram perioda vladavine Crnojevića, sagrađen je u prijestonici Cetinju. Nakon podizanja dvorca 1482, gospodar Ivan Crnojević je 1484. godine dovršio i svoju zadužbinu, manastir posvećen Rođenju Bogorodice, poznat i pod imenom stari Cetinjski

manastir. Sakralni kompleks površine 1400 kvadratnih metara sastojao se od dvije crkve patronalne Bogorodičine i manje, posvećene Sv. Petru ekonomskih i stambenih objekata. Arheološkim istraživanjem Ćipura, lokaliteta na kojemu je podignut manastir i relevantnih arhivskih izvora, može se zaključiti da su se u tek formiranom prijestonom gradu inkorporirali elementi ondašnjih savremenih iskustava razvijene zapadnoevropske renesansne arhitekture. 1692. godine, prilikom pohoda skadarskog paše Mahmut Bušatlije, stari Ivanov manastir je potpuno razoren. Nad njegovim ostacima, trudeći se da zadrži arhitektonske forme nekadašnje glavne crkve rođenja Bogorodice, crnogorski knjaz Nikola 1890. finansira izgradnju takozvane „dvorske crkve“ posvećene starom patronu. Danas je Nikolin hram svojevrsan staro-crnogorski vladarski mauzolej jer su u njemu postavljene grobnice osnivača Cetinja Ivana Crnojevića, kralja Nikole i kraljice Milene. Rodonačelnik dinastije Petrović Njegoš, vladika Danilo, između 1701. i 1704. podiže novo svetište na lokalitetu nekadašnjeg Ivanovog dvorca. U obnovljenom i dislociranom manastiru iznad vrata priprate nevelike crkve ugrađena je originalna ploča s Ivanovim ktitorskim zapisom. Sudeći prema situacionom planu starog manastira, koji je izradio, u godini rušenja, mletački inženjer Frančesko Barbijeri čini se da je Ivanova zadužbina imala izgled trobrodne bazilike. Rezultati arheoloških istraživanja pak upućuju na jedno-brodnu crkvu okruženu kolonadom koja je poput trijema opkoljavala građevinu što, uz dodate bočne apside, može

asocirati na elemente trobrodnosti. Pretpostavlja se da je Ivan želio na Cetinju realizovati građenje hrama nalik na monumentalnu dubrovačku katedralu Sv. Marije čije forme i model zidanja su dobro poznavali dubrovački neimari koji su, najvjerojatnije, učestvovali u cetinjskom poduhvatu. Arhitektura crkve rođenja Bogorodice biće u narednom, XVI vijeku, uzor prilikom građenja nekih značajnih bogomolja – manastira Tvrdoš kod Trebinja, Piva kod Plužina, Nikoljac u Bijelom Polju.

Podižući brojne crkve i manastire vladari Crnojevići su svakako vodili brigu i o njihovom slikarskom ukrašavanju. Prema pravoslavnom kanonu crkveni enterijer neizostavno krasi oltarska pregrada – ikonostas s ikonama. Ikone iz vremena vladavine Crnojevića nijesu sačuvane no svakako ih je bilo u većem broju o čemu svjedoče i pojedini arhivski izvori. O njihovom porijeklu, majstorima i radionicama mogu se izvoditi samo hipotetični zaključci. Čini se logičnim da su crnojevićke hramove ikonama opskrbljivali kotorski i italokritski ikonopisci a moguće da su pri manastirima, posebno Cetinjskom, i postojali domaći slikarski ateljei. Slična situacija se pokazuje i na fonu analize zidnoga slikarstva od čega je sačuvana samo freska Bogorodice u ševnom paraklisu crkve manastira Koma – kvalitetan slikarski rad lazurnog kolorita iz druge polovine XV vijeka slikan u nekom od kotorskih ikonopisnih ateljea. Od ostalih crnojevićkih hramova izvjesno je da su bile freskopisane crkve na Sokolu, Gorici – Beški i, moguće, patronalna Cetinjskog manastira.

Crnojevičku umjetničku kulturu reprezentuju i djela iz domena vajarstva, fragmentarno sačuvana. Riječ je o grupi od jedanaest velikih kapitela i jedne parapetne ploče koji su bili klesani za potrebe ukrašavanja Ivanove zadužbine – crkve rođenja Bogorodice. Parapetna ploča pravougaonog oblika sa grbom Crnojevića i šest kapitela inkorporirani su u arhitekturu novog Cetinjskog manastira. Među dobro klesanim kapitelima, stvorenim rukom, kako se smatra, dubrovačkih majstora posebno se ističu oni sa grbom Crnojevića – dvoglavi orao pod čijim su kandžama dvije kugle koji koncepcijom pripadaju renesansnoj umjetnosti. Ostala arhitektonska plastika stvarana je u duhu gotičko-renesansnih rješenja.

Možda najznačajnija tekovina umjetničke kulture vremena Crnojevića javlja se na samom kraju njihove vladavine. Iako djela minijaturnog slikarstva crnojevičke Crne Gore nijesu sačuvana, pri značajnijim manastirskim centrima – Kom, Gorica – Beška, Sv. Nikola na Obodu, Cetinjski manastir egzistirale su skriptorije. U okviru izrade rukopisnih knjiga primat je imao Cetinjski manastir u kome je, pouzdano znamo, 1484. prepisan jedan Zbornik dok je knjiga Časoslov ispisana 1486. na Ivanovom dvoru rukom „nedostojnog roba“ Nikole Kosijera. Uviđevši potrebu za snabdijevanjem bogomolja neophodnim knjigama, Ivan Crnojević i sin nasljednik Đurđe formiraju pri Cetinjskom manastiru prvu ćiriličku štampariju na Balkanu. Pored činjenice da je u malenoj Crnoj Gori, pritisnutoj od strane Turaka, pojava štamparije predstavljala kulturni uzlet najvišeg

ranga, ona je i fenomen zato što, prema mišljenju stručnjaka, predstavlja i prvu državnu štampariju na svijetu. Iz te znamenite štamparije svijet je ugledalo pet dragocjenih izdanja: „Oktoih Prvoglasnik“ i „Oktoih Petoglasnik“, štampani između 1493. i 1494.; „Psaltir sa posljedomanjem“ i „Trebnik“ (Molitvenik), 1594–1595. i „Četvoroevangelje“ 1496. godine. U ondašnje vrijeme, taj izuzetno težak i kompleksan posao obavio je štampar Makarije sa sedam pomoćnika. Pretpostavlja se da su cetinjski štampari tipografski zanat izučili u Veneciji đe su gospodari Crnojevići imali određen uticaj preko razvijenih političkih i bračnih veza. Cetinjska štamparija obilježava početak kulturnog procvata Crne Gore – procvata koji će u korijenu sašeći turske invazije. Gubitkom samostalnosti brojnih teritorija te usljed sve lošijih političkih i ekonomskih prilika, približavanje kulturi Zapadne Evrope biće zaustavljeno. Poslije prestanka rada cetinjske štamparije, 1496, njena tradicija će se nastaviti kroz rad Božidara Vukovića Podgoričanina koji je oformio ćirilčku štampariju u Veneciji. Ljepota i kvalitet grafičkog ukrasa knjiga iz Crnojevića štamparije koncipiranih u gotičko-renesansnom maniru, predstavljaju raritet u staroj južnoslovenskoj crkvenoj literaturi.

Potpunu nepoznanicu predstavlja umjetnički karakter nekih segmenata primijenjene umjetnosti vremena vladavine Crnojevića – umjetnički obrađen tekstil, staro zlatarstvo, keramika, duborez.. Pouzdano se zna da je stari Cetinjski manastir, pored ikona, bio bogato opremljen i skupocjenim putirima, kandilima, kadionicama i

brojnim drugim crkvenim sasudima a ne treba sumnjati da su i vladarske rezidencije, posebno cetinjski dvorac, bile prepune luksuznih predmeta. Sudeći po dominantnom osloncu Crnojevića na kulturu Zapadne Evrope o čemu ubjedljivo svjedoče arhitektura i likovna djela, identično se može smatrati i u pogledu umjetničke konotacije djela primijenjene umjetnosti. Teško se može pouzdano govoriti o domaćim radionicama umjetničkih zanata u Crnoj Gori Crnojevića – postojeća saznanja su krajnje minorna – ali je moguće logikom pretpostaviti da su umjetnički obrađeni funkcionalni predmeti poticali iz primorskih sredina, prije svih Kotora i Dubrovnika, i brojnih italijanskih radionica.

Izloženi, krajnje sumarni, pregled umjetničke kulture iz vremena vladavine Crnojevića Crnom Gorom, nije dovoljan za potpuno i precizno tumačenje njenog karaktera i značaja. Razlog takvom stanju leži prvenstveno, pored fizičkog uništenja brojnih umjetničkih tragova i dostignuća, u nedovoljno obavljenim arheološkim, arhivskim i istorijskim istraživanjima. Ono što se čini neospornim je činjenica da su se svi bitni segmenti crnojevičke umjetničke kulture razvijali apsolutno u znaku zapadnjačkih kreativnih iskustava. Raskošni Cetinjski manastir s patronalnom crkvom u vidu reprezentativne zapadnjačke katedrale, kao kruna umjetničkih dostignuća slavni Crnojevića, o izrečenom na ubjedljiv način svjedoči.

SKUP O CRNOJEVIĆIMA POSTAĆE TRADICIONALAN

Marko Špadijer

Od samog osnivanja Matice crnogorske tema Crnojevića našla se u žiži njenoga naučnog interesovanja. Ne samo zbog toga što se u vrijeme Ivana Crnojevića, „oca Crnogoraca“, ustalio naziv naše domovine – Crna Gora, poslije Duklje i Zete, već i zbog toga što su u vrijeme osnivanja Matice pale značajne godišnjice vezane za tu dinastiju. Pripremala se velika državna proslava pola milenijuma crnogorskoga štamparstva. Kako je Crna Gora prihvatila vazalni odnos prema Miloševićевой Srbiji, tako je odbor za proslavu pri Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti promijenio naziv jubileja, prilagođavajući se dominantnoj političkoj svijesti. Umjesto proslave zvjezdanog trenutka crnogorske kulture, da bi ugodili Beogradu, slavilo se 500 godina prve štampane ćirilske knjige na slovenskom jugu.

Matica je reagovala višestruko. Prvo smo, 17. januara 1994, na dan oficijelne proslave, na Cetinju održali neku vrstu protestnoga skupa, zajedno s Crnogorskim PEN centrom i Crnogorskim društvom nezavisnih književnika, na kome smo izrazili neslaganje s tretmanom Crnojevića štamparije. Tada smo konstatovali „Ova naša Akademija je skromni doprinos moralnom otporu protiv

onih koji kapitulantski pristaju da se jedan od najsajnijih datuma kulture ne imenuje kao crnogorski. Ona je i čin nepristajanja da se na ovom podlovcenskom prostoru utru i prekinu putevi širenja mediteranske kulturne raznolikosti. Biti na ovoj strani danas je intelektualni izbor, a prkos režimu koji omogućava dominaciju asimilatorskog duha u Crnoj Gori je pitanje nacioanalne časti“.

Prva knjiga koju je publikovala Matica bila je „Pashalne tablice Đurđa Crnojevića“ autora Boška Mijanovića u kojoj je analiziran postupak štampanja i prikazano svestrano obrazovanje, između ostaloga i znanje iz astronomije, koje je omogućilo Đurđu Crnojeviću da izradi originalne pashalne tablice.

Matica je takođe objavila monografiju „Andrija Paltašić – Kotoranin“ dr Miloša Miloševića i publikovala „Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskoga štamparstva“ u kome je objavljeno više priloga, analiziran značaj Crnojevića štamparije, iznijeti novi podaci o crnogorskom štamparstvu i objavljen tekst Vinka Malaja o Đon Buzuku, prvom albanskom štamparu.

Toliko o „tradiciji“ Matice u vezi s Crnojevićima. Glavni razlog organizovanja ovoga simpozijuma na Ivanovim koritima jeste potreba obnavljanja nacionalne istorijske memorije. Crnojevići su nesporni gospodari Crne Gore u posljednje četiri decenije 15. vijeka. Cetinje je u njihovo vrijeme postalo i bilo narednih pola milenijuma politički i kulturni centar Crne Gore. Lovćen je za Crnojevića postao sveta planina. Crnogorsku državotvornu ideju baštini od Crnojevića i ona je bila magnetno jezgro za

održavanje duha nezavisnosti. To su više nego dovoljni razlozi za održavanje ovoga skupa.

Bili smo svjesni da za kratko vrijeme pripreme skupa nećemo moći doći do novih naučnih podataka i da ćemo se morati osloniti na već poznate činjenice. Činjenice i nijesu toliki problem crnogorske historiografije koliko njihova interpretacija i stavljanje u razne političke i ideološke koncepte.

Naš cilj je da se vratimo na izvore, razbistrimo naslage žabokrečine, opterećenje stereotipima i da, nakon inventara dostignutih saznanja, otvorimo dileme i pokušamo dati odgovore u skladu s našim vremenom. Držimo da je to pouzdan put za kultivisanje identiteta.

Jedan od stalnih izazova vraćanja u prošlost upravo je vrijeme Crnojevića. Moramo s više „reflektora“ osvijetliti kraj 15. vijeka kako bismo shvatili dubinu mraka u kojem je Crna Gora poslije toga živjela do 19. vijeka. Dinastija Crnojevića, civilizovanih Evropljana, obrazovanih vitezova koji prihvataju blistave ideje Renesanse i tek otkriveno štamparstvo pokretnim slovima, bila je posljednji kulturni ešalon prije civilizacijskog sunovrata. Crna Gora se poslije njih opet našla na limesu. Između Istoka i Zapada, pravoslavlja i islama. Postala je izolovana, uboga, siromašna, okružena moćnim neprijateljima, nepismena. Borba za slobodu je postala religija, a kultura reducirana na usmeno stvaralaštvo. Nije živjelo šecanje na kulturu, već na junastvo i tek nakon 400 godina šetili smo se štamparstva. Kakva nacionalna drama i kakav izazov za istraživanja puteva duhovnosti i neotpornosti na kulturnu asimilaciju.

Jedan od ciljeva Matice crnogorske jeste da pomogne da se mozak novih generacija ne opterećuje previše istorijom ili bolje reći da se oslobodi već izvršenog opterećenja. Nas muči dilema kako održati nacionalnu memoriju, stvarati svijest o poštovanju sopstvenih vrijednosti i pijeteta prema doprinosu minulih generacija, a pritom ne biti konzervativan, nacionalistički uobražen i netolerantan. To je posao za psihologe, istoričare, pedagoge, pisce udžbenika, medijske poslenike, muzejske radnike, nastavnike, kreatore prosvjetne politike, političare. Ali i za slikare, književnike, istoričare umjetnosti... Primjera radi, koliko smo uradili da održimo u vitalnom stanju artefakte iz raznih perioda ili stare crnogorske prijestonice. U vrijeme vizuelnih komunikacija koliko stimulišemo slikare da izrade portrete ličnosti iz crnogorske istorije ili istoričare umjetnosti da modeliraju spomenike kulture i graditeljstva?

Dužnost mi je da u ime Matice rezimiram rezultate ovoga skupa.

Bez pretenzija na precizan sud o vrijednostima saopštenja, uz zahvalnost za učešće, mogu da konstatujem da je skup okupio značajan broj učesnika raznih profesionalnih profila: istoričare, arheologe, pjesnike, istoričare umjetnosti, politikologe, toponomastičare... To svjedoči da je tema intrigantna i inspirativna za multidisciplinarna istraživanja. U interesovanju učesnika za ovaj skup našli smo razlog za ustanovljavanje tradicije održavanja Dana Crnojevića na Ivanovim koritima, svake godine u septembru, u organizaciji

Matice crnogorske i uz saradnju JU „Lovćen – Bečići“, čiji nam je direktor Sreten Mrvaljević ove godine bio izuzetno dobar domaćin.

Matica crnogorska apeluje na naučne radnike, medijevliste, da nastave istraživanja u arhivima u Veneciji i Carigradu, kako bi se došlo do novih podataka o periodu Crnojevića. Nastojaćemo da za naredne susrete obezbijedimo učešće naučnika iz susjednih zemalja.

Matica namjerava da objavi zbornik o Crnojevićima u kome bi bili sakupljeni najbolji tekstovi o tome periodu crnogorske istorije, kako bi se na jednom mjestu našli dometi dosadašnje historiografije.

Matica apeluje da se nastave istraživanja o graditeljstvu u doba Crnojevića, da se napravi popis svih toponima koji su vezani za Crnojeviće i da jedna stručna ekipa obiđe lokalitet gradine iznad sela Grbavci i inicira istraživanja. Svi radovi sa simpozijuma biće objavljeni kao prilog časopisa „Matica“, a ako redakcija odluči, i kao poseban zbornik.

Ustanovljavanje lokacije Ivanovih korita za održavanje simpozijuma o Crnojevićima, otvara mogućnost da se mnogo šire valorizuje duh mjesta. Lovćen s Njegoševim mauzolejom, Ivanbegovina, blizina Njeguša, Cetinja, Kotor, Budve, Tivta, pa i Podgorice i cijele Crne Gore, idealni je ambijent da se njeguje posebna vrsta patriotske energije, održavaju razne narodne svetkovine, smotre raznolikosti crnogorske tradicije i savremene kulture, susreti crnogorskih iseljenika, dece i omladine.

SADRŽAJ

Čedomir Drašković [Predgovor]	7
Branko Banjević <i>Pozdravna riječ</i>	17
Božidar Šekularac <i>Crnojevići u izvornoj građi</i>	19
Živko M. Andrijašević <i>Politička upotreba tradicije Crnojevića u XVIII i XIX vijeku</i>	35
Čedomir Marković <i>Graditeljska baština Crnojevića</i>	67
Branislav Borozan <i>Sakriveni iskaz gravure iz cetinjskog Oktoiha</i>	103
Dorđe Borozan <i>Stefan (Stefanica) Crnojević</i>	137
Radovan Radonjić <i>O političkom nasljeđu Crnojevića</i>	153
	389

Zvezdan Folić		
<i>Samosvojnost Zetsko-cetinjske mitropolije u državi Crnojevića</i>		211
Adnan Čirgić		
<i>Jezik izdanja Crnojevića štamparije u svjetlosti dosadašnjih izučavanja</i>		225
Sreten Zeković		
<i>Testament Đurđa Crnojevića i druga jezička krivotvorenja</i>		235
Šerbo Rastoder		
<i>Kratak osvrt na proces islamizacije u Crnoj Gori (XV-XIX)</i>		261
Radoslav Rotković		
<i>Istorijsko i neistorijsko u pjesmi „Ženidba Maksima Crnojevića“</i>		267
Aleksandar Saša Samardžić		
<i>Dosadašnji izvori o grbovima Crnojevića</i>		287
Čedomir Drašković		
<i>Feudalni vjerski relikti u životu srpske crkve u Crnoj Gori</i>		299
Vukić Pulević & Novica Samardžić		
<i>Crnojevići, Balšići i Petrovići u toponimiji Crne Gore</i>		333

Predrag Malbaša	
<i>O lokaciji Crnojevića štamparije</i>	353
Marjan Mašo Miljić	
<i>Crnojevići i Petrovići</i>	357
Aleksandar Čilikov	
<i>Umjetnička kultura u doba Crnojevića</i>	369
Marko Špadijer	
<i>Skup o Crnojevićima postaće tradicionalan</i>	383

CRNOJEVIĆI (Radovi sa skupa Crnojevići – značaj za crnogorsku državu i kulturu, Ivanova Korita, 9–10. septembra 2010) (drugo izdanje) / Izdavač: Matica crnogorska / Za izdavača: Novica Samardžić / Urednik: Čedomir Drašković / Lektura: Adnan Čirgić / Korektura: Marija Živković / Grafička priprema: Danka Barović / Dizajn korica: Suzana Pajović Živković / Štampa Grafo Bale Podgorica / Tiraž: 500

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-84013-36-3
COBISS.CG-ID 31808272